

Віталій
Чигурин

КВІТАНЬ

BIBLIOPHILIA
CHINA
PARIS
1924

LIBRARY
OF THE
CONGRESS
READINGS

Віталій Чигирин

КВІТЕНЬ

роман та оповідання

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1963

Ця книга знайомить сучасного читача з найпомітнішими творами широко відомого в 30-ті роки українського радянського письменника Віталія Чигирина.

Роман «Квітень» — твір про становлення таланту самобутнього сільського митця Євтихія Шукайводи. Євтихій змалку мав хист до малювання, але тоді треба було думати не про навчання, — він пішов у найми заробляти шматок хліба. Пізніше, в пожовтневі роки, Євтихій з дружиною Оксаною працює в колгоспі, порядкує в артільному лісі. Під впливом тяжкого особистого горя він згадує про давні успішні спроби в малюванні. Взявши до рук олівці, Євтихій з новою пристрасстю захоплюється мистецтвом. Самобутньому художникові довелося пережити немало сумнівів і вагань, він мав хороших друзів (голова колгоспу Сергій, письменник Кирило Іваненко) і непевних порадників (хтива і аморальна «освічена» художниця Ліда Копиток), зазнав гірких непорозумінь у стосунках з дружиною Оксаною,— про все це оповідається в творі.

Оповідання «Дощ», «Світання», як і роман «Квітень», засвідчують вміння Віталія Чигирина сказати схвильоване слово про своїх героїв-сучасників.

*Упорядкування і вступне слово
І в а н а З у б а*

НАЙДОРОЖЧА ІДЕЯ ПИСЬМЕННИКА

(Віталій Чигирин і його роман „Квітець“)

Віталій Чигирин не приходить в літературу, а повертається. Його знають письменники старшого покоління, його пам'ятають ті, хто пильно стежив за літературним процесом на Україні в 30-ті роки. Не можуть, справді-бо, не пам'ятати закоханого в життя літератора, який, дебютувавши 1930 року збіркою оповідань «Під ковперами», щорічно видавав одну чи дві книги, творених з гарячим жаданням уславити сучасність.

Син вчителя (народився 4 травня 1908 р. в с. Боровиця, Чигиринського повіту на Черкащині), Віталій Чигирин пройшов складний життєвий шлях. Після школи довелося наймитувати в куркуля. В 1922 році він працює в Золотоніській друкарні, вступає до лав Ленінського комсомолу. Потім—Лубни, курси робкорів і початок активної журналістської праці в двотижневій газеті заводу ім. Дзержинського. Переїхавши в Дніпропетровськ, Віталій Чигирин співробітничав у журналі «Зоря», керував місцевою філією ВУСППу. З 1934 року молодий письменник працює в «Літературній газеті» — спочатку в Харкові, а потім — після переведення редакції в нову столицю — у Києві. Того ж 1934 року Віталія Чигирина, автора нарисів, оповідань, газетних кореспонденцій, рецензій і трьох книг, було прийнято до Спілки письменників. «Я тепер часто дивлюся,— пише В. С. Рагузіна — дружина і вірний друг письменника,— на його членський квиток, підписаний Максимом Горьким».

Початок літературної творчості Віталія Чигирина припадає на час його праці в редакції газети «Дзержинець». Тут були

надруковані: вірш «Дзержинцеві» — робкорівський привіт» (15.X 1928 р.), оповідання «Катя-фрезеровщиця» тощо. Віталій Чигирин керує літгуртком «Бесемер», виступає з доповідями на зборах письменників-початківців, читає свої твори на літературних вечорах, готує літературні сторінки для заводської газети. Молодого письменника помітили старші товариші по перу. Доброю підтримкою для нього було прихильне слово поета Валер'яна Поліщука, якому сподобалось оповідання «Катя-фрезеровщиця»,— один з перших творів Віталія Чигирина.

Книга письменника «Під ковперами» (1930), «Фрагменти доби» (1932) і «Повість про хорошу дівчину» (1934), цикл оповідань про дітей — написані на матеріалі з робітничого життя. В них автор зображує те, що захопило його, сина сільського вчителя, на заводах, шахтах, в робітничих колективах. Це був час, коли старші й молодші літератори заповзяті оспівували героїв заводських та фабричних цехів і шахтних забоїв, творців нових міст, будов і машин. Вони частіше експериментували, прагнучи збагнути і показати силу робочої людини, красу її праці. Віталій Чигирин теж намагався по-своєму зображувати сучасників. Йому хотілося не об'єктивістського «відображення», а радості художнього відкриття, боротьби за нове, соціалістичне в робітничому побуті, у взаєминах людей, у їх свідомості. В художньому відношенні ці твори були багато в чому недосконалими. Письменник надто покладався на яскравість самих фактів і мало турбувався про викінченість розповіді, про досконалість форми. Тільки факти, промовисті факти і ні краплини домислу,— ніби промовляє автор, вживаючи прийоми і засоби репортажно-інформаційної оповіді.

Зовсім по-іншому вирішує свої художні завдання письменник у повісті «Не вмирайте, діду» (1935). Тут він детально й ґрунтовно простежує вагання сільської дівчини-ланкової Василюки Полюсюк, показує, як вона поступово переборює власну нерішучість, опір матері, недовіру і заздрість своїх недоброзичливців, як нехтує віковичними уявленнями про місце жінки в сім'ї і стає свідомим діячем колгоспного села: спочатку заступником голови сільради, а потім, після навчання, керує селом. Віталій Чигирин створив правдивий образ людини, показав зміни в її свідомості.

Характерні в цьому розумінні і твори «малої форми» — «Світання» (1934), «Човен підпливає до берега» (1935),

«Дощ» (1936). Написані вони з глибоким розумінням психології діючих осіб: завзятого й кмітливого юнака, що допомагає робітникам-страйкарям; дівчини Марини (наражаючись на смертельну небезпеку, рятує під час бурі риболовецькі снасті); Василини, духовний світ якої тонко передано через ставлення до колгоспного поля, врожаю, дощу.

З кожним роком Віталій Чигирин працював все наполегливіше. В періодичній пресі друкуються його оповідання і нариси (один із них — «Ранок в порту» написаний спільно з А. Шияном), статті, уривки з творів. Він пише п'єсу «Сонце», що була прийнята до постанови в театрах юного глядача, створює — в співавторстві з літератором М. Миньком — повість «Шляхи», готує лібретто опери для дітей.

До роботи над романом «Квітень» Віталій Чигирин приступив десь у кінці 1935 року, вже маючи чималий творчий досвід. Правда, його ще вважали за молодого письменника. «Літературна газета» в передовій статті про молодих авторів писала: «Ми можемо назвати понад десяток імен прозаїків і поетів, чиї останні твори є чималим вкладом в радянську літературу. Ми могли б назвати такі твори, як «Гроза» А. Шияна, «Квітень» В. Чигирина, «Київ» Н. Рибак...»

Авторові «Квітня» не було на той час і тридцяти років, твір же його, згаданий у статті, виявився останнім. У травні 1937 року Віталій Чигирин став жертвою безпідставних звинувачень, тяжких порушень соціалістичної законності, породжених культом особи Сталіна.

* *

*

Передвоєнне десятиліття української літератури характеризується багатьма досягненнями. Є з-поміж них одне, про яке необхідно згадати, розглядаючи роман «Квітень». Література цієї пори, утвердившись на позиціях соціалістичного реалізму і неухильно удосконалюючи свої художні принципи, розширювала обрії пізнання і осмислення дійсності. Вона проникала на всі дільниці життя і боротьби народу, розповідала про робітників і колгоспників, охоронців державних рубежів, про пілотів і творців авіаційних машин, про лікарів, артистів, студентів, школярів, вчителів... Якщо ж її бажанням було зримо відтворити грандіозну картину життя всієї радянської країни, то і

роман «Квітень» займає у цій художній панорамі не останнє місце. Як і твори Ю. Яновського, І. Микитенка, А. Головка, І. Ле, Олекси Десняка, І. Кириленка, К. Гордієнка, Г. Епіка, П. Панча, Ю. Смолича, М. Трублаїні, О. Копиленка та багатьох інших письменників, роман Віталія Чигирина відкривав свою, ще не освоєну літературою, частку життя народного, розширював межі величної панорами соціалістичного будівництва.

Не багато знайдемо сьогодні книг про славних, знаних і невідомих майстрів самодіяльного мистецтва, про талановитих і кмітливих народних умільців, покликаних до самостійної творчості Жовтневою революцією, Радянською владою. «Квітень» оповідає саме про таких ентузіастів.

Дія відбувається у колгоспному селі Добровиці. В центрі твору — вельми обдарований сільський, чи, як говорить автор, колгоспний художник-самоук Євтихій Шукайвода. Темою становлення митця з народу не вичерпується задум автора, але, ясна річ, довкола цього зосереджені всі події в романі, в зв'язку з цим народжуються висновки та узагальнення як про людей мистецтва, так і взагалі — про сучасність.

Роман починається картиною, витриманою в тонах світлої сімейної ідилії. Молодий селянин Євтихій розмовляє вранці із шестилітнім Юрком. Йому хочеться знову і знову чути голос сина, він охоче «змагається» із своїм співрозмовником, веде наївно-жартівливу суперечку. Радісно на серці і в Оксани, тієї ніжної і доброї Оксани, з якою Євтихій провів свої важкі, горьовані юнацькі літа і з якою потім назавжди пов'язав своє життя. На відміну від перших творів — оповідань і повістей, Віталій Чигирин виступає в романі як сміливіший і вдумливіший художник, більше, ніж раніш, дбаючи про різноманітність фарб і настроїв. Подана на початку твору ідилічна картина має цілком певне призначення, а саме: контрастно відтінює, посилює декілька наступних розділів про пекучий трагізм, болісні переживання Євтихія та Оксани, викликані наглою Юрковою смертю. І далі не раз на зміну світло-радісним картинам з'являються епізоди мінорних настроїв; витримані у веселій тональності сцени чергуються із мрійно-задумливими, «осінніми» малюнками.

Віталій Чигирин простежує і перші спалахи неспокоїної творчої фантазії героя, і його зростання, весь нелегкий і водночас радісний шлях до вершин мистецької зрілості. Ще в

шкільні роки дотепні ілюстрації Євтихія — разом із текстом учня Віктора Кіріванівського — склали гумористичну рукописну книжечку про охочого до чарки вчителя Немідного. Дізнаємося, що наш герой захоплювався малюванням під час перебування в армії, але потім змушений був залишити улюблену справу: робота в колгоспі, сім'я, турботи по господарству забирали всю його увагу. Та безглузда смерть сина вразила душу Євтихія, і він, аби назавжди зберегти найдорожчий образ, в самозабутті малює Юрка, майже всю ніч не відходить від домовини, переживаючи горе з особливою глибиною — і як батько і як художник. І з того часу уже не залишає фарби і олівця, малювання стає метою його життя.

На перший погляд може здатися, ніби один з найважливіших композиційних пунктів твору — початок творчого шляху художника тримається на звичайній випадковості (смерть сина). Більше за те: згадуючи кинуті десь в романі слова про «прекрасний трагізм народжуваного таланту», дуже легко — при поверховому розумінні твору — надати цій випадковості вирішального значення в розвитку й формуванні таланту героя. Але письменник захоплюється не стільки «прекрасним трагізмом народжуваного таланту», як художнім дослідженням умов, обставин, що за них повною мірою виявлялися ті приховані здібності, ті величезні можливості, ті, напоєні соками життя, народні таланти, могутній розквіт яких геніально передбачав на зорі революційних перетворень Володимир Ілліч Ленін.

В образі Євтихія Шукайводи зібрані й типізовані основні риси народженого Жовтнем і радянським ладом митця. Передусім — його нерозривний зв'язок із сучасністю, із виробленням нових поглядів на довколишню дійсність, із утвердженням уявлень, говорячи словами поета, про красиве і корисне. В життєрадісно-світлих пейзажах і етюдах сільського художника, в витканій за його ескізом картині «Квітень» закладено ідею народження нового життя, розквітання і розкриття людини, що знайшла радість і щастя у вільній праці, горінні, творчості.

Не як байдужий спостерігач сприймає Євтихій природу, не перше знайомство з «натурою» надихає його творчість. Колгоспний лісник знає кожне деревце, своїми руками примножує лісові скарби, глибоко і самобутньо відчуває барви і мову природи. Саме в живому гомоні життя прийшла до нього певність і віра в творчі сили. А відтак Євтихій поклав

собі не приховувати незвичну для села пристрасть до малювання. «Вирішивши це,— пише автор,— він, уже не криючись, ішов до лісу просто дорогою з альбомом і фарбами в руках, і з сокирою за поясом. В лісі не сідав потай у кущах, а, скінчивши звичну роботу, обирав найзручніше місце і звідти змалював краєвид, синє небо, вечірню заграву, гру світла, якесь цікаве дерево, найчастіше сухе, голе: воно чітко вирізьблялося на зелені лісу і непорушно стриміло крихкою верхівлею у голубому небі, як готова гравюра,— дивись і малюй».

В необхідній, почесній праці лісника — джерело знань і натхнення Євтихія-митця. Цього не розуміє освічена і примхлива художниця з районного містечка Ліда Копиток, образу якої відведено далеко не другорядну роль в ідейній концепції твору. Розбещена міська художниця має певні здібності, але живе не тими інтересами та ідеалами, які святі й непорушні для Євтихія. Її малюнки, ескізи і більші полотна, копії з картин відомих майстрів пензля виконані з грубо-відвертим нахилом до еротики, біологічних мотивів. Зрозуміло, вона бачить щось суперечливе в тому, що Євтихій, цей геть байдужий до еротичності селянин, має неабиякий талант живописця. Йй хотілось би якось усунути цю суперечність. «У вас,— говорить вона Євтихієві,— таке інтелектуальне лице, коли збрити оті фраєрські вусики (Ліда має досить визначені «інтимні» наміри щодо художника.— І. З.), одягти добрий костюм — ніхто не скаже, що ви простий лісник...»

Для автора і його позитивних героїв не існує подібної суперечності, навпаки, вони бачать єдність трудового і творчого, фізичного і інтелектуального начал. Ліда зауважує Євтихієві, що його талант «в умовах Добровиці» зачакне, тоді як автор всім ходом подій переконливо доводить: талант людини з народу розвивається на благодатному ґрунті, щедро повниться соками живої дійсності. Письменник іде значно далі, коли стверджує розквіт обдарованої особистості, яка не знає розладу між принципами життєвими і художніми, творчими. До цього зводиться, наприклад, ідейний смисл сцени відвідання Євтихієм Ліди Копиток. Ознайомившись із її роботами, що могли б скласти чималеньку колекцію порнографічних картин, Євтихій іншими очима глянув на саму авторку, зрозумів дійсну ціну всіх її розмов, висловлювань про жіноче тіло, «відточені ноги», побачив у непригляднім світлі золотокосу красуню.

Євтихій скромний, безпретензійний, не думає про славу чи винагороду за творчість і не заради красного слівця зізнається дружині, що малює «не для хазяйства, а для себе, ну, для душі там, чи що, хочеться». Точніше: вільне від матеріальних розрахунків, мистецтво стало для нього найрадіснішим святом.

Віталій Чигирин яскраво зображує друзів Євтихія, які підтримали його, допомогли повірити в свої сили. Серед них — голова колгоспу Сергій, письменник Кирило Іваненко (саме він відкрив талант митця), колишній партизан Махтей Когут, народна умілиця-килимарка Наталка Цаподой. І дружина, лагідна і чиста душею Оксана. Усі вони несуть у своїх серцях тепло і світло життєдайного квітня, квітня природи, оновленого села, молодого Радянської країни.

Лейтмотив роману — розквіт самодіяльного мистецтва — значною мірою посилюється і конкретизується через образ Наталки Цаподой. Це вона, скромна сільська жінка, майстерниця художнього килима підтримала Євтихія, додала сил для праці над ескізом до прекрасного мистецького полотна. Це вона зрозуміла сміливий і ризикований задум художника втілити ідею життєдайного квітня в образі виписаної на фоні барвистого різнотрав'я молодого вагітної жінки. Вона ж із Євтихієм зуміла з добрим художнім тактом передати красу образу, відтінивши в лиці, в очах, у погляді жінки святе почуття материнства. Успіх килима на республіканській виставці сприймається як підготовлене всім ходом дії торжество глибоко народного, натхненого життям самодіяльного мистецтва.

Наталка Цаподой, Євтихій Шукайвода — представники і творці цього мистецтва, люди нового типу, люди радянської доби. Доля Євтихія не має нічого спільного із долею його прадіда Єрехтея, здібного маляра, який жив у нестатках і якому довелося зазнати жорстокої «мушкетерської» царських прислужників (посадили в тюрму «за негідність до вищої державної величності» — намалював себе поруч із «зворотів. Віталій (хочом). Цікаво відзначити, що для автора життя, і не одна не просто такою собі загальновідомою істиною чи апріорним взятим фактом, — він бачив людей, про яких писав, у житті, знав їхні долі, біографії, тобто мав реальних прототипів. Про це дізнаємося хоч би з надрукованого 1935 року в «Літературній газеті» (7.XI) нарис Віталія Чигиріна «Годованка».

Героїня нарису Годованцева Наталка (після одруження — Цаподой) змалку захоплювалася вишиванням, знала всі зраз-

ки вишивального ремесла. Втім, цілоденна праця над шматком полотна, робота у вечірні й нічні години потрібні були для того, щоб допомогти батькам прохарчувати родину. Маючи на оці конкретні факти і реальні постаті, автор писав: «Найкраща вишивальниця в повіті, вона не спромоглася подарувати коханому нареченому жодної традиційної вишиваної сорочки. Їх носили молоді й старі дуки не тільки Чигиринського повіту, а й багатьох хуторів гарячої Таврії». Після Жовтня Наталка першою в с. Сигунівці стала виконувати замовлення товариства «Художекспорт», зорганізувала до спільної праці й інших вишивальниць. Її шанують односельчани, запрошують «декорувати приміщення сільради і сельбуду». І вона вже не задовольняється Perezніманням готових узорів, а творить своє, оригінальне мистецтво. «Тепер я не тільки вишиватиму, а й малюватиму сама», — каже Наталка.

В нарисі Наталка Цаподой — вишивальниця, в романі — майстер килима, керівник і організатор ткацької артілі. Але головну спільність цих двох образів не важко збагнути: перед нами люди самобутнього таланту, люди, що знайшли радість, естетичну насолоду і щастя в творчості в ім'я рідного народу.

Образи митця Шукайводи і килимарки Цаподой — значне художнє відкриття письменника. Є підстави вважати їх відкриттям, помітним здобутком і всієї української прози 30-х років. Та й на сьогодні вони не втратили свого оригінального змісту, художньої свіжості й неповторності.

«Квітень» цікавий для сучасного читача як твір про народних митців, якими сьогодні так багата і славна Радянська Україна.

Ясна річ, було б неправильно лиш до цього зводити ідейний сенс твору Віталія Чигиринського. Як і завжди буває з явищами художніми, образи, ідейний зміст роману виходять за межі об'єктивної дійсності. Письменник показав — у своєму обдарованій особі — колгоспне село 30-х років, висловив своє розуміння життєвими і художніми йому дійсності. Читач відчуває атмосферу тієї доби, навіч бачить і рядових колгоспників, і керівників, і людей творчої праці, і кількох представників тієї «черстві» породи, яка не перевелася й сьогодні. Це побільшує інтерес до твору.

Роман «Квітень» цікавий з погляду художньої майстерності. Віталій Чигирин, як уже говорилося, зростав від книги до книги, виборював свій стиль, свою манеру письма. Саме в цьому

романі він найщедріше виявив художні шукання, свої творчі, до кінця не використані можливості.

Автор-оповідач виступає в ролі романіста, який вільно виходить за межі «локального» конфлікту, не задовольняється однією якоюсь темою чи проблемою. Він детально вимальовує фон, місце дії, дає точне уявлення про обставини.

Найважливіші сцени і епізоди роману художник намагається піднести до глибоких філософських узагальнень і символів, не забуваючи при цьому про красу художнього слова.

Якось у статті «Про моїх ровесників, голих королів і радість життя в нашій квітучій країні» («Літературна газета», 8.III 1934 р.) Віталій Чигирин зауважував, що в творах про нове колективізоване село зникли солов'ї, пейзажі, краса природи і що необхідно дбати про повернення літературі цієї краси і, конкретніше,— про необхідність подавати пейзаж як власні спостереження героїв. Зауваження та побажання були висловлені в полемічно загостреній формі, однак головне в них не викликало найменшого сумніву: інтереси життя та літератури вимагали боротьби за красу художнього слова.

У «Квітні» Віталій Чигирин прагнув реалізувати ці творчі настанови. Та й нагода випадала вельми сприятлива: де й розгорнути у всій щедрій привабливості картини природи, як не в розповіді про митця, живописця, художника. Численні пейзажні малюнки, майстерні описи лісу, його кольорів у всі пори року займають чимало місця в романі. Ніби зіткана з лій і барв, вся в русі, природа набуває в уявленні й сприйнятті Євтихія якоїсь мальовничої краси й неповторності.

В романі відчувається порівняно вдумливіша, ніж у попередніх творах, робота письменника над образами. Скажімо, індивідуалізацію мови він мислить без відомих і сьогодні спрощень, при яких все зводиться до вишукування для мовної партії героя кількох колоритних, зручних для запам'ятання словечок чи фразеологічних зворотів. Віталій Чигирин належно цінує і манеру висловлювання, і неоднакову міру експресії в мові персонажів, і манеру говорити, тональність мови тощо. Простежити, наприклад, за мовою письменника Кирила Іваненка і «добровицького американця» діда Лаврентія або спокійно-розважливої Оксани і словохитливої та настирливої Ліди Копиток! Всі вони — цілком визначені, несхожі індивідуальності з певними домінантами характеру, мислення, поведіння.

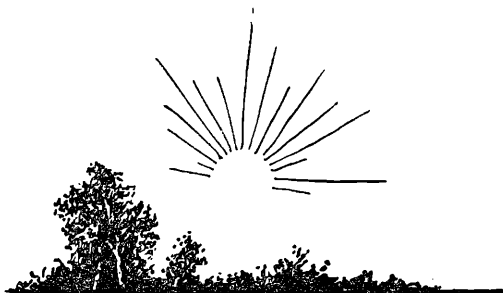
Не останню роль відіграють у романі екскурси в минуле,

спогади героїв, авторські «розвідки», спрямовані до вияснення біографій і навіть родоводу діючих осіб (здебільше Євтихія).

Сучасний читач, звичайно, помітить в романі і художні прорахунки (малоприслатне для художньої розповіді декларування ідеї, певна «ідилічність» в окремих місцях тощо). Сучасний читач міг би побажати для твору про людей мистецької праці більшої інтенсивності розмислів оповідача, вищої і напруженішої інтелектуальності. Але будемо пам'ятати, що твір написано ледь не три десятиліття тому і що автор, будучи розвідником нової теми, незвичного для літератури матеріалу, не мав можливості повернутися до створеного і підготувати поліпшене видання. І все ж те, чого вдалося досягти йому, заслуговує нашої найприхильнішої уваги.

Віталій Чигирин був талановитим письменником. Молодим, наполегливим, невтомним і працелюбним. Можна з певністю сказати, що своє життя в літературі він віддав художньому утвердженню улюбленого і найдорожчого — ідеї розквіту повноцінної людської особистості. Він оспівував сучасність, якій була присвячена кожна його книга.

Іван Зуб

КВІТЕНЬ

роман

РОЗДІЛ I

Дк лягали спати, небо було сухе й чисте, Чумацький Шлях курів молочним пилом, і миготливі зірки іскрилися в фіалковому склепінні ночі, як живі; земля спрагло дихала кріпкими запахами полину і білої акації, з Дніпра доносило дух лугової трави; легкий вітрець шелестів крилатим листям стрімкого явора коло хати, як і вдень, і ніщо не вказувало на зміну погоди. Та серед ночі знічев'я знялася буря, загуркотів громохкий грім, запалахкотіли кривулясті знаки сліпучої блискавки, випав рясний, ливний дощ.

Євтихій прокинувся одразу, як тільки загуркотів грім; зраділий довгожданому шелестінню животворящої зливи, він довго не міг заснути, хоч як намагався. З голови не виходили радісні думки і сподівання плідного врожаю: якраз вчасний дощ; ще б посушило з тиждень, і пропали б озимі посіви, довелося б переорювати на ярину, танули б трудодні, як сніг у березні,—хай йому! — і саме тоді, коли жити стало краще й веселіше... Євтихій знав, що думки його не одинокі, в його уяві проходили чіткі картини великої радості, що опановує оце зараз людей усього села,— та хіба тільки однієї Добровиці,— всієї області, краю! Він яскраво уявляв собі кожного односельця, як той по-своєму, і разом однаково, прислухається до дощу, а завтра, ледве засіріє, побіжить на грядку копати землю, дивитися, чи глибоко промочив дощ. І хоч злива як з

відра, йому все здаватиметься, що вологи малувато, якби ще було годин три поперіщило, отоді, може, й вистачило б...

Проте дощу таки хватить і найненажерливішому, ось уже годин дві ллє, та рясний і крупний, аж шибки дзвенять,— вистачить до самісіньких жнив. Ото піде рости посадка,— берізки геть-чисто пов'ялені, листя в дудочки згортається, глянеш на них— і серце од жалю заходиться. Завтра треба сходити неодмінно поглянути. Думки Євтихіїві в'язалися повільніше, зачіпалися одна за одну, обривалися й перетворювалися на нові — він міцніше притиснувся до гарячого тіла сонної дружини, потім прикрив їй ноги рядом і заплющив очі. Рожевою пеленою здорового сну вкривало людину дощове світання.

Коли Євтихій прокинувся вдруге, надворі вже починало сіріти. Троє хатніх вікон клали на долівку бузкові квадрати тьмяного світла, учуднювали речі хатнього вжитку; стіл бовванів серед хати волохатою химерою, здавалося, він ось-ось зірветься з місця і побіжить простовіч на високий мисник, що перелякано мерехтить білими очима тарілок і низькими колонками чашок. Світляні зайчики спливали по нікелю Юрасевого ліжка,— мабуть, перебирав колюче віття куцуватого терну під вікном уранішній вітрець. Надворі вже тихо, видно, дощ перестав, бо починають озиватися птахи. Лунко забив крилами в повітці горластий півень і різким криком оповістив ранок. У сусідському дворі закрикала спросоння качка і затихла, і, може, на її поклик враз обізвався солодким свистом десь зовсім недалеко розгонистий соловейко.

Євтихій помацав рукою по ліжку, але воно було порожнє, дружини вже не було в хаті: видно, порається коло корови.

«Ач, дивачка, пожаліла будити!»

Він дістав під подушкою сірники, потім щось згадав і, підійшовши до столу, тихо, щоб не збудити дитину, крутнув вимикач. Хату залило яскраве світло,— миттю пострункішав стіл, і мисник вже заспокоєно засяяв чистим посудом.

— Ти диви, виходить, млин працює! — здивувався вголос Євтихій.

— А працює,—зовсім не сонним голосом обізався з свого ліжка Юрась.—Раз світло є, значить, працює.

— Ти вже прокинувся? — загорілося ніжністю Євтихієве лице.— Такий хороший татів синок...

Він підійшов до ліжка і, узявшись за блискучі бильця, нахилився над сином.

— Чого це ти так рано? Щось приснилось?

— Приснилось, — серйозно одказав кучерявий хлопчик і підвівся в ліжку. Весь рожевий зі сну, він сидів на постелі в одній сорочечці, опецькуватий і свіжий, віяло від нього кріпким здоров'ям і ростуючою силою.

Євтихій дивився на малого й не міг намилуватися, велика любов до цього хлоп'яти спливала на язик найніжнішими іменами, які тільки міг вигадати; жінки немає в хаті, то можна висловити доскоchu свої солодкі почуття; хоч хай як звучать вони по-дитячому, ніхто не чує, а син зрозуміє з голосу любов молодого батька. При дружині Євтихій поводився з сином стримано, навіть трохи строго, хоч і теплилася в його очах найніжніша посмішка; він згадував своє дитинство і батька — так часто той вівся з ним на людях і тільки на самоті, не боячись впасти в смішну сентиментальність, найніжнішими словами виказував свої почуття.

— Що ж синкові сьогодні снилося? — питав Євтихій малого, що замріяно сидів в ліжку, видно, весь ще в рожевих мареннях сну.

— Метелик снівся. Великий! Як уся вулиця.

— Як це, як уся вулиця?

— Ну, як хата. От здоровий, отакий! — показав хлопець руками і зробив урочисте лице, від чого його рожеві губи склалися в дудочку.— Я ще такого й не бачив.

— Та таких і я не бачив, синочку, хай йому. Страшний, мабуть?

— Ні. Тільки волохатий.— Хлопець щось подумав, повернувши губами і раптом запитав:

— А з чого метелик, тату?

— Як — з чого?.. — зніяковів Євтихій.— Ну, там, з черв'ячка чи з личинки якоїсь...

Сказати по правді, то він таки й забув, що вперед буває — метелик чи черв'ячок, хай йому!

Але Юрка батькова відповідь не задовольнила.

— Ні, то я знаю, що з черв'ячка. От корова чи кінь з м'яса, свиня з сала, а з чого метелик?

— А,— зрадів Євтихій,— це я знаю. Метелик із зелені й води, їсть листя і п'є росу. О, сьогодні вони нап'ються, дощ, Юрасю, випав уночі. От дощ! Тепер кавунів тобі наросте, як... як ціла вулиця! — скористався він синовим порівнянням.

— Як хата кавунів буде?

— Ні, більше. Як сто хат. Ось поїдем на степ, я тобі покажу, скільки засаджено. І краю не видно — усе баштан і баштан.

— І все наш? — допитувався Юрко.

— Усе наш, синку, колгоспний.

— Колгоспний? — прошепотів хлопець, і раптом його думки перескочили:

— А мама де?

— Коло корови. Я ось піду, молока принесу.

— І кішці принесеш?

— І тобі, й кішці стане. Сам посидиш у хаті?

— Посиджу, — розважливо сказав хлопець. — А кошенята вже дивляться, тату? Покажи.

Євтихій поліз на піч і дістав перісте кошеня. Головате й мале, воно тицькалося сліпою мордочкою йому в руку і жалібно пищало.

— Ще, синочку, сліпе. Вже скоро дивитиметься. Ось, бачиш?

— Ні, ні, ти поклади сюди. На піл.

Кошеня підводило важко голову і, не в силі тримати її довго, падало на передні ноги, смішно крутячи смугастим хвостиком. Попеляста кішка перелякано світила з печі круглими очима і розпачливо мурчала, а коли Євтихій поклав кошеня на піл, вона вигнулася високим горбом і, стрибнувши з печі, легко схопила кошеня в зуби і понесла назад у своє кубло.

— Йому не боляче? — скривився хлопець з жалю до кошеняти.— Вона його не кусає?

— Ні, синку, киця його любить. Як я тебе. А хіба я тебе коли зобижав?

— А зобижав,— невблаганно суворо одказав хлопець.— Хто на мене кричав, коли я чашку розбив?

— То ж я жартома, Юрку. Хіба ти не бачив, що то я жартома? — виправдовувався засоромлений Євтихій.

— Бачив,— ясно посміхнувся малий і знову ліг у ліжко. Його таки кріпко хилило на сон.

— Ти ж почекай, доки я повернусь. Не спи, я швидко.

За якусь мить Євтихій повернувся з чашкою теплого парного молока.

— Це тобі мама послала...

Хлопець звично випив уранішню норму і впав у постіль вже майже зовсім сонний.

— Ну, тепер спи!

Євтихій поцілував сина в лоб, поставив чашку, підперезав ремінцем верхню сорочку і вийшов з хати.

— Красота! — широко потягнувся він на порозі і радісно відчув, як гаряче переливається в його сильному тілі буйна кров, як молодо стигнуть м'язи в грудях, в руках, в усій істоті. Щастя плідного життя підкотилося йому під серце, заповонило голову, п'янило мозок. Земля надворі парувала запашним туманом, кріпко пахнула любистком, бузком і м'ятою, вікопомними пахощами материнського купелю. Рубіновими вогниками блищала роса на зеленому спориші двору, гоголіла в холодних краплях гаряча заграва багряного неба на сході. Сонце ще не сходило. Пломеніло золотом верхів'я стрункого явора коло хати, легко рожевіла східна стіна, і слалося мерехтливе червонасте проміння над синьою смугою колгоспного лісу. Дзвінко цикало об відро молоко в загороді, десь недалеко музикально свистіла іволга, мабуть, спросоння різко закричав тонкоголосий дятел; заколисливо, ніби дмухав у порожню пляшку, співав одуд, на його ритмічне вут-вут-вут лунко відповідала одноманітним кукуванням

зозуля, і дзвінкий жайворонок високо над городом кував свою розгонисту пісню. Птахи готувалися зустрічати життедайне сонце.

Тиха краса фіалкового ранку глибоко зворушила Євтихія. Він стояв на порозі хати, як зачарований, і широко розкритими очима ніби вперше вбирав у себе яскраві фарби, неповторні лінії, мінливі світотіні, повними грудьми вдихав уранішні запахи, і на серці йому було незвичайно солодко й легко, сила й мужність сповнювали його істоту, він мимохіть весь стискувався у великій напрузі, ніби збираючись відбивати напад лютого ворога.

Порушила Євтихіїв захват Оксана; вона почула, як клацнули сінешні двері, і чекала, що ось-ось чоловік увійде в загороду, допоможе одігнати теля, а він не йде та не йде, і що він тільки там і робить, аж дивно: вбіг, молока з відра набрав і знову в хату подався, і не сказав нічого — мабуть, боявся Юрася одного залишити. А це десь ходить...

— Євтихю! — голосно гукнула жінка. — Іди оджени Кучеряву. А то ж ніяк не дає дойти...

— Іду, йду, — заспішив Євтихій і, прочинивши двері, увійшов у загороду. В ніс йому війнуло спорзним духом коровні — сумішшю запахів молока, випарів вогкої шерсті, кізяка і ще чогось невливого, як кріпки, незнайомі ліки. Первістка одразу простягла до нього свою лису морду і лизнула полу сорочки шорстким язиком.

— Хліба хочеш? Коли ж забувся, хай іншим разом.

Сите рожеве теля заходило то з одного боку корови, то з другого, тицькало гарячим ротом у тепле вим'я, заважало Оксані дойти. Євтихій взяв його за ошийник, одвів убік і почухав під горлянкою. Теля слухняно витягло голову і заспокоїлось, розмагнічено вигнувши хвіст.

— А воно таки кучеряве, — сказав Євтихій про теля, перебираючи між пагорками ріжок рожеву кільцювату шерсть. — Як наш Юрась.

— І таке й вигадав! — незадоволено протягла Оксана.— То таки дитина, а то теля... І нащо б я його будила так рано? Не сором тобі...

— Сам устав. Каже — метелик приснився, великий, як уся вулиця. Такий дивак. А вчора узяв газету і побачив у заголовку великі літери. Каже: тату, а яка це буква, що з димком? І показує на маленьке «б». А воно ж справді хвостик з нього, ніби димок курить...

— Рано йому ще букви знати. Дитині й п'яти літ нема, а він з буквами. Припускай,— підвелася Оксана з низького стільчика, приймаючи відро.— Хай ссе тепер.

— Ти все бурчиш,— жартівливо сказав Євтихій і пустив теля. Воно підтюпцем побігло до матері і, штовхнувши у вим'я, почало жадібно ссати, смачно цикаючи язиком.

Молоде подружжя стояло в паркій коровні серед імлистих випарів, мовчки милуючись на свою корову. Первісткою її прозвали не тільки через перше теля, а й тому, що вона взагалі перша корова в цьому подвір'ї. Дід Євтихіїв тут жив, батько жив, а корови не мали, і тільки торік, на Жовтневі свята, преміювали молоде подружжя телицею за чесну роботу в колгоспі. Скільки було радості в сім'ї, коли привели струнку перісту тварину в нову загороду! Більш як по десять разів на день навідувались до неї Євтихій, Оксана і Юрко. Носили хліба, свіжої трави, а то й зерна, крадькома один від одного. Та ще більша радість була, коли Первістка привела теля і Оксана вийшла її уперше доїти. Євтихій стояв тоді біля загороди з Юрком на руках, а Оксана, вся червона од збудження, сиділа в ясному мареві сонячного дня біля молодої корови, спритними пальцями стискувала рожеві дійки великого вимені, сліпуче молоко дзвінко бриніло в нову дійницю, і це дзвеніння видавалося молодому колгоспникові найкращою музикою: це ж по ньому тужили цілі покоління Євтихієвого роду, борсалися в зрадливому житті на віжках у мироїда-куркуля, марно плекали надію доп'ястися корови, і тільки

йому дісталось здійснити це одвічне бажання. Ось вона, сита корова, струнка й дужа, стоїть у загороді і щедро наливає дійницю молоком. Пий, Юрасю, досхочу, пий за весь рід наш, та рости великий і розумний, дорогий синочку, життя тепер настало таке, що жити б двісті літ і не старіти, тільки працюючи чесно, а їсти й пити буде скільки хоч...

Мабуть, ті ж самі думки вирували і в Оксаниній голові, бо вона стояла серед загороди струнка й зосереджена, велике щастя струмилося з її василькових очей, ясних і тихих, як озерна вода. Євтихій дивився в них пильно-пильно, і невідома сила притягла його до дружини, він нагнув її русяву голову, одвів пасмо хвилястого волосся з лица і пристрасно поцілував у напіврозкритий гарячий рот.

— От тобі й на! Вигадав,— ніби сварилася Оксана, міцно притискуючись до широких чоловікових грудей.— Серед білого дня... І не сором...

— Люблю,— жагуче шепотів, не слухаючи її, Євтихій.— Тебе люблю, Юрка люблю, роботу люблю!

Він обняв дружину за стан, підняв над землею і, вдруге поцілувавши в губи, поставив на ноги:

— Он як люблю!

Здригаючись од раптового збудження, він розправив руки, як крила, ніби збираючись летіти, як у парубочих снах, і вже по-діловому сказав:

— Ну, я піду на посадку.

— Іди,— тихо сказала Оксана і з повним відром у руках довго стояла коло порога, пильно дивлячись мужеві вслід. З її великих василькових очей повільно спливали дві крупні сльозини — сльозини солодкого щастя.

А Євтихій розмашисто йшов через росяну леваду, простуючи до синьої смуги лісу, і, як тільки він зійшов на вигорілий пагорбок старої, може, ще скіфської, могили, од нього враз простелилася химерна довгонога тінь. Із-за колгоспного лісу урочисто й розгонисто викотилося велике жовтогаряче сонце.

Над самою водою, на тонкій гіллячці сухого дерева сидів чорний дрозд. Він легко позіхав маленьким дзьобиком, і сильна пісня лилася з його пухнастих грудей. Може, він співав про радість сонячного дня, про тиху красу лісного озерця, а може, пристрасною піснею висловлював свої гарячі почуття до молодой дроздиhi, що музикально пицала десь у лісовій гуштині. Та раптом дрозд наструнчено замовк. У білястих хмарках голубого скла тихого озерця майнула хрещата тiнь великого птаха. Дрозд скосив голову і, побачивши, що у вишині, проти озера, таки кружляє справжній шуліка, чорною крисою швидко стрибнув у густу папороть.

Шуліка спускався над лісом все нижче й нижче, плавкими кругами, густою спіраллю він наближався до озерця. Хоч кмітливий дрозд і накивав п'ятами, проте гострі очі повітряного розбишаки добре помітили на хисткому рясті маленької заводі двох зозулястих горлиць. Жити б одній із них останню хвилину,— шуліка, химерно згорнувши крила, каменем падав на них,— та враз вибухнув постріл, за ним другий і третій; кібець, мов підстрелений, враз метнувся вгору, і тоді, не поспішаючи, ніби не показуючи, що злякався, рівно поплив над лісом.

— Як з ружжа!—захоплено сказала білява дівчинка.— От стріляє! Ану дай, я спробую...

— Ти не зумієш...

— Зумію, тільки дай.

Худорлявий хлопець ще раз спритно метнув довгим батогом, лунко ляснув і оддав його дівчині.

— Отак! Ану, спробуй. Тільки одійди вбік, щоб мене не оперезала.

— Чого там!

Дівчина одійшла вбік, кріпко стиснула коротке пужално, розгонисто замахнулась і вже в повітрі швидко сіпнула батіг. Голосна луна покотилася лісом, дівчина зашарілася і вже зовсім вміло раз за разом почала лунко ляскати батогом.

— Ого!..

Зніяковілий хлопець заздрісно дивився на білявчину спритність, йому, видно, не сподобалось, що дівчина так швидко опанувала високе мистецтво ляскання, і він строго наказав:

— Годі вже, давай сюди.

— А що? Чи вівця? — ляснула востаннє дівчина і віддала батіг. — А ти дражнишся...

— Ну да, вівця, — виправдувався хлопець. — Раз кучерява, значить, вівця... То доказуй далі.

— А корови нікуди не підуть?

— Куди їм дітсья? Он тріщать недалеко десь.

— Ні, я піду прижену, — наполягала дівчина. — Хай уже тирлюються, сонце, глянь, де... А то як підуть у посадку, то буде нам од дядьків...

Обтрусивши довгу сорочку, Оксана з підстрибом побігла в ліс на звук сухого потріскування гілок. Євтихій залишився сам. Він сидів у високих заростях трав і замислено дивився на озеро. З голови йому не виходила страшна казка, яку не встигла через клятого шуліку доказати дівчина. Який же її кінець може бути? Невже так і залишиться сидіти царівна за сьома морями, за сьома замками? Чи знайдеться якийсь купець-молодець, що на килимі-самольоті перелетить моря і віщим словом одкриє сім замків, звільнить красуню-царівну... І вже снувалися в голові хлопця рожеві мрії, — ну да, це ж він сам і є той молодець, — хлопець повільно злягав на густу траву, — це йому призначено долею звільнити царівну, а вона, мабуть, уся рожева й золота, як та жамка, що мати з базару приносила, коли ще жива була...

Підобідне сонце пекло нещадно, жарко парило траву, і вона заколисливо пахнула, п'янила хлопцеві голову, надто коли збудив його хазяїн ще вдосвіта мішати коневі, потім товкти просо, а як зійшло сонце — корову на пашу гнати...

За кілька хвилин Євтихій міцно спав, забувши про царівну, про корови і про все на світі.

Оксана тим часом пригнала худобу до води. Скот напився, виляг на березі, важко зітхаючи од непетравленої їжі, і тільки найстаріша корова так і

залишилася стояти по коліна у воді, меланхолічно ремигаючи на сонці — видно, таки здорово допекло їй воно!

— Ну, лежить, коли понажирались,— вголос сказала дівчина і побігла туди, де залишила хлопця.

Помітивши, що він лежить у траві, Оксана почала тихо підкрадатись, щоб підійти зненацька й злякати. Перебираючи руками рожеві смолки, шорстку мітличку, легкі кульбаби й інші квіти й трави, вона непомітно підлазила до Євтихія і тільки хотіла було гукнути, щоб налякати, як справжній крик безумного жаху вирвався з її уст.

— Не рухайся! — розпачливо крикнула дівчина, помітивши, що хлопець підводить голову. — Лежи, трясця тобі в живіт, лежи каменем!

Здивований несподіваною люттю, Євтихій знову одкинув голову і широко розкритими очима дивився на Оксану. А вона з страшною лайкою, ніби намагаючись враз висипати всі брудні слова, почуті за життя, схопила батіг і коротким пужалном копірснула йому живіт. І тільки тоді хлопець побачив, що з нього полетіло далеко в траву щось довге й блискуче, як стражників гарапник. Переляканий, він швидко скочив на рівні ноги.

— Гадюка! — пронизливо заверещала дівчина і раптом безсило осіла на землю. Худі плечі їй дрібно тремтіли і час од часу важко здригалися, ніби од сильної гикавки; дівчина заходилася розпачливими слізьми.

Тим часом хлопець схопив палицю і кинувся в траву — туди, куди полетіла гадюка. За якусь хвилину він приніс її на палиці до дівчини, і хоч весь був білий, як стіна, проте бадьоро сказав:

— Хіба ж це гадюка? Вуж,— докірливо кивав він головою.— Ех ти, пастух!

— А він тебе не вкусив? — схлипуючи, питала Оксана.

— Вуж укусив? Ось глянь! — Євтихій узяв вужа за шию і почав тріпати ним, як батогом. Вуж звивався в руці і загрозливо сичав, намагаючись укусити.

— Кинь, кинь к чорту! — заверещала дівчина, закриваючи лице руками.— Ну, кинь же,— знову зайшлася вона плачем.

Тільки тоді хлопець розмахнувся і з усієї сили кинув вужа в озеро. Лунко ляснула вода, вуж виринув на поверхню і, швидко водячи малою голівкою, поплив до берега.

— А ти злякалася,— сів коло Оксани Євтихій.— От дурненька! Та не плач. Я вже його закинув. То якби гадюка, ото страшно...— Хлопець тільки тепер це подумав і раптом зблід ще більше. На засмаглому лобі виступили блискучі крапельки холодного поту.— Страшно!..— зацокотів він зубами і мало не заплакав сам. Проте стримався і, щоб якось забутись, запропонував обідати.

Коли заспокоїлася й Оксана, дістали шаньки і почали їсти. Білявчина хазяйка дала сьогодні до хліба молодій цибулі і шматочок жовтого сала, а Євтихієва пекла плетені пироги з картоплею і укропом, то й поклала півпирога на цілий день. Він одразу вийняв свій харч і, одломивши половину, віддав дівчині. Та, з свого боку, поклала йому три цибулини і, назначивши нігтем скільки, дала вкусити сала.

Так і їли, заздрісно позираючи один на одного голодними очима, а коли скінчили, то зітхнули полегшено,— не наїлися, проте й апетит не дражнитиметься більше.

— Ну, кінчай розповідати казку,— попросив Євтихій, зав'язуючи порожню шаньку.—Що ж з царівною сталося?

— Нехай іншим разом,— відмовлялася Оксана.— Як мене ще й досі трусить, хай йому трясця!

— Ну, тоді знаєш що? — підвівся хлопець—Скот лежить, ходім подивимось на голубенят. Може, вже вирости, так сьогодні й попечемо. Пішли?

— Ходім,— охоче згодилася дівчина, і вони пішли в ліс. Продиралися вузькою стежкою між тонким пруттям густої ліщини, поминули галявину білих ясенів, кущуваті зарості вирубаних берестів і вільх і десь за півверстви від озера, вже без стежки,

одному хлопцеві відомими путями, знайшли високий розложистий граб.

— Тут,— таємниче сказав хлопець.— Держись за дерево, а я стану тобі на плечі.

Коли він виліз на товсту гілляку, то витяг за собою і дівчину. Так лізли вони майже на вершину, доки дісталися хисткого голубиного гнізда, складеного з тоненьких паличок. Прив'язані нитками до віття, у гнізді сиділи двоє голубенят. Вони були вже чималенькі, але пір'я ще лежало на них тоненьким пухом, і тільки на крильцях біліли товсті колодочки.

— Малі ще,— з жалем сказала Оксана, зазирнувши в гніздо.

— Таки малі,— згодився і Євтихій.— Нехай поростуть з тиждень.

Злізши з старого граба, діти обійшли ще з трое гнізд, але заздалегідь припнуті голубенята всюди були однакові — їсти їх було явно рано.

Жалкуючи, що так повільно росте дичина, вони повернулися до озера. Йшли новою дорогою ще густішими заростями ліщини і молодого дубняка. Як прийшли й посідали, Оксана одразу почала чухатися.

— Ой, кліщі! — скрикнула вона раптом і, закотивши сорочку, справді показала хлопцеві горіхового кліща, що впився в м'який живіт.

Євтихій відразливо зморщився, скочив на ноги і зняв із себе сорочку. Йому тепер здавалося, що в нього все тіло всіяне клятими кліщами. Воно свербіло скрізь, особливо на спині і на голові, саме там, де не було видно. Від огиди на язик рясно спливала слина, хлопець плюнув і попросив дівчину:

— Ану, подивись у мене, щось свербить, хай йому!

Оксана уважно обдивилася спину, груди й голову, зняла кілька кліщів і добре витрусила сорочку.

— А штани?

— Штани я сам,— зніжковів хлопець.

Одійшовши за кущ, він витрусив штани і оглянув ноги. Тепер ніби трохи полегшало, вже не свер-

бить так, мабуть, усіх поскидали, хай їм чорт! Де їх стільки береться на тій ліщині, клятих кліщів?

Коли він вийшов із-за куща, Оксана стояла в густій траві зовсім гола і люто трясла сорочкою. Худе тіло її стигло на сонці і сяло, як білий віск. Хлопець глянув на нього, помітив пагорбки нерозвинених грудей і, раптом зашарівшись, відвернувся, ніби для того, щоб підняти шаньку.

— Іди обдивися, чи не сидить де бісова гадь,— покликкала дівчина.— Ач який, я йому дивилася, а він...

Весь червоний, Євтихій підійшов, як заворожений, і похапливо оглянув худеньке тіло.

— Ніде нема...

— Добре дивись, а то як упнеться де, то буде мені... — Хлопець дивився ще раз і весь тремтів, сам не знаючи, що з ним діється. Скільки разів бачив він її голу-голісіньку, купалися разом у воді, борюкалися, і нічого. А тут — на тобі! — сором пече лице, і трусить щось, як у лихоманці, аж чудно...

— Чого ти дрижиш? — ясно подивилася на нього Оксана.— Ніде нема?

— Нема,— тремтячим голосом відповів Євтихій і раптом рвучко обняв її за плечі.— Одягайся, тобі холодно, ти така худенька...

— Ото холодно, — одказала дівчина. — Така спека!

Вона глянула йому в вічі і раптом ніби щось і собі зрозуміла, зашарілася і швидко прикрила руками пагінки грудей.

— Одвернись, Євтихію, я одягнуся, — сказала тихо Оксана, і коли він одійшов убік, йому немов зненацька відкрило слух і зір, у вуха враз увірвалися звуки пташиних пісень, вуркотіння горлиць, жаб'яче кумкання і дзвонне гудіння лісу. В сяйві ясного дня серед розкішної природи все це спліталось в неповторну мелодію розбудженої молодості. У Євтихія швидко забилося серце, під груди підкотив солодкий клубок,— хотілося співати й плакати або зробити комусь щось несподівано хороше-хороше.

— Знаєш що? — сказав Євтихій.— Ти вже одяглася?

— Одяглася,— так само тихо відповіла Оксана. Вона глянула на нього великими прозорими очима. В них було тепер щось вдумливе, нове, ніби якась важлива думка стигла в кучерявій голові.

— Давай поодв'язуємо голубенят...

— Давай,— підскочила дівчина, немов це було її власне рішення.— Нехай собі живуть.

— А то скільки там того м'яса...

За кілька хвилин діти забрали свої шаньки і погнали худобу в ліс. Скінчилося тирлування, треба було напасати скот. Сонце звертало на полудень. Оксана завела пісню, і вона лунко задзвеніла в шелесливому диханні лісу.

Іще сонце не вставало
Із-за синьої гори,
А з-за гаю вилітали
Гострокрилі соколи...

Євтихій хотів підхопити пісню й собі, але чомусь ніяк не міг вловити тону: із звичного альтя голос раптом зривався на несподіваний бас. Він роблено закашлявся і замовк.

Оксана глянула на нього ясними очима і, ніби щось розуміючи, не переривала пісню, хоч і незвично було співати самій.

Ой то, браття, не соколи,
Ой то, браття, не орли,—
Ой то хлопці молодії
В бій на ворога пішли

Далеко линула дзвінка пісня, відбивалася луною на озері і ще десь у лісі, а хлопець ішов за худобою з довгим батоном у руках, збуджений і тривожний. Що з ним таке сьогодні діється, самому розібрати важко...

А голубенятам таки не пощастило. Вже другого дня, коли Євтихій з Оксаною пішли їх одв'язувати, пташенята видалися їм зовсім дорослими голубами.

— А ситі,— не видержав Євтихій, зазирнувши в

гніздо.— Ото, мабуть, смачні, їж з кісточками і не вдавишся.

І це вирішило долю малих пташенят. При мовчазній згоді голодної дівчини хлопець забрав їх з гнізда, і вже через півгодини вони тріскотіли в молодих зубах і смачно пахнули таки справжньою дичиною.

РОЗДІЛ III

Це озеро в лісі, воно нагнало Євтихіїві повну голову думок і спогадів. Більше десяти років минуло з того часу, як він востаннє хряпнув мальованою хвірткою куркульського двору. Де він тепер, клятий дядько, мабуть, давно дуба дав, а все про Італію мріяв, нібито в тій далекій теплій країні немає задухи. Ну, вона ж його й давила, немов знала кого. Як тільки кине було палити свій тютюнець, так і захлинається у важкому задушливому кашлі. І, може, саме через те ще лютіший був куркуль, за найменшу провину бив він Євтихія страшним боем, кашляв і бив віжками, чортова наволоч, руки й зараз так і сверблять по жовтій пиці вдарити.

Євтихій дивився в прозоре озеро, і хоч вода була стояча, проте йому здавалося, ніби в ньому швидко пропливають яскраві картини гіркого дитинства і ранньої юності.

Так мало часу минуло — десять-дванадцять років; озеро стоїть, як і стояло; так само обступили його ясно-зелена папороть і кущуваті деревця; як і тоді, на положистому схилі горить смолка, хитає пухнастою головою кульбаба, і світять голубими очима над низинною стежкою пізні фіалки, і навіть чорний дрозд так само співає на сухій гіллячці — сліпуче сонце вибухає під ним у зеленкуватій воді; усе тут так, як було і тоді, коли гірко плакала Оксана, налякана вужем, коли Євтихій уперше відчув себе парубком. Та великі зміни сталися за цей час на землі, в країні, в селі. І це озеро, і ліс цей, що безроздільно належав кільком куркулям, давно вже спільний, колгоспний, і Євтихія за ним доглядати

поставлено. Вивірили його на роботі в колгоспі, скрізь він працював чесно, як на свою сім'ю, на Юрасика свого,— і в конюшні, і на степу, один час і свиней доглядав — добрі були свині тієї зими, сите сало їли колгоспники і державі давали,—а це вже з рік як доглядає він ліс. Восени і весною організує посадку нових дерев, прибирає сухостій, знімає лишайники і короїди, підв'язує, як де відчахнула буря, гілку, та й стежить, щоб не заліз хто-небудь у ліс з лихим наміром, з гострою сокирою.

Отак і сьогодні обходив Євтихій увесь ліс, побував на посадці: таки придавило молоді берізки трухлявою липою, ледве стяг, важке, хай йому абищо! Як скінчив роботу в лісі, вже й сонце з обіду звернуло, а ще ж у контору треба йти, дівчат щоб прислали полуниці збирати — уродило на галявині як з відра!

Глянувши ще раз на сонце, Євтихій рушив з лісу. Після ливного дощу весело шелестіли рясним листям дерева, блискали на чорних стовбурах сонячні зайчики, скісне проміння пронизувало найгустіші зарості, і купалися в ньому щасливі горлиці, сойки, дрозди і соловейки, легко стрибали з гілки на гілку верткі білочки. Розпустивши пишній золотавий хвіст, вони сідали на високому дереві, складали передні лапки, як руки до танцю, і широко розкритими очима дивилися на людину, зовсім не жахаючись.

«Спіймати б таку Юрасикові, ото зрадів би!»— подумав Євтихій і згадав, що сьогодні йому таки треба зайти до діда Лаврентія — американця. Радості Юрасеві буде не менше, як од білки!

Веселий і говіркий після довгої мовчанки в лісі, Євтихій шумно розповідав голові колгоспу про стан посадки й наслідки бурі.

— Поламано небагато, і одну стару липу зішло громом та вивернуло пару молодих ясенів. Від такої грози можна було сподіватися гіршого. Зате посадка піде рости як з ружжа,— зелена та свіжа, аж пахтить. В одному місці короїд завівся був, ну, та ми його швидко ліквідували. Так ніби все в

порядку. А що вже полуниць narosло, як намистом галявину всипано, та великі полуниці, крупні — помідор, справжній помідор. Скажу тобі, Сергію, що тисячу добру вторгуємо, а може й більш. На завтра треба підрядити дівчат, нехай збирають. Добре?

— Гаразд, скажу бригадирові.

Голова колгоспу — Євтихій приятель по вулиці і по армії — дуже поважав його за чесність, за гострий розум і щирість в роботі. Через те, як тільки вони зустрічалися, де б це не було, — в конторі, на степу чи на вулиці, — розмова не було кінця. Проте сьогодні голова сидів мовчазний і навіть сумний. Євтихій аж стурбувався:

— Що це ти, Сергію, якийсь чудний сьогодні? Дома що сталося чи на мене, може, сердишся? Так ніби ні за що...

— Ні, що ти! — стрепенувся голова. — Таке й вигадаєш... Просто... втомився!

Євтихій уважно глянув на нього, помітив, що Сергій таки справді жовтий сьогодні аж сірий.

«Лікуватися треба. І де воно взялася клята малярія, от причепилася до чоловіка й трусить!» — І почав розвивати план посадки шовковиць на лишках городів.

— Червей розведемо, шовку буде, як прядива!

Голова весь час згоджувався, проте своїх думок не подавав. Щось йому сьогодні не до діла, валить з ніг, — ну, чисто косить людину клята малярія!..

Тільки коли Євтихій зібрався вже йти, голова занепокоївся, хотів ніби щось сказати, тоді знову замовк, закашлявшись, як після дуже холодної води.

— Я до тебе сьогодні зайду, — вимовив він нарешті.

— О, приходь, — зрадів Євтихій. — Оце ти добре надумав. А то живемо поблизу, а тільки на роботі і зустрічаємося. І хрещеник твій зрадіє. Бачив, який Юрко виріс?

— Бачив,— знову закашлявся Сергій і взявся за голову. Його таки починало трусити.

— То ти не барися. Тільки тут скінчиш, так і приходь, чуеш, Сергію? У мене, здається, і хіна є.

По дорозі Євтихій зайшов до діда Лаврентія і взяв у нього щеня. Було воно маленьке й слабе, щось трохи більше місяця мало. Ще як ходила золотоброва сука з важким животом, Євтихій договорився з дідом-американцем, що перше цуценя йому, хай хоч і одно народиться. Та привела сука не одно, а четверо, тож спірки ніякої, бери хоч і троє— не шкода.

Євтихій вибрав рябого песика.

— Нехай росте на здоров'я,— сказав дід. — У роті чорно, значить, злий буде, хоч тепер злих, мабуть, і не треба, усі в колгоспі, то, може, й злодіїв не буде.

Дід Лаврентій хоч і сам колгоспник, а любить ущипнути незлобиво й мирно. Сказано, старий чоловік, вважай, життя своє по той бік щасливого віку, що тепер загорається, залишив, як не кажи, хоч і добрий ще сторож з нього!..

«Як же його назвати?— думав Євтихій дорогою про щеня.— Треба якось влучно вигадати. Хіба й цього Перваком назвати? Перший же пес у подвір'ї. Скільки живу, не знаю і не чув, щоб у нас собака був. Якось дістав був щеня в дитинстві, то батько в річку викинув,— самого, каже, годувати нічим, а воно з собаками заводиться. Тьху, таки прокляте життя було, хай пливе воно за водою і не повертається, щоб Юрко й не чув про нього ніколи...»

— Здрастуй, Євтихію,— лаконічно привітався зустрічний сусіда і, якось чудно його оглянувши, пішов своєю дорогою.

— Здоров,— одказав Євтихій. «Щось сьогодні люди дивні»,— зауважив він сам собі і знову повернувся до своїх думок.

«А воно таки добре мати у дворі хорошого пса. Якось ніби привітніше стає, коли тут тобі собака, кішка, худоба, птиця росте, плодиться, наповнює

землю. Тільки як його назвати, цього цуцика? Рябком?.. Хоча... нехай його, мабуть, Юрко хрестить. Як назве, так і буде, хоч хай там що».

Євтихій входив у двір. Сонце вже явно хилилося на вечір. Західна стіна білої хати сяяла, як золота. Високі мальви горіли в скісному промінні пишними квітками, і шибки на вікнах пломеніли, ніби в хаті був страшний пожар.

Євтихій швидко пройшов через двір, жалкуючи, що Юрко не вибіг його зустрічати. З кошари до нього замукала періста корова. І чого це Оксана її в загороді держить? Якраз попасти б надвечір,— не жарко,— чим вона тільки й зайнята? Аж дивно!

Коли підійшов до порога, то помітив, що в хаті багато людей, і трохи занепокоївся. Під груди йому почало тиснути почуття неловимої тривоги, навіть страху,— так буває іноді перед далекою дорогою у невідомий край. Придержуючи рукою щеня, він другою відчинив двері і увійшов у хату. Воко одразу впав пишно прибраний квітами стіл; вражений страшною несподіванкою, Євтихій якусь мить мовчки постояв на порозі, широко розкривши безумні очі. З них ясно струмилися й танули неловимі ясні цяточки. Тоді Євтихій кумедно весь хитнувся і, впустивши цуценя, важко осів на долівку. Перелякане щеня пронизливо заскеміло і, підібгавши задню ніжку, пошкандибало під піч.

В хаті було тихо; тільки за вікном байдуже шелестів дрібним листям високий явір та десь на леваді захльобисто бив соловейко. Оксана лежала на полу і скляним поглядом дивилася в стелю. Вона й не ворухнулася,— видно, не доходило до її свідомості все, що діялося в хаті. І то було найстрашніше, оця закам'яніла непорушність при одкритих очах,— хоч п'ятаки клади... Горенько моє, так ударило жінку прямісінько в серце! Жаліслива сусідка, ледве стримуючи плач, мочила утиральник у відрі і прикладала до Оксаниного лоба, але це мало помагало. Як принесли мертвого Юрка з річки, то як упала вона, так і лежить, хоч ти

їй що роби, аж страшно... Лікаря покликати чи що?

Опам'ятавшись тим часом, тітка Ганна кинулася до Євтихія. Витягши в нього з-за пояса сокиру, вона набрала повний рот води і щедро бризнула зомлілому чоловікові просто в лице.

Євтихій прийшов до пам'яті, здивовано озирнувся навколо, не розуміючи, де це він і що з ним сталося, потім помітив сонячні зайчики на непорушному Юрковому лиці і, враз збагнувши все, скочив на ноги. Якусь мить він мовчки стояв коло столу, високий і блідий, аж страшний, мов п'яний. Тоді схопив на миснику тарілки, горшки, полумиски і з диким ревінням почав трощити об долівку.

Він кидав їх на землю й у вікна, шибки розліталися на маленькі скалки, скло й череп'я сипалося під ноги переляканим жінкам; вони збилися в тісний гурт коло полу, ніби загороджували Оксану, і з несподіванки не знали, що діяти. Нарешті тітка Ганна опам'яталася, підійшла ззаду і вчепилася Євтихієві в руки. Але він вибухнув лютою лайкою і далеко одкинув від себе жінку; тітка Ганна одійшла до гурту і разом з усіма почала з болем стежити, як у лютому горі людина нівечить своє добро.

Щось фантастичне було в цій незвичайній картині: непорушна жінка на полу, мертва дитина на столі, вся в сонячному сяйві, і високий чоловік, що в жахному трансі бігає по хаті, ніби танцює з своєю химерною тінню, яку кладе скісне проміння, — танцює жахний танок і гупає всім, чим тільки можна кинути...

В розбиті шибки линуть кріпкі запахи полину, кучерявої м'яти і красолі, змішуються з духом троянд, що квітчають кучеряву голівку мертвої дитини; від збитої пилюги здіймається імлиста курява, вона плаває по хаті, окутує постать збожеволілого чоловіка, і здається, що коли б не розбиті вікна, нічим було б дихати в цій великій хаті, виссало з неї свіже повітря люте горе, випило разом із життям білявого хлопчика.

Хто знає, чим скінчилася б уся ця історія. Може, Євтихій, побивши всі речі, знайшов би сокиру чи сірники, та рипнули сінешні двері і в кімнату швидко увійшов Сергій. Побачивши розгром, він сильно стис Євтихія за руки і посадив на лаву.

— Тобі що, останній день жити?—закричав він задихано і раптом розлютився.— Хочеш, щоб по морді дав? Гей, ви, сороки, збилися там, ідіть помагайте тримати.

Тепер уже всі гуртом держали нещасного чоловіка, а він з піною на устах стогнав, як поранений звір, і кляв усе на світі і того, хто цей світ вигадав,— бог чи хто там,— є ж щось таке, що закрутило цю прокляту землю — завалиться їй, раз таку дитину взято! — в господу бога, Христа, душу мать...

Євтихій давно покінчив з релігією, ще до армії, але тут ніби знову повірив: треба ж було в чомусь персоніфікувати своє непоправне горе, і він вдруге знайшов бога, в ньому він поєднав зрадливу долю, своє страшне нещастя і ту незбагненну «річ в собі», про яку колись говорив політрук, і він кляв цього бога страшною лайкою, погрожуючи знищити хату, подвір'я й себе,— хай іде усе пропадом, раз немає більше Юрасика, дорогого сина, рідного хлопчика, найрозумнішої дитини в цілому світі!

Та за кілька хвилин, знесилений горем і безпорадною люття, Євтихій почав потроху стихати.

— Цей викричиться,— сказала тітка Ганна.— А от з Оксаною горе справжнє. Лежить, як брус, і не ворухнеться. Хоч би заплакала, усе легше стало б.

Жінки знову обступили Оксану; безпорадні щось зробити, вони вдвадцятьє кляли сліпу долю,— щоб їй повилазило, як вона забрала одну дитину в батьків! У другого й не забере, коли їх дванадцятєро, так ні ж, сюди прийшла,— лихо та й годі. Сказано, птиця од себе не улетить, а чоловік од горя, от!

Коло Євтихія залишився тільки Сергій. Він обняв його за голову і втішав, як малого. Від незвичних ніжних слів Сергій ніяковів і червонів,— ще цих жінок повна хата,— але дружні слова допомагали,

вони проникали в загорьоване серце, полегшували давлучий біль. Євтихій слухав друга і помітно стихав, тільки важко схлипував, як дитина. Трохи опам'ятавшись, він помітив на полу Оксану, згадав про неї, і важке горе наполягло на чоловіка з новою силою. Хитаючись, Євтихій підійшов до полу, впав головою на жінчині груди і гірко, по-дитячому заголосив:

— Оксано, чуеш, Оксано, немає вже нашого Юрасика, немає синочка дорогого...

І диво дивне,— жінки полегшено зітхнули,— Оксана таки почула чоловікову муку, вона немов ожила, якимось чудно стрепенулася, обхопила Євтихієву голову, і вони заридали вже вдвох. Проте плач був легший; обнявшись, вони ніби підтримували один одного в лютому горі, і хоч жаль за сином бритвою різав серце, прокидалася якась невловима надія, незбагненна гаряча думка й бажання жити.

— Тепер буде легше,— знову сказала тітка Ганна, ніби читаючи в серцях.— Хай виплачуться. Розходьтесь, жінки, а ти, Сергію, залишся. Завтра його ховатимемо чи коли?

— Завтра.

— То завтра, молодиці, приходьте, а зараз ідіть. Горе, як і любов, воно не терпить свідків.

Жінки поволі розходилися.

Тітка Ганна одкликала голову колгоспу набік.

— Ти, Сергію, забери Євтихія, хай у тебе ночує, а то ще з собою утне щось. Дай чарку горілки і поклади спати. А я тут з Оксаною залишусь. Добре?— запитала вона пошепки.

— Гарзд,— одказав Сергій і почав збирати черепки.— Та нагодуйте щеня, бач, вищить...

Надворі вже зовсім смеркало. Сонце сховалось за обрієм, речі втратили свої тіні, і тільки верховіття явора ще пломеніло розпеченим шпилем. Звивалася над ним жовтогаряча гава і розпачливо каркала, мов по мертвому, а може, на дощ. Явір найперший зустрічав сонце, він останній його виряджав.

Прокинувся Євтихій на світанні в Сергієвій клуні і довго не міг добрати, де це він і чого спить не в своїй хаті. З голови не виходив химерний сон, що цілу ніч марився в різних варіантах. Один з них, може, останній, Євтихій пам'ятав цілком ясно, він врізався в пам'ять чіткою картиною, прекрасною й страшною. Снилось, ніби дзвінкого морозяного ранку на підмерзлому снігу сидить голий-голісінький Юрко, а перед ним просто з снігу виростає висока мальва, густо всіяна яскравими квітками. Вона стоїть незаймана й свіжа на лютому морозі,— в таку пору замерзають телята у череві корів,— ясно-зеленим стовбуром підносить рожеві квіти до зеленкуватого неба і зовсім не зважає на холод. Та ось із малинового сходу дихнув легкий вітрець, і квіти на стрункій мальві почали рясно осипатися; крихкі пелюстки крупними рожевими сльозами спадали на білий сніг, а голий Юрко — і як тільки він не замерзне! — збирає їх і складає один в один, як малесенький посуд. Євтихій бачить усю цю страшну картину, і серце у нього німіє з жаху, що простудиться, ну, зовсім замерзне дитина, і хто її тільки й випустив на сніг, та ще голу, бодай би йому добра не було! Хоче простягти руки і взяти Юрка — ось-ось він, ну тільки витягти пальці — і дістав,— але Юрко одсувається далі й далі, він уже далеко на голубому обрії сидить з пелюстками в руках, і вони горять в морозяному бринінні ранку, як запечена кров...

Здається, саме на цьому Євтихій прокинувся. Виїнявши з-під серця занімілу руку, він якийсь час лежав нерухомо, спостерігаючи говірку ластівку, що неспокійно метушилася і щебетала на крокві; видно, їй притьмом було треба стрибнути в своє гніздо, а людина заважала,— ще помітить кубелечко і зруйнує. Ні, краще посиджу трохи й почекаю!

Євтихій дивився на стрімку пташку, думав про її неспокій, виводив якісь свої паралелі і асоціації і, згадавши про непоправне горе, тихо застогнав. Сергій почув і підвівся.

— Ранок?

— Ранок,— прошепотів Євтихій, і з очей його рясно полилися сльози.— Перший ранок без Юрка.

— Що ж поробиш, Євтихію. Не в нашій волі зарадити лихові. А запобігти йому можна було.— Сергій обережно натякнув на те, що Оксана не віддала сина в ясла.— Тепер треба бути мужнім. Ти ще молодий, життя попереду. Адже хіба мало дітей помирає од різних хвороб і нещасних випадків! Звісно, це велике горе. І будемо з ним боротися... Знаєш, десь років за сотню, а може, й більше, коли вмере дитина, про це знатиме увесь світ. Усі газети писатимуть. Радіо говоритиме, збиратимуться з'їзди професорів, обговорюватимуть, чому саме вмерла така-то й така дитина. Бо тоді смерть дитини виглядатиме антиприродним явищем, буде знищено всі передумови до цього. Соціальних хвороб не буде, умови життя сприятимуть здоров'ю й силі, догляд за дітьми, медичний і виховний, буде блискучий, умиратиме людина тільки своєю природною смертю, проживши довгий вік, і ця смерть, може, буде навіть приємною, недарма помирають дуже ветхі люди, здебільшого посміхаючись...

Сергій спросоння говорив повільно, ніби марив у півсні. Не натруджена денною роботою уява снувала яскраві картини щасливого життя, що має увінчати звитяжні прагнення нашої країни.

Ці картини в маренні голови колгоспу виглядали часом досить наївно, проте вони доходили до Євтихієвої свідомості, горе його стихало, хоч час од часу і вибухало з новою силою; мовляв, що мені до того, що буде колись, а зараз глупа смерть забрала найкращого, найздоровшого хлопчика в селі, любого синочка.

Коли Сергій скінчив фантазувати, стихшений Євтихій попросив у нього коня, щоб поїхати в містечко.

— Можна. Тільки як же похорон?— здивувався голова колгоспу.— Хіба ти не будеш?

— Ховатимемо завтра,— одказав Євтихій.

— То я попереджу комсорга, бо на сьогодні готуються. Прийдуть піонери...

Друзі підвелися з постелі і пішли до колодязя вмиватись.

«Як там Оксана? — ворухнулося в Євтихіївій голові, і глибока ніжність до нещасної дружини підкотила йому під груди.— Треба було коло неї лишитися, коли ж зтяг Сергій. Подумати тільки, яке лихо впало на нашу голову! Чи думав я про це в лісі або йдучи з цуцням...»

Євтихій застріг на колгоспному дворі коня і під'їхав до своєї хати. Тітка Ганна посипала коло порога курчатам, а коло вікон порався Нестір Бирка — вставляв побиті шибки. Ще вчора увечері загадав йому голова колгоспу: «Треба вставити, незручно, люди на похорон прийдуть, а вікна дірками світять...»

Хоч уже було й не дуже рано,— сонце підбилося височенько,— проте Оксана ще тільки доїла корову. Коли Євтихій увійшов у загороду, вона поставила дійницю і враз захлинулася розпачливими слізьми. Одна ніч минула з дня Юркової смерті, але, видно, дуже вже жахна була ця ніч, великий слід залишила вона на зблідлому обличчі молодиці. Було воно тепер сіре, виснажене слізьми, мов роками довгого важкого життя, на лобі й коло рота лягли значкі риси гіркої скорботи. І, може, цей вигляд дружини ще більше пригнітив Євтихія. Він хотів був вимовити якісь бадьорі слова втіхи, але груди давлюче стиснуло, нічим стало дихати, він почервонів, одвернувся і, вимовивши після важкої напруги: «В містечко їду», подався із загороди. Вслід йому неслося розпачливе голосіння нещасної дружини.

— То чого в містечко? — видно, підслухувала тітка Ганна.— Може, за батюшкою таки їдеш?

— Ні,— коротко одказав Євтихій, ховаючи лице, і рушив до воза. Серед двору він був спинився, якась невловима думка переслідувала його: «Чи не забув чого найпотрібнішого? Тільки ж, здається, нічого і не треба, може... а Юрку, Юрасику, дорогий сину, навіщо ж ти нас так нагло покинув!» Приказуючи

в думках, Євтихій сів на воза і натяг віжки. І вже коли кінь рушив, крикнула з усієї сили тітка Ганна:

— То ти ж заскоч на кладовище, візьми земельки, чуеш, Євтихію! Як не хочеш привезти батюшку, то нехай вони хоч земельку освятять, могилу запечатать. Щоб заїхав же!

— Заїде, якраз,— засміявся крізь зуби Нестір Бирка, примірюючи скло.— Дитина в сельбуді хрещена, то з сельбуду її й запечатають, без вашого попа...

В селі вже давно не було свого попа, не було його і в ближніх селах, та й потреби в ньому не відчувалося, хіба що якась бабуся згадає, як от тітка Ганна, коли хрестити або ховати кого треба. На весь район, вважай, один тільки піп і лишився в містечковій старовинній церкві. Отож коли помирав хто в селах, рідко викликали попа. Вигадали портативніший засіб: брали з кладовища землі в мішечок, піп святив її водохресною чи якоюсь іншою водою, і тією земелькою десь за тридцять верств посипали — «печатали» — свіжу могилку. І хоч Юрасика ще й не поховали, запаслива тітка Ганна не забула нагадати, щоб одним заходом і землі од батюшки для печаті привезти, раз уже їде підвода в район, а що земля та не з могилки, це не так важно, однаково печать буде неповноцінна: дитя нехрещене, та все ж краще, ніж зовсім по-бусурманському, от!

Та Євтихій їхав у містечко не за попом і не за свяченою земелькою. Його переслідувало інше бажання, і таке, що перед ним благочестя тітки Ганни видавалося смішною химерою.

Багато разів бував у цьому древньому містечку Євтихій, а такої тривоги, вїжджаючи в нього, він ще не відчував ні разу. Був він тут зовсім малим хлоп'ям, приїздив з покійним батьком на базар,— мале містечко було тоді повітовим містом з судом, з справником, монастирем і тюремним замком, що сотні років стоїть серед містечка найголовнішою спорудою. Сунули в суд на розправу і на богомілья,

а то й просто на базар прочани з усіх усюд, особливо в неділю, і містечко видавалося малому хлопцеві справжнім городом, приплюсклі двоповерхові крамниці виглядали найбільшими будівлями в світі, а що вже замок тюремний серед містечка, то він зовсім пригнічував малого хлопця своєю грізною величчю і урочистою таємничістю.

Після того — за довгі роки наймитування в куркулів — не доводилося Євтихіїві побувати в своєму містечку. Якось так вийшло, що приїхав він до нього вже тільки після армії, побувавши у справді великих містах. І — диво дивне — став Євтихій серед площі і очам своїм не повірив: десь поділося справжнє місто, замість нього залишилася зменшена копія, ніби в ящику, що стояв у Леннаметі, з маленькими будинками, деревцями, річками і селами. Немов точно таке, як і було, а надто вже мале!

Миші стіл, мабуть, здається таким величезним, як людині найбільший дім, а ніжка стола — як три телеграфних стовпи, дитина теж по-інакшому уявляє собі речі, що її оточують. Отож і Євтихій, вирішивши фізично та ще побувавши у великих городах, тільки тоді побачив справжню величину містечка і його споруд. Проте будівля колишнього тюремного замка і тепер височить над містечком; правда, пофарбована вона привітніше, і грізний мур навколо неї знято — не лишилося й сліду од страшної огорожі; стоять навколо будинку стрімкі явори, і в будівлі цій розташована районна колгоспна школа. Вчився в ній і Євтихій, та, вважає, чверть дорослих людей району за п'ять років тут побувало.

Містечко починалося мостом, що перед ним ось уже років з двадцять продає насіння стара бабуся. Переїхати новий міст через древню річку — і містечко перед подорожнім як намальоване. Під високою камінною горою колгоспна школа і райвиконком, трохи далі в довгому малиновому будинку райпартком і комсомол; а навколо них по схилах гори аж до річки потяглися невеличкі будинки з хмеляними верандами, з споришевими дворами, затишні й привітні. На горі стародавня каланча, — немає людини

в містечку, що пам'ятала б, коли саме будували цю круглу споруду; не чули, щоб про це розповідали діди; стоїть вона з сивих давен і чітко видзвонює години, хоч хай там що — буря, чи сніг, чи найлютіша спека. Гора ця і каланча найперша прикраса тихого містечка над рікою, ними пишається воно перед іншими, собі подібними, селищами, бо справді добре зберегло пам'ять давніх віків.

Виїхавши за міст, Євтихій захвилювався ще більше, ніби йому щось підказувало, що діло його не увінчається успіхом.

Розпрігши на толоці коня серед інших підвід і підкинувши йому сіна, Євтихій пішов на колишню Дворянську вулицю шукати потрібну установу.

З трепетом розглядав він будівлі по боках вулиці і, коли побачив вітрину з фотокартками відчиненою, зрадів, ніби зустрів найкращого друга.

Та хоч вітрина й була відкрита — сама фотографія стояла замкнена великим замком і вже, мабуть, давненько: сіре павутиння, припорошене пилом з курної вулиці, висіло на іржавому засуві.

Євтихій підійшов до будинку, безпорадно потупцяв на місці, подивився то в один бік шляху, то в другий, і вирішив зайти з двору: може, хід звідти, а тут тільки вивіска?

Двері з двору у будинок справді були. Євтихій підійшов до них і несміливо постукав. На його стукіт за дверима тонко забрехала собака, затим почувся чиясь легка хода — і двері відчинилися. В лице Євтихієві війнуло запахом смаженої цибулі і риби — в роті йому набігла слина, він тільки тепер згадав, що з учорашнього снідання ще й досі нічого не їв.

— Вам кого треба? — не дуже люб'язно запитала сухенька молодиця, незадоволено чмихаючи носиком.

Видно, вона залишила на сковороді рибу і турбувалася, щоб не згоріла.

— Я з села приїхав. Більш як двадцять верстов. Дитина в мене втонула... — розгубився Євтихій. — Так щоб на карточку зняти,

— Фотографу немає,— коротко одказала жінка.— На дачі. Прийдіть через п'ять днів.— І, не вслухаючись в Євтихіїві пояснення, вона швидко закрила двері.

Похнюпивши голову, Євтихій пішов до свого воза. Від невдачі він засумував ще більше. Враз заболіли ноги, тіло пройняла млосна втома, ніби увесь час з села до містечка він не їхав, а йшов пішки. Апетит, що виник був через смачні запахи з хати, знову згас, голову заповонила порожня байдужість: хай буде, як є — значить, не судилося...

В такому бездумному настрої він почав запрягати коня, і справа його не ладилася ніяк: то дугу не з того боку затяг, то вона зсунулася, коли зайшов натягати гужа з другого боку, то ще щось там не клеїлось, ніби чоловік уперше за хомут узявся.

— Що, товаришу, невдача якась?— привітно озвався од сусіднього воза широкоплечий чоловік.— Дай допоможу.

Незнайомий підійшов до Євтихія, і вони вдвох швидко запрягли буланого.

— Ви з якого села будете?

— З Добровиці,— одказав Євтихій і на повторне запитання привітного дядька, в якій справі йому не поталанило, трохи червоніючи, розповів своє горе.

Широкоплечий чоловік уважно вислухав, щось подумав і раптом згадав:

— Почекай. Таки є ще один фотограф у містечку. Ти, товаришу, заїдь ось туди за ріг, там буде редакція райгазети. В ній неодмінно є зньомщик. Ще недавно приїжджав у наше село. Так ти сходи й попроси. На таке діло вони не повинні одмовити.

В пориві хорошої доброзичливості дядько перейшов на «ти». Видно, до його серця дійшли високі почуття великої батьківської любові.

Подякувавши, Євтихій поїхав до редакції, але й там його чекала невдача.

— Фотограф зараз на районі, у іншій смузі сіл, далеко од Добровиці, та й не займається такими

справами редакція, даремно ви говорите про гроші, ми грошей не потребуємо...

Очкастий секретар редакції з чисто «літературною» вимовою — видно, з недавніх канцеляристів — не зрозумів Євтихієвого бажання. Він здивовано знизував плечима і весь час спішив звільнитися від одвідувача, щоб скоріше розповісти товаришам черговий анекдот. Як же, каже, у вас є фітіапарат, у мене вмерла дитина, то чи не можна зняти на карточку? Знайшов фото-похоронне бюро!

Вже на степу, дорогою до свого села, Євтихій подумав, що краще було звернутися в редакції не до того очканя, а до рудої жінки, що сиділа біля вікна, малюючи якусь картину. Може, вона згодилася б поїхати та намалювати, — ну, не можу ж я так закопати Юрасика, не можу й край, хай хоч що; і чого воно не вигадують такої масті, щоб узяти намазати тіло — і дитина лежить як жива? Воскресити не можна, то хоч би мертвого схоронити як вигадали!

І пристрасне бажання зберегти образ дорогого сина породило в Євтихієвій голові нову химерну думку. Усвідомивши її цілком ясно, він рішуче струснув віжками і вже швидше погнав буланого до села. Сонце хилилося на захід, надходив вечір, плисківаті могили золотого степу бралися бузковою імлюю, а курний шлях до села гадючився серед пшениць і жита ще багатьма кілометрами довгої путі.

РОЗДІЛ V

Ясного вересневого ранку 1919 року добровицькі партизани обстріляли денікінський пароплав. Їх було не багато, смілих заводіяк, всього сім чоловік, але при одній автоматичній рушниці і шести обрізах вони нарobili такого шелесту з придніпряньських кущів, що перелякана команда «Верного» після недовгого роздумування викинула білий прапорець і привернула до крутого берега. Коли пароплав зовсім став, випускаючи пару, то партизани побачили

з своїх кущів, як з люка першого класу швидко виринула на палубу вертка постать в бузковій шинелі з блискучими погонами, перескочила через поруччя і, вийнявши з кишені револьвер, випалила собі в чисто виголену голову. Та командир «Верного» помилився. Поціливши собі в голову, він не поцілів упасти за борт, а сіпнувшись назад, на весь зріст простягся на краю іржавої палуби.

— Кидай зброю! — гукнув тоді найсміливіший партизан Махтей Когут і, вискочивши з кущів, заліг перед пароплавом і навів свій говіркий автомат просто на вихід з «Верного».

— Отряд, на місці! Ік бою готовсь! — пригадував він уривки десь чутої команди, щоб більше налякати своїм «отрядом» персонал «Верного». — Кидай зброю, спускай похідні і виходь.

Точно по команді, один по одному почали виходити з пароплава розгублені денікінці. Було їх більше двадцяти чоловік, а разом з матросами й капітаном вони склали на березі чималий гурт.

Оглянувши пароплав і забравши в мертвого командира папери, Махтей залишив коло пароплава двох партизанів, розпустив команду в світ божий, а денікінських солдатів повів з чотирма товаришами в чорний ліс, у штаб червоних повстанців.

До пароплава збирався народ. Просто з школи висипали на берег діти. Вони бродили понад берегом і з цікавістю зазирали у таємничі віконця судна. Дехто намагався увійти в пароплав, але партизани, суворо вимахуючи обрізами, рішуче заборонили підходити до похіднів.

Надвечір у село повернувся, вже верхи, Махтей Когут, а з ним цілий загін повстанців. Вигнавши багатших дядьків у підводи, вони почали вивантажувати з пароплава зброю, кулі муки, ящики цигарок і цукерок.

Вивантажували весело, з сміхом і жартами, охочих носити вантаж знайшлося багато, і не тільки з партизанів. Надто старалися діти, які хоч і невідомо, але стояли за своїх, а крім того, їх приваблювала перспектива приховати якусь цукерку, хоч і

страшно було мертвого командира на палубі. Євтихій носив і собі разом з іншими,— Махтей побачив його і, відкривши тесаком ящик з цукерками, сказав:

— Бери, сусідо, скільки влізе. І ви, хлопці, беріть. Іжте на здоров'я, а проклятих золотопогонників нехай черва їсть, як вони допекли нам, чортові сволочі, ніяк не хочуть з шії трудящого чоловіка злазити!

Коли винесли з пароплава всю зброю і їстівне, бородатий партизан, що приїхав з Махтеєм, — мабуть, командир,— розпорядився:

— Офіцера знести з палуби в перший клас. Нехай іде на дно разом з усією посудиною.

— Може, не топити б пароплава,— обізвався хтось із стариків.— Шкода таку цяцьку нищити...

— А що ж з ним робити? Загорнути в папір та в кишеню покласти чи білим гадам кидати? Нехай на ньому за кордон тікають?

— То ми його хоч на паливо розберем,— посмілюшав дід, побачивши, що командирові і самому шкода топити судно.

— А трубками первак гнатимемо,— засміялися в гурті.— Ото діло!

— Ну, ви, самогонщики! — грізно крикнув бородань.— Ми ще до вас доберемось, покажемо, як хліб переводити. Одпихай, хлопці, та будемо палити. Гасом полили?

— Полив,— одказав Когут, вибігаючи з пароплава.— Тільки шкода, товаришу командир, там для дітей стільки тієї забавки пропадає, аж чорно. Дозвольте, нехай хлопчачки заберуть. Фарби там, зошити й олівці. Мабуть, віз отой спекулянт, що назвався кухарем.

— Нехай беруть, тільки швидко, — дозволив командир.

І весь натовп — діти, дорослі, старики і навіть баби — сипнув на пароплав, хто по східні, а хто й так просто, вбрід.

За якусь мить всі повернулися звідти з оберемками зошитів, фарб і олівців, дехто таки ухитрився вломити шматок жовтої слухової труби, інші несли

посуд з буфета, а найпожадливіші викидали на берег стільці і канапи.

— Годі,— об'явив суворий командир.— Орел мухи не бере! Киньте все й виходьте, зараз будемо палити. Меблю в воду, чуєте, ви? Спини сверблять? Хочете, щоб денікінці почухали, доки ми повернемось?

Охочі до меблів не схильні були куштувати денікінських шомполів і слухняно покидали в воду стільці, шкодуючи, що завелися з ними: хоч би зошитів або фарб набрали, а то аж соромно з порожніми руками од пароплава йти. Вони хотіли знову кинутися всередину судна, але було пізно.

— Палю,— рішуче сказав Махтей Қогут і витяг сірники.— Тікайте ік бісовому батькові!

За якусь хвилину він вискочив на землю, і бородань звелів одпихати судно від берега.

Тесаками обрубали канати, разом усім миром одіпхнули судно, і «Верный» поплив на бистринь все швидше і швидше.

За кілька хвилин він уже був далеченько од берега, чорний і страшний, весь укутаний клубками важкого диму; ще трохи— і пароплав враз вибухнув яскравим полум'ям і, як величезний факел зненависті, поплив за водою назустріч чорній навалі білої армії.

Другого дня все село почало малювати. Молодиці зривали фарби з акварельної палітри, замотували в тряпочку, товкли, тоді змішували з білком крашанки та олією і рясно малювали комини, підводили призьби, розцяцьковували віконниці. Хати зацвіли веселковими кольорами, і хоч ішли дощі й змивали прикраси, їх знову поновляли, як тільки наставала ясна година. Малювали не тільки хати,— швидко знайшлися спритні молодіці, що навчилися фарбувати полотно, розмальовувати вуставки й рукави— нова мода заходила на селі, і дівки з сусідніх хуторів щедро понесли крашанки й масло добровицьким художникам.

В школі найулюбленішим уроком стало малювання. Малювали на географії, на природознавстві і навіть на сухій арифметиці. Учителі самі немов захопилися фарбами і загадували дітям то комаху намалювати, то якогось метелика, то велику кольорову таблицю множення для малих.

Школа прикрасилася новими портретами вождів і письменників роботи скороспілих художників. І серед цих портретів чи не найкращим був Євтихій Тарас Шевченко у смушевій шапці, у кожусі, із товстими одвислими вусами.

А після школи хлопці вирізували собі з дерева шаблі й кинджали, рушниці й пістолети і, розмалювавши їх олійними фарбами, увечері розпочинали справжню війну. Ішли облогою вулиця на вулицю, куток на куток, і часто земля після бою фарбувалася вже не аквареллю, а справжньою живою кров'ю малих вояк.

Та ось заgrimіли десь зовсім недалеко гарматні вибухи.

З Кременчука сухопуттю понад Дніпром ішов денікінський полк для придушення правобережних повстанців.

Добровицькі хати враз втратили свої веселкові кольори, молодиці в один вечір, ніби змовившись, поздирали фарби разом з глиною,— пройшли чутки, що кожному, в кого мальована хата, дадуть по сто шомполів.

Строкаті полотна довго варилися в казанах, щоб облізла клята фарба. І хто тільки надуумив їх брати? Чорти б забрали того Махтея, сам пішов з партизанами, а нам трусись тепер з переляку!..

В дітей спішно одбиралися фарби, топилися в болотах, і багато було копанок на селі, де вода була червоною, як кров.

Євтихій хотів і свої фарби знищити, та дуже вже стало шкода.

А що мати найняла Євтихія в далеке село, а там про пароплав нічого й не знають, то він сховав їх разом із зошитами на горищі й пішов до куркуля починати свій трудовий шлях.

Так скінчилося його дитяче захоплення малюванням, і згадав він про нього й про фарби тільки через багато років, у дні найлютішого горя своєї малої сім'ї.

РОЗДІЛ VI

Коли Оксана заснула, знесилена важким горем, Євтихій тихо, немов крадучись, устав з ліжка. У вікно світив ясний окраєць місяця, і в його фосфоричному світлі чітко вирізьблювався дорогий профіль сина на завітчаному столі.

— Місяць — як часник! — одразу пригадалося Юркове визначення неповного світила. Євтихій ішов з ним увечері од кооперації, хлопець мрійно дивився на небо, щось думав і несподіваними порівняннями характеризував зірки, зубок місяця, рухливі хмарки і вишневу заграву од призахідного сонця. Були ці порівняння несподівано точні і неповторні, важко додуматися до них дорослій людині, тільки спостережливе око дитини могло помітити їх. Євтихій слухав синову мову і впізнавав у ній свої дитячі напівсвідомі відчуття оточення. Висловлені Юрком, вони набирали чіткої закінченості і ясної простоти.

Невимовно гордий з розумного сина, молодий батько захлинався почуттями любові й захоплення; йому здавалося, що розумнішої й вродливішої дитини не знайти в усьому селі, в усьому районі, в усьому світі.

І чим більша була його любов тоді, тим тяжче горе напосідало тепер, коли замість живого, рухливого і говіркого хлопця перед ним лежить тільки мовчазне нерухоме тіло. І немає тієї сили в світі, що оживила б його, хоч би й віддав для цього Євтихій усю свою кров, усі свої м'язи, всю молодість.

Безсила лють, їдуча й млосна, опановувала його істоту; задиханий, він випив повний кухоль холодної води і, підійшовши до столу, крутнув вимикач. На його щастя, млин працював і цієї ночі: хату заповонило яскраве електричне світло.

Євтихій тихенько взяв з постелі свою подушку і, обережно підвівши задубіле Юркове тіло, підклав її під нього так, щоб тіло було в напівлежачому стані. Підіймаючи обома руками, він притис до себе мертвого сина. До лиця доторкнулася його холодна щока — Євтихій здригнувся, і моторошний страх несподівано видавив на його чолі рясні краплі в'язького поту. Йому раптом здалося, що це великий гріх — турбувати спокій мертвого сина, на пам'ять спливали найстрашніші жахи з дитячих казок і бабусиних забобонів, серце сильно билосся і стискалося. Заговори Юрко, як у тих казках, — воно не витримало б і розірвалося, хоч як хотілося Євтихієві, щоб якимось чудесним чином оживити мертво дитину.

З трудом уклавши в потрібній позі неповоротке і чомусь непомірно важке тіло сина, Євтихій озирнувся по хаті, побачив на ліжку розчервонілу од сну дружину, невимовно рідну, помітив під полом рябе щеня, що безтурботно спало, витягши крихітні ніжки, глянув на звичні речі хатнього вжитку і швидко звільнився від забобонного жаху, що так раптом ухопив його за самісіньке серце.

Діставши з плетеного сундучка ще звечора відшукані на горищі олівці і зошит товстого олександрійського паперу, Євтихій сів коло столу і почав пильно вдивлятися в скляне дороге лице. Він дивився на нього довго, доки обличчя ожило, заграло густим рум'янцем і ніжними ямочками на щоках, — живий Юрась лежав перед Євтихієм. На якусь хвилину він забув про нещастя і захоплено почав переносити дорогі риси на папір.

Хоч Євтихій малював тільки в дитинстві, та й то в зв'язку з партизанськими фарбами, проте, спостерігаючи мальовничі явища природи, чи то пейзаж який, чи гурт вродливих, святково вдягнених людей, чи горду голову ситого коня, чи плавкий польот яструба або якоїсь іншої птиці, він завжди в своїй уяві виводив лініями і фарбами чіткі відбитки баченої краси, і йому часто здавалося, що візьми він олівець в руки — не важко буде передати все це на папері.

Та приводу взяти до рук рисувальний олівець після повернення з армії не було, і Євтихій, може, ще довго чекав би нагоди дізнатися, що вийде з його певності, коли б не страшне горе й поїздка до містечка з пристрасним бажанням зафіксувати дорогий йому образ.

І от цієї ночі, в неповторній обстановці, він чи не вперше, бувши дорослою людиною, взяв до рук рисувальний олівець, одвойований партизаном Когутом. В молочному світлі електролампи напівлежить на столі мертвий син, спить на полу схудла дружина, за вікном захльобисто б'є соловейко і, може, здивовано позирає на химерну хату, що серед глупої ночі одна на селі ясно горить малими віконцями, як кумедний пароплав, а Євтихій, як зачарований, у солодкому захваті виводить якісь лінії, обриси, намагається воскресити на папері образ живого сина. І тільки коли заніміють зовсім шкарубкі пальці, він спиняється, одставляє од себе рисунок і пильно дивиться на свою роботу. Тоді перегортає аркуш і на новому знову починає уперто водити олівцем, і дорого дала б тітка Ганна, щоб хоч одним оком глянути у той довгий зошит, — що він там черкає, той Євтихій, ворожить чи що?

Вона вийшла надвір — вже горіла на сході світанкова зоря — і через город побачила, як пломеніють вікна в Євтихіївій хаті.

— Піти поглянути, — вирішила стара, — щоб часом чого не накоїли в лютому горі. Ой, тяжко ж їм, тяжко, — зітхала вона дорогою і, перебрівши через городи до хати, тихенько зазирнула у вікно.

Те, що вона побачила, перевищило всі її сподівання. Як же, мертва дитина сидить на столі, як жива, а він очей з неї не зводить та все черкає, та все черкає, як малохольний, ну, їй-бо, божевільний...

Тітка Ганна в глибокому подиві припала до шибки і аж задубіла од моторошної тривоги.

А Євтихій тим часом, може вдесьте, перегортав аркуш і все малював, малював, уже зовсім не почувуючи пальців. Коли скінчив свою роботу над останнім аркушем, далеко одсторонив його од себе,

пильно вивчаючи очима. І диво дивне! Тітка Ганна мало не сплеснула руками: бий його сила божа, чи ти бачив таке в світі, га? Посміхається. Ну, їй-богу, посміхається, ач, як не заірже, тьху, свят, свят, свят! І це перед мертвою дитиною? Євтихій радісно посміхався посмішкою переможця.

— Здурів! Ну да, з глузду зсунувся,— вирішила тітка Ганна і перелякано метнулася од вікна— Таки не видержав, сердешний.

Євтихій почув шерех за вікном і швидко закрив альбом. Зазирнувши в шибку і нікого не помітивши, він, проте, вирішив кінчати роботу.

Тихенько вийняв подушку з-під Юрка, поклав його в позі звичайного мертвого — склавши руки на грудях,— сховав альбом і, погасивши світло, ліг на постелі.

Та заснути він не міг. Перед очима, хоч вони були й закриті, весь час перегорталися сторінки альбома з усміхненими обличчями Юрка. Вони були зовсім живі, ці обличчя, і, незважаючи на те, що малював Євтихій олівцем, він бачив витвір своїх рук в ясному горінні живих фарб, синове лице рухалося, всміхалося, щось шепотіло, втішно мигаючи ніжними ямочками на рожевих щоках.

Устав він з постелі розчулений і тихий, вже тоді, коли сонце підвелось над деревами, втративши рожеву молодість раннього сходу. В дворі цюкав сокирою Нестір Бирка,— мабуть, кінчав труну, — Оксани в хаті не було. Треба й собі вставати, аж сором, що так заспав, хоч, правда, сидів довго...

Згадавши про ніч, Євтихій кинувся до сундука і вийняв альбом, геть-чисто списаний нічними малюнками. Та вчорашньої втіхи з них сьогодні не було, ніби в сяйві ранкового сонця вони втратили найтонші риси, і саме ті, що робили малюнки живими. Виглядали вони тепер трохи аж смішними, якесь дитяче вазькання олівцем: тут товсто—видно, сильно вже натиснув, а тут лінія нерівна,—мабуть, тремтіла рука. Чим більше він дивився на свої малюнки,

тим гіршими вони йому здавались,— неоковирні і смішні. Жагучий сором гарячив щоки,— де ж пак, художник новий з'явився! З такими пальцями — як граблища — тільки олівцем і орудувати...

Сперсердя Євтихій хотів розірвати зошит, але в снігах почувлися чийсь кроки, і він похапливо сховав його в сундучок.

У хату ввійшла Оксана з оберемком пахучої росяної лепехи.

— Уже запах є,— сумно сказала вона, розтрущуючи лепеху по долівці.— Треба було вчора поховати.

Від цих тихих слів дружини Євтихій знову почервонів.

— Встигнемо,— сказав він суворо, щоб приховати ніяковість, і почав одягатись. Та глянувши на дружину, він не витримав суворого тону. Надто вже жалюгідна Оксанина постать: ніби горе пронизало все її тіло, стоїть вона до нього спиною, а по плечах видно, як глибоко страждає і мучиться жінка втратою сина. Одягнувшись, Євтихій підійшов до неї ззаду, обняв за тремтливі плечі і міцно поцілував через голову в лоб.

У Оксани розчулено задрижала нижня губа, вона готова була знову вибухнути гірким голосінням, і тільки почувши від Євтихія: «Люди йдуть», вона стрималася, здригаючись усім тілом і ковтаючи терпкий клубок, що нестерпно здавлював горлянку.

В хату увійшла тітка Ганна. Сторожко оглядаючи Євтихія допитливими очима, вона торохтіла про потребу швидше ховати, доки не припекло сонце. Тоді підійшла до столу і, заклавши міцно рота, ніби од великого запаху, поправила Юркові руки.

— Що це у вас цілу ніч світилося? — звернулася вона до Оксани.— Не спали і цю ніч чи що? От бідненька, не треба було мені таки вас залишати, а то уперся той Євтихій — ідіть та й ідіть...

— Ні, я спала,— щиро сказала Оксана. — Хіба, може, він уставав...

В хату сходилися люди. Десь далеко залунала, поволі наближаючись, пісня про юного барабанщи-

ка, що впав, підтятий кулею в бою: то йшли піонери віддати останню почесь малому Юрасикові, що загинув від безглузлого випадку на п'ятому році прекрасного життя.

РОЗДІЛ VII

Поховали Юрка; на могилі поставили важкий дубовий стовп з бляшаною зіркою зверху; стовп прибрали квітами, а могилку школярки обсадили лиснучим барвінком. І вже через тиждень барвінок густо розрісся; дощ прибав землю, і здавалось, стоїть ця могила з давніх-давен, ніби тут ніколи й не ворушено землю. Тільки свіжо обтесаний дуб нагадував про те, що лихо в когось недавнє, що ще, мабуть, не зажили рани в нагорьованому серці, а напис на ньому говорив і прізвище того, кого спобігло нещастя...

Євтихій майже щовечора ходив на могилку крадькома од Оксани — кладовище якраз по дорозі в ліс. Бачили його там люди і дивом дивувалися: ніхто ще в селі так не страждав за померлою дитиною, та ще за такою малою. Не інакше, як тронувся-таки Євтихій, недарма ото люди на селі гуторять, а жалко чоловіка, ой як жалко, добрий роботяга був, ку-уди!

А з Євтихієм таки й справді коїлось щось незрозуміле. Після смерті Юрка він зовсім змінився. Колись говіркий і розважливий, він тепер ходив мовчазний, як тінь, неголена борода костричилася цупкими колодочками, і чорне волосся неохайно спадало на очі.

Завжди чепурний, він не звертав уваги на зовнішність, часто одна холоша штанів висіла тепер нижче за другу, а довга сорочка метлялась на вітрі без звичайного ремінця. І навіть у тому, як скособочився колись стрункий чоловік — іде, ніби в одній руці важке відро з водою носить, — видно щось незвичайне для нормальної людини.

Чуть світ Євтихій ішов у ліс і повертався додому тільки вночі, після звичайних одвідин кладови-

ща. Од горя і недоїдання він швидко схуд, і на блідому лиці ще більше костричилася його неохайна борода.

Поволі люди почали забувати про справжнього Євтихія і почали його приймати таким, як є, з усіма новими химерами. В їхньому ставленні до нього з'явилась якась вибачливість, що за нею ховалося почуття зверхності; все частіше й частіше Євтихія поблажливо ляскали по спині при небагатослівних розмовах, і вже коли б він і хотів про щось поговорити, то співбесідник однаково поспішав: що, мовляв, говорити з ненормальною, хоч і симпатичною людиною!..

Така поведінка чоловіка не на жарт непокоїла Оксану.

Адже вона сама не менше любила Юрка, а може, ще й більше,— сказано, материнське серце, — проте минають тижні, і горе, хоч яке воно велике, а в роботі забувається, що не кажи, а він, як причинний, на кладовище все ходить. Нема щоб на збори піти чи там у правління, люди вже сміються, за божевільного мають...

Якось допекли Оксані чужі плітки,—дійшли вони до неї у всій своїй базарній потворності, і жінка вирішила поговорити з чоловіком про все, що наболіло на серці. Євтихій вислухав уважно, але не сказав нічого, і тільки тієї ночі майже до світання просидів на кладовищі.

Час ішов, дні змінювалися ночами, ясна година дощем, вітрами; спливали, як за водою, тижні, а Євтихій все ще не одходив. Знав він тільки свій ліс і кладовище, в домашнє господарство не втручався, з людьми майже не говорив, та й вони почали його уникати. Оксана поволі звикала до цього. Вона волею-неволею ставала головою дому, ходила на степ заробляти трудодні, одвідувала всі колгоспні збори та наради і чимдалі частіше забувала навіть розповідати про них мовчазному чоловікові, а коли він вчасно не приносив загаданої води, то й кричала на покірного мужа, як і годиться справжній господарці.

Хто зна, чим би все це скінчилося, може, так і за-
костенів би Євтихій, сам повіривши у свою ненор-
мальність, робив би в лісі чи деінде в колгоспі,—бо
вже підносилося на правлінні питання, що ліс тре-
ба доручити комусь розумнішому, і хоч одказав то-
ді Сергій розумасі, що Євтихій йому в професори
годиться, а все ж незручно,— та на третьому місяці
після Юркової смерті сталася подія, що одразу при-
пинила всі химери горопашного чоловіка й поверну-
ла йому втераний світ.

Якось уночі розніжена ласкою Оксана, між ін-
шим, похвалилася чоловікові, що вона вагітна.

— Давно? — враз схопився на ліжкові Євтихій.

— Третій місяць. Ото перед Юрасевими похоро-
нами, мабуть, зайшла,— відповіла жінка, здивована
такою незвичайною рухливістю чоловіка.

— Що ж ти й досі мені не говорила? — весь за-
тремтів Євтихій.

Оксанина звістка враз зробила його самим со-
бою, він сидів на постелі знов мужній і широкопле-
чий, вираз чоловічої гідності мінився на його лиці.

Жінка хоч і не бачила в темряві, що робиться з
чоловіком, але одразу відчула його перетворення,
бо розгублено одказала:

— Та ти ж мовчав усе...

— От дурочка,— просто сказав Євтихій і влад-
но обійняв її за стан.— Дивачка!

Невимовно радий звістці, він шепотів їй найніж-
ніші слова гарячої ласки, як у перші місяці їхнього
спільного життя. А Оксана заходилася од глибокого
сорому. Де ж, повірила людям і, замість допомог-
ти чоловікові в горі, сама його топила, кричала
на нього, таку радість ховала, думала, не зрозуміє,
мовляв, байдуже йому до всього, аж воно...

— Я таки здорово дурна,— тихо вимовила вона,
дивлячись у темну стелю.— Прости мене, Євтихію!

І коли б у хаті було видно, Євтихій побачив би,
як з її великих очей викотилися дві великі сльози-
ни. Він висушив би ці сльози гарячими поцілунка-
ми; безмірна вдячність і ніжність до дружини на-
повняли всю його істоту; тепер, коли все минуло,

він сам відчув, на краю якої прірви стояла його свідомість,— брр, аж страшно! — Євтихій здригнувся і ще міцніше притиснувся до дружини.

Другого дня Євтихій, тільки прокинувся, одразу дістав бритву і, добре наточивши її на оселку, чисто виголив своє заросле підборіддя. І з бородою ніби впала на діл вся його причинність — перед Оксаною стояв той самий Євтихій, що й до Юркової смерті, тільки блідіший на виду та з очима, глибоко запалими під високим лобом.

Добре поснідавши (притуплений апетит враз збудила чарка настояної горілки), він пішов у ліс і з небувалою ретельністю підрубував усохле гілля, вивернуті корчі, маркурував галявину для посадки.

Того вечора на кладовище він не пішов.

«Мертвому мертве, а живому живе»,— подумав Євтихій, і йому враз зробилося ніяково. Він глянув на свою поведінку очима односельців і відчув усю її химерність, хоч раніше йому було зовсім байдуже до того, що говорили на селі.

З лісу він пішов просто в контору колгоспу — справ накопичилось хтозна скільки; добре, що за молотьбою правління було не до лісу, та й осінь надходить, треба шовковицю садити.

В конторі відбувалася нарада бригадирів. Коли Євтихій появився на порозі і голосно привітався, всі глянули на нього здивованими очима, як на мерця.

— Здоров, здоров,— одказав дехто тим поблажливим тоном, до якого вже почав був звикати Євтихій.— Давненько не заходив, давненько.

Та тепер цей зверхній тон різонував його слух, як бритвою. Він хотів відповісти щось уїдливе й зле, але, згадавши, що це нарада, стримався.

Сергій тим часом виліз із-за столу, міцно обняв друга і, уважно оглядаючи його, запитав:

— Видужав?

— Видужав,— весело сказав Євтихій і зашарівся.— Та я й не хворів, так щось набігло...

— Я ж казав, що він швидко прийде,— звернувся Сергій до бригадирів так, ніби розмова на нараді тільки й ішла що про Євтихія.— Ну, будемо продовжувати. Слово має третя бригада. А ти, Євтихію, почекай, підемо разом...

Після наради Сергій пішов проводити Євтихія аж додому. Про справи договорилися в конторі і дорогою, тож коло воріт голова колгоспу почав одразу прощатися.

— Ну, ні,— сказав Євтихій.— Це вже дзуськи. Я тебе не пущу. Ходім повечеряєм. тоді й підеш. І так як ще на похоронах був, то більше й не заходив, друг називається...

— Жнива, що ж ти хочеш. А таки свиня я, що не зайшов... хоча й ти міг прийти.

— Ну, я, щитай, хворий був,— серйозно сказав Євтихій.— Тепер аж дивно.

— Я знав, що це мене. Хоч що мені не говорили.

— Ну, так пішли. Знаєш,— таємниче прошепотів Євтихій і весь загорівся тихою радістю, — скоро тобі знову в мене кумувати...

— Да? — зрадив Сергій.— Ну, за це ходім повечеряємо і навіть вип'ємо, якщо є.

— Є, — весело одказав Євтихій. — Оксана дістане.

Увійшли в двір. Під ноги Сергієві з лютим гавканням кинулося щеня.

— Ну, ну, ти, пішло вон! От кляте собача...

— Да, добра собака буде. Клята. Як же його звати?

— Тьху, чорт! — вдарив себе по лобі Євтихій.— Та воно ще й досі без імені бігає, я й забув про нього. Хіба, може, Оксана якось охрестила?

В хаті застали Оксану всю в сльозах. Вона сиділа коло столу під сліпучою грушею електролампи і, взявшись за голову, тихо плакала.

— Що з тобою? — стривожено кинувся Євтихій і враз зблід.

Його провизала страшна думка.

— Може, повредилося?

— Ні,— витерла сльози жінка, вітаючись за руку

з Сергієм.— Так, Юрка згадала. Знайшла оцю книжку, аж він тут чисто як живий...

Вона вказала на розкритий альбом, що лежав на столі.

— Гляньте, Сергію, як вилитий. Ви ж пам'ятаєте Юрасика?

— Та кинь, Оксано, що ти показуєш? — Засоромлений, як хлопець, спійманий на лихому, Євтихій схопив альбом.— І знайшла! Хотів порвати, та забув...

— Дай сюди, не будь маленьким. Ну, давай подивлюся. Це ти малював? — Сергій рішуче потягнув до себе альбом.— Що ти, мене соромишся?

— Та це ще од хвороби...

— Ну й добре. Дай я подивлюсь, я ж нікому не скажу.

Євтихій випустив зошит, і Сергій, сівши до столу, почав розглядати малюнки. Оксана й собі ще раз нахилилась над альбомом.

— А справді здорово! — захоплено глянув на Євтихія Сергій.— Ну, знаєш, як така хвороба, то ти вже краще хворій. Це ж, знаєш... Це ж художник з тебе непустяшний.

— Таке, вигадуй...

Євтихій підійшов до столу і собі глянув на малюнки. Тепер вони йому здалися зовсім чужими, ніби малював хтось інший, не він, і малював, далєбі, непогано; в цих малюнках то там, то тут схоплено найхарактерніші риси Юркового лица. Глянувши на око чи на рот, уявляєш собі хлопця, як живого...

— Я тобі кажу, що це здорово,— серйозно говорив тим часом Сергій.— Це ж ти ніде й не вчився, а якби підкваліфікувався, то, їй-бо, хіба ж так малював би!

Оксана й собі захоплено дивилася на чоловіка, на його засоромлене лице, на великі руки, на шкарубкі пальці.

Євтихій розкривався перед нею зовсім новою, несподіваною стороною. І невловима тривога опановувала її.

— Коли ж це ти малював, що я не бачила?

— Уночі, як приїхав з містечка,— все ще розгублений, відповів Євтихій.

— Он воно що,— згадав Сергій,— тепер я розумію. Тож на селі говорили, що ти на чорній книзі кров'ю писав перед мертвяком. Видно, хтось підгледів, як ти малював...

— Тьху, собачої віри язика,— вибухла гнівом Оксана на плітки, що їм і сама почала була вірити.— Отакого наплещуть на людину!

— Ат, не зважай...

— А більше ти нічого не намалював? — допитувався Сергій.— Тільки по правді признайся.

— Нічого... хіба...

— Хіба що?

Євтихій завагався, якусь хвилину подумав, а тоді рішуче махнув рукою.

— Ну, та вже покажу. Тільки ж глядіть, нікому не розповідайте. Добре?

Він вийшов у хижку, дістав за кошелем ще більший альбом і вніс у хату.

— Ось,— показав він на аркуш.— Це мені снилося.

Сергій і Оксана кілька хвилин мовчки, як зачаровані, дивилися на картину. Євтихій стояв збоку і з незвичним тремтінням, трохи здалеку, дивився на свою роботу.

— Ух, холодно, — здригнулася Оксана.— А дитина гола.

— Да,— пильно подивився на Євтихія Сергій.— Тут нічого не скажеш. Що ж воно означає?

— Не знаю. Снилось мені таке.— Євтихій хотів узяти картину, але Сергій не дав.

— Почекай, дай ще раз подивитися.

Він знову втопив очі в рожевого хлопчика, що сидів на синюватому снігу в чому мати народила перед квітучою мальвою, яка виростала просто з снігу.

Віяло од картини лютим холодом, і невідомо, що його викликало: чи холодна передранішня заграва, чи зеленкуватий колір неба, чи тонко змальоване дитяче тіло на підмерзлому снігу.

— Що ж ти таке малюєш?.. Маячіння якесь,— закусив губи Сергій.— Аж неприємно!

— Де неприємно? Страшно!—додала Оксана.— І хлопчик на Юрка схожий.

Євтихій взяв альбом.

— Це в лісі малював. Хотів озеро — не виходить. Ось бачиш, скільки пробував? — Він перегорнув щось з десятих зіпсутих сторінок.

— А це вийшло. Днів шість малював, а тільки тричі й змив. Розумієш, як живий сон перед очима щодня. А намалював — пройшло.

Якусь хвилину всі трое мовчали, думаючи кожний по-своєму про одно. Потім Оксана схопилася.

— Що ж я сиджу? Люди їсти хочуть, а я розсілася.— І вона заметушилася коло печі.

— Де ж ти фарб дістав? — запитав після мовчанки Сергій.— У містечку?

— Ні, на горищі. І фарби, і зошити. Це ті, що Махтей Когут одвоював. Пам'ятаєш, як «Верный» розбили? А я у школі трохи малював.

— А, пам'ятаю. І збереглися ж, ти глянь.

Посідали вечеряти. Оксана поставила на стіл гранчастий графинчик з настояною горілкою, і він поволі почав порожніти. Друзі вже після першої чарки розговорилися ще більше, згадували дитинство, школу, епізоди з громадянської війни і місцевих героїв.

— А Когута я недавно зустрів,—розповідав Сергій.— Був у центрі на зльоті, так і він прийшов. Хто тут, каже, з еньського району? Розшукав мене і признався, каже, що я теж, мовляв, із вашого села. Довго розпитував про всіх наших дядьків, звісно, про старіших. Нас він не знає, без нього поросли. Старієвже чоловік. А де саме працює, то я й забув. Пам'ятаю, що з картинами діло має, керує цим ділом у всьому краї. От.

— Виходить, даром у денікінців фарби одвоював,— зауважив Євтихій.

— Ти глянь, а й справді,— дивувався Сергій. — Я ж добре пам'ятаю ці фарби, сам оберемок приніс. Ще на такому вони картоні з вирізом для пальця,

а то в дудочках... Ну, та хіба вони мені були потрібні? Так і позакидав десь, а хоч мати потопили...

Довго точилася дружня розмова. Час минав непомітно. Коли заспівав перший півень, Сергій почав збиратися додому:

— Чуть світ на степ треба. Молотьба!

Виряджати пішли і Євтихій, і Оксана.

На Сергія знову накинулося рябе щеня, і так люто, що Оксані довелося брати його на руки.

— Ну, то як же ви його охрестили? — жартував Сергій.— Незручно ж собаці без імені жити. Рябком чи що?

— Справді, стара,— звернувся Євтихій до дружини.— Ти йому ще ніякої клички не дала?

— А ні. Як лізе — скажу пудзі, то він і одійде. Та хай буде Рябком. Рябе ж?

— Ні, знаєш що?..— трохи аж урочисто сказав Євтихій, мабуть, з підпитку.— Прийшов він до нас у важкий день... то нехай буде Важко. От.

— Нехай Важко,— згодилася Оксана.

— Важко, Важко! Чого ж, і це кличка,— схвалив і Сергій.— Ну, бувайте! То ти ж, Євтихію, не чудуй більше і діла того не кидай, чуєш?

— Чую,— одказав Євтихій.

Він міцно обняв друга, і вони на мить застигли так, облиті молочним сяйвом повного місяця. Зачарована прекрасним видовищем жінка змахнула з куточка ока сльозу зворушення,— до самого серця дійшло їй високе відчування щирої чоловічої дружби.

РОЗДІЛ VIII

Як не ховався Євтихій з своєю химерною пристрастю до малювання, що так знічев'я народилася після несподіваної Юркової смерті, але проникливе око цікавих односельців підгледіло його скрізь. І в кущах перед озером у лісі, і в молодому сосняку, ба навіть у власній повітці. Де тільки він не з'являвся з незвичним зошитом, олівцем чи пензлем,

всюди його хтось та бачив, чи діти, чи сусіди. Хтось неодмінно до нього підходив, зазірав у альбом, заважав працювати.

Та після того, як його підбавдюрив Сергій, Євтихій перестав уже й критися, однаково шила в мішку не утаїш, та й що тут, власне, страшного, коли людина малює, хай бавиться чим хоче, аби робота була справна, а я ж дбаю про ліс, як і раніше, коли не краще!

Вирішивши це, він, уже не криючись, ішов до лісу просто дорогою з альбомом і фарбами в руках і з сокирою за поясом. В лісі не сідав потай у кущах, а, скінчивши звичну роботу, обирав найзручніше місце і звідти змальовував краєвид, синє небо, вечірню заграву, гру світла, якесь цікаве дерево, найчастіше сухе, голе: воно чітко вирізьблялося на зелені лісу і непорушно стриміло крихкою верхівлею у голубому небі, як готова гравюра,—дивись і малюй.

І як тільки почав Євтихій виявляти свою пристрасть одверто, одразу й цікавих поменшало, більше часу для роботи лишилося, не треба вже було переривати малювання і згортати альбом, а як зазірне хто з малих, то й послати можна своєю дорогою, а дорослий сам довго не затримається.

Та хоч він і набрав попереднього вигляду, ходив чисто одягнений, завжди голений і на кладовище навідувався тільки раз, щоб змалювати Юркову могилу, але така вже інерція — з легкої руки тітки Ганни котилася селом слава про Євтихієве божевілля,— де ж, на старості літ — хіба ж то молодий, як тридцять літ стукнуло? — та цяцькуванням зайнявся, як малий!

А коли дійшли чутки до діда Лаврентія, то він аж головою похитав.

— Чудасія,— просторікував старий. — Такого, мабуть, і в Америці нема. Глянь, аж котрого стукнуло. Правнука, га? У нього ж і прадід — Єрехтеєм звали — ще я, щитай, хлопчаком гуляв, так теж диваком був. За те й у тюрмі сидів, а що вже горілку пив, то одведи господи.

Із безладної розповіді старого виходило, що й прадід Євтихій мав пристрасть до малювання і що вона, ця пристрасть, його навіть до тюрми довела. Як саме, то про це Євтихій дізнався трохи пізніше. Та й ці плітки до нього не часто доходили. Оксана теж до них звикла, не звертала уваги,—аби для неї чоловік був хороший, а що інші про нього кажуть, то байдуже, ще навіть краще, чужі молодиці не зазіхатимуть, як раніше, хай їм абищо. Ото тільки побачать чорні брови, стрункий стан і широкі плечі, то вже й вішаються, просто сором...

Оксана з серцем згадувала Євтихієву прихильність до вродливих молодиць, і лічила дні, що залишались до пологів, хоч днів було ще багатенько; коли б тільки не почав у гречку стрибати, як до Юрка було. А то ж народився хлопець, і як одрізало, просто змінився чоловік.

Проте Євтихієві було не до молодиць. Правда, він і раніше в гречку стрибав тільки в ревнивій Оксаниній уяві, але любив поговорити і пожартувати з вродливими жінками, неприховано милуючись красою лица чи струнким станом. А тепер усю свою увагу він переніс на ліс, на величну природу, що його оточувала, і все малював, малював, використовуючи для цього кожную вільну хвилину. Заходило на осінь, година стояла суха й тиха, лісом лігало біле павутиння, спливаючи просто з голубого неба. Сонце креслило свою щоденну путь нижче над деревами, і в його скісному промінні горів ярим золотом падолист, а чорні стовбури дерев стриміли до неба у сонячному бринінні, як грубі мачти затонулих суден у прозорій воді. Одцвіли лісові трави, осипали животворяще сім'я і покірно засихали, ще й тепер паруючи прекрасними запахами плідної осені, терпкими й прямими, як міцне виноградне вино.

Час малювати пейзажі найкращий. Ніколи не горить стількома барвами ліс, як восени,— червона, жовта, зелена, коричнева і неповторний колір голубого неба,— вони причаровують око не тільки нашого художника, молодого й зеленого в своєму творчому становленні, як соковитий пагінок крихкого

дерева весною. Євтихій уявляв собі, як в цю пору, оце зараз, сидять десь у лісах серед такої ж краси справжні художники і смілою рукою переносять мінливі барви золотої осені і навіть запахи її на папір чи полотно. І як жалюгідно виглядає Євтихій із своєю мазнею порівняно з справжніми митцями і їхніми картинами! Він ще не бачив тих художників, але цілком ясно уявляв собі їхні витвори. Ось вони! Євтихій брав шмат пейзажу, який тільки сягало око, обрамляв уявлюваними рамками, і перед ним горіла тиха краса барвистої осені.

І після таких думок Євтихій відчував, як порожньо стає в голові, меркли очі, з незграбних рук випадає пензель, безсилий перенести на папір живі фарби,— він уставав і ходив лісом лютий, аж чорний, лякаючи зустрічних безумним поглядом гарячкових очей.

Його дошкульно пекли муки розбурканої творчості, не підпертої потрібною кваліфікацією, і тільки після довгого ходіння, стомлений, він міг братися за пензель чи за олівець, щоб через деякий час знову кинути їх у безнадійному розпачі.

Чимдалі приступи таких страждань частішали. Все більш розходилися Євтихієві відчуття краси і вміння її передати. І головне — нікому було допомогти, нікому навіть порадити, як треба вчитися!

Не раз зрікався Євтихій брати до рук альбом; якось хотів навіть спалити всі малюнки і фарби, та не дала Оксана.

— Хай лежить. Як не хочеш, то дитина підросте, бавитиметься!

Але минав день, і він знову брався за своє, починав малювати, борючись з сумнівами і припливами творчого безсилля.

Одного разу Сергій повернувся з столиці й привіз Євтихієві новий альбом та пачку великих аркушів олександрійського паперу.

— Оце альбом тобі, а на папері намалюй для контори п'ять портретів. А то ти малюєш хтозна й що,— пожартував Сергій.— Хіба ж на снігу таки виросте рожа?

Зрадуваний увагою друга, Євтихій широко взявся за роботу. Він дістав портрети вождів, прикріпив папір на аркуш дикту і почав запально працювати. Хоч він і малював із готових зразків, не бачивши оригіналу, проте намагався в кожний образ вождя вкласти своє відчуття його особи, це своє, не вловиме і разом помітне, таке грало в його портретах, вабило око, примушувало з увагою придивлятися до виразу лица, шукати, де воно сховане те, що так оживляє картину.

Щось тижнів за півтора портрети були готові. Сергій забігав кілька разів навідуватись, як посувається справа, але Євтихій роботи не показував, доки не скінчив усієї.

— А паперу вистачить? Не поспував? — жартував Сергій.

— Ні,— посміхався Євтихій.— Пару аркушів зіспував, а три ще й зайві.

Навіть коли зазірала на незакінчену роботу Оксана, і то Євтихій клав пензель і незадоволено морщився, намагаючись швидше залишитися на самоті. І тільки коли портрети були цілком готові, Євтихій сам пішов у колгосп кликати Сергія.

— А чого ж ти не приніс сюди? Тут би й народ побачив,— сказав голова.

— Устигнуть. Може, воно таке, що й на стіну сором ліпить.— Євтихій почервонів, як школяр.

— Ну, тоді зараз підемо,— згодився Сергій.— Та гляди, зіспував мені папір, з трудоднів вивернемо.

Дома Євтихій улаштував цілу виставку. Закінчивши роботу, Оксани він уже не стидався і поприколював портрети на стінах хати голками.

— Здорово! — сказав Сергій після деякої мовчанки.— Хоч кінь у наркома і непідкований, зате нарком, як живий. І тут ось рука ніби не так трохи, проте лица — ну, чисто як справжні! Я в кіно усе політбюро бачив.

Вивішені в конторі і заведені в рамки під склом Євтихієві портрети справили на селі велике враження. На них ходили дивитись, як на виставку, довго роздивлялися, і хоч односельці й висловлювали

дрібні критичні зауваження, проте подив і повага до художника зростали з кожним днем. Навіть дід Лаврентій прийшов якось у неділю в контору і, мабуть, з півгодини роздивлявся на портрети підсліпуватими очима, хвалив масть наркомового коня, прицмокуючи язиком од задоволення.

— Ну да... ну да ж, отак і дядько Єрехтей малював, чистісінько. О, то бідовий був чоловік. А що вже п'яниця! Світ не видав. Навіть Америка!

Дід Лаврентій знову згадав Євтихієвого прадіда і тут же таки докладно, хоч і не зовсім плавко, розповів, за що старий неборака потрапив у царську тюрму аж на цілих шість місяців.

Химерна пригода всіх розсмішила до того, що й сам дід Лаврентій не витримав, хоч він ніби й не говорив нічого смішного; його рожеве, порізане зморшками лице старої дитини розпілилося, і він захлинувся голосним реготом.

РОЗДІЛ ІХ

Була субота, і Євтихій вирішив раніше покінчити свої справи в лісі, щоб ще за сонця повернутися додому. Оксана назагадувала десятки діл ще зранку: кізяки із загороди викидять — осінь, треба, щоб гній на городі був, а не на подвір'ї, та й корові мокро — мабуть, з самісінької весни не чистили загороду, аж сором! І телятник утеплити треба, швидко повіють сіверкі дніпрянські вітри, — таки неодмінно треба дочекатися холодів! За тим малюванням світу не бачиш, усе в ліс і дивишся, як би хутчіш втекти та сісти за свої зошити...

Євтихій ішов дорогою і весело всміхався на уявлене буркотіння молодої дружини. Мила ж вона і хороша, а вчитує щодня, щоб не забував домашньої роботи за малюванням, і — смішна така! — вона ще й досі ніяк недобере, чи добре те, що чоловік її малює, чи зле. Ніби з одного боку і хороше, — ач, картини в конторі висять, і люди їх хвалять, а голова колгоспу так той і не намилиється з

Євтихія. Коли ж є і такі люди, що пристрасть його божевіллям пояснюють, кажуть, його й прадід такий чудний був, до тюрми домалювався, та й на хазяйстві значиться його малювання, зовсім одбивається од рук, усе на мене та й на мене, а в мене руки тільки одні, та ще й... Довівши нитку Оксаниних думок до цього місця, Євтихій трохи аж зніжковів. «Справді, свиня я, знаю тільки свій ліс і малювання, а весь двір і хату на неї поклав, нема щоб пожаліти».

Він яскраво уявив собі дружину так, як вона стояла вранці коло осяяної сонцем хати. Білява, з кучерявим плоскінним волоссям, заплетеним подівочому в одну косу, з великими блакитними очима й маленьким вишневим ротом на свіжому лиці, вона виглядала ще зовсім юною, і тільки високі роздвоєні груди під легкою кофтиною та чітко окреслений живіт видавали в ній молодичю. Молода й росла, стояла вона в золотому промінні ранку, вдивляючись мужеві вслід, і на її рожевому лиці не було вже знаків того важкого горя, що спіткало її кілька місяців тому. Усю свою любов вона перенесла тепер на маленьку істоту, що помітно росла і стигла під серцем, про неї одну були її думки, і не було в них місця мертвому, горе сплило, як важкий сон...

За сім років спільного життя Євтихій вивчив дружину так, що міг безпомилково читати її думки, як по неписаній книзі, і часто на самоті він довго плів стрічку її думок, ніби забуваючи про свої, а коли в цей час підходила Оксана, вона, здавалося, одразу перебирала цю стрічку до своїх рук, бо говорила так, ніби незримо була присутня й сама нашіптувала Євтихієві свої думки. Може, це й було те, що зветься спорідненням людських душ, і, може, саме це є вершиною розумної любові двох людських істот...

Євтихія опанував мрійний і розважливий настрій. Знов, як і не раз на самоті, в голові з рожевої імли літ впливали чіткі картини пережитої радості й горя, любові й зненависті, і в усіх цих картинах поруч нього завжди виростав рідний образ Оксани,

що ніби з дитинства була призначена йому долею, мила й дорога... Він прискорив кроки, щоб швидше побачити рідне лице. Велика любов до дружини наповнювала груди, вирувала в голові тисячами думок, зріло бажання зробити для неї щось безмірно дороге, незвичайне, як подарунок новому життю, що врятувало його самого і покликало до незвичайної творчості.

У селі, біля килимарні, Євтихія спинила Наталка Цаподой, завідувачка майстерні. Побачивши його ще здалеку, вона очікувала коло паркана.

— А я хотіла оце до тебе додому йти. Здрастуй! Добре, що побачила.

— Здорова,— одказав Євтихій. — Чого ж, милості просимо. Заходь.

— Ні, ми вже тут побалакаємо. Заходь до нас, посидимо на призьбі, я тобі розповім про одне діло.

Євтихій згодився.

— Якщо недовго, то давай, бо сильно поспішаю. Діл дома — гора ціла!

— Ні, справа коротка, хоч і важлива,— сказала Наталка, сідаючи поруч Євтихія на призьбі. — Як тільки тобі її розповісти, з якого краю? Розумієш, весною в місті буде велика виставка. Вишивок там, килимів, іграшок різних, посуду тощо. Вроді усього того, що робить народ.

— Ну, розумію,— сказав Євтихій.— То при чім тут я?

— Ти, звісно, ні при чому. Про тебе я згадала, як побачила в колгоспі портрети. Розумієш... Наталка на якусь мить спинилася, ніби зважуючи, чи таки по тій адресі звернулася.— Розумієш, наша килимарня досі ткала килими за стандартними зразками. А для виставки треба виткати щось інтересне і таке, щоб ткав і малював простий колгоспник. Ну, щоб була народна творчість, розумієш?

— То ти хочеш, щоб я намалював? — догадався Євтихій.— Так?

— От-от,— зраділа Наталка, ніби Євтихій уже згодився.— Намалюй якусь інтересну картину, а я витчу. Ой витчу ж! — гаряче заговорила жінка, по-

мітивши в Євтихієвих очах нерішучість.— Йй-бо, ніхто так не витче на всім світі. Я вже ночей не досплю, очей не пошкодную, а вже для виставки витчу так, як ніхто.

— Ти така. Я знаю, що ти витчеш. А тільки я не намалюю, от у чому біда. Хіба ж я гараздий так, подумай сама? Та ще для виставки...

— Намалюєш,— пристрасно умовляла жінка. — Я знаю, що ти намалюєш. Бачила ж твої портрети. Та й допоможу я, ось побачиш. У малюванні я нічого не тямлю, зате в фарбах — перша порадиця. Та ми з тобою такий килим зробимо, що й у Москві не соромно буде показувати. Ти тільки намалюю— і побачиш...

Євтихій спочатку був рішуче odmовився: і теми немає, та й кольори треба особливі, і пальці в нього не туди стоять. Куди йому, хіба мало в місті, а то у містечку художників? Крім того, це ж, мабуть, треба на полотні малювати, а він і на папері ледве дряпає. І полотна в нього немає, і фарб таких. Олійні фарби повисихали, а круглі тільки на папері пишуть, розумієш? Акварель то,— на портретах бачила?

— Бачила,— говорила Наталка.— Фарби будуть, яких захочеш. І полотно, і усе, що треба. І грошей союз дасть, як добре намалюєш, та ще й грошей, може, більше заробиш, як я. Треба, щоб такий, як ми, був, розумієш, колгоспник, самоука вроді, от. Ну, згоден? То я завтра і за фарбами поїду.

Пристрасна Наталчина віра в успіх і настирливе умовляння таки вплинули на Євтихія, і він згодився спробувати: якщо вийде — вийде, а ні — то нехай не обижається, коли й фарби зіпсую, і полотно замараю.

— Нічого, не зіпсуєш,— не журилася Наталка.— Я навідуватимусь, покажу, як і що. Трафарети наші подивишся, перезнімати як. Це коли намалюєш, то треба ще одними рисками перезняти картину на чистому полотні — під начиння кладеться. Розумієш?

— Ні чорта не розумію,— засміявся Євтихій.— Та вже раз узявся — спробую. Ну, бувай!

— Бувай,— ласкаво світила маленькими карими очима метушлива Наталка.— Так ти над темою думай. Щоб уже коли принесу фарби й полотно, ти мені розкажав.

— Як надумаю, то чого ж, скажу!

Та Євтихій лукавив. Думка намалювати картину у нього визріла ще до того, а після розмови з Наталкою вона вже грала живими фарбами, і не на папері, а на великому барвистому килимі, виткана спритною рукою досвідченої ткалі.

Але цією пригодою день Євтихія не закінчився. Субота приготувала йому ще одну зустріч. Не встиг він узятися за вила, щоб почати роботу в кошарі, як од хати до воріт з тонким гавканням кинувся Важко.

Цокнула хвіртка, і в двір увійшли дві жінки, одягнені по-міському. Одну з них, місцеву вчительку, високу й худу, з великими чорними очима, він упізнав одразу, як тільки вийшов із загороди, а друга, нижча, була незнайома. Вона щось швидко говорила до щеняти, весь час поправляючи на голові буйне волосся, що пламеніло на сонці цвітом рясної кульбаби.

«Ну й рижа,— подумав Євтихій перше, що прийшло в голову.— Як самоварна мідь». Він поставив вила до плетеної стіни кошари і пішов назустріч несподіваним гостям.

— Пудзі, Важко,— крикнув на щеня.— Пішло вон, кляте! Заходьте, Неоніло Никонівно...

— Що кляте, то кляте. Таке мале, а як тхір,— говорила вчителька. — Добра собака буде. Здравстуйте, товаришу Шукайвода, я вам гостя привела. Знайомтесь.

Євтихій простягнув велику руку.

— Дуже радий,— знайшовся він після деякого замішання.— Євтихій Шукайвода. (Так говорили хлопці, коли знайомилися з міськими дівчатами в армії).

— А моє прізвище Копиток,— сміливо сказала

золотоволоса жінка, дивлячись Євтихіїві просто в очі.— Ліда Копиток.

Вона оглядала його зеленкуватими очима. Євтихій помітив у них мінливі іскорки; чи то збуджена цікавість палахкотіла в них, чи росла прихована іронія з незграбного селяка, а чи, може, ще якісь почуття і думки виникали в ладно скроєної, поміському підтягнутої жінки.

Євтихій не витримав погляду її метушливих очей і, щоб приховати ніяковість, почав запрошувати гостей у хату.

Але жінки категорично відмовились.

— Отут на призьбі посидимо. Прекрасний вечір, а справа у нас коротка,— сказала Неоніла Никонівна, сідаючи під хатою.— Ну, кажи, Лідо, що ти хотіла, раз притягла мене сюди.

— Скажу, — відказала товаришка, струшуючи шорстким волоссям, і Євтихій мимохіть прислухався, чи не йде од нього металічне дзвеніння, як од густого жмуту золотих струн.

«Що ж у них за справа до мене може бути? Дивно...— майнула думка. — Мабуть, щось за малювання?»

Він запитливо дивився на гостей, особливо на незнайому. Та коли Євтихій придивився до неї ближче, йому здалося, що він уже її бачив десь, може, давно-давно, залишився в свідомості неясний образ, а тепер набирає барв, оживає, стає разуче схожий на цю вертку жінку з дрібними рисами лица, рівним носиком, малим ротом і метушливим поглядом зелених очей. «Ну да, десь я її зустрічав»,— вирішив Євтихій, готовий слухати гостей. І золотоволоса жінка, видно, хотіла було починати розмову, власне, продовжувати, вона вже й рота розкрила, та, враз схопившись із призьби, заніміла.

— Рубенс! — екзальтовано гукнула вона після паузи.— Справжній Рубенс! Ось кого вам треба малювати, чуєте, товаришу? Намалюйте її, як вона є, і ваше ім'я залишиться у віках.

Євтихій здивовано підвівся з призьби і глянув туди, куди показувала товаришка Копиток.

Од городу з повним кошиком малинових помідорів ішла Оксана. У жовтавому мареві надвечір'я ставна молодиця з спокійним поглядом прозорих очей, що ніби прислухалися до великої таємниці життя, яка таїлася у неї під серцем, справді виглядала, як яскравий, повнокровний образ плідної осені. І цей спокій вагітної жінки, і стрімкі груди, що сполоханими голубами рвалися з-під білої сорочки, і ніжно опуклий живіт, разом із соковитими дарами землі в кошику, видавалися як спеціально задумані і майстерно підкреслені талановитим художником тонкі деталі прекрасної картини.

Навіть волоока вчителька підвелася з призьби і замилувалася картиною, що її помітило спостережливе око Ліди Копиток.

Оксана відчула, що це на неї так пильно дивляться незнайомі люди, і почервоніла. З ніяковості вона взяла кошик у ліву руку і трохи втягла живіт, який досі бережно несла спереду, як найдорожчу річ.

— Ви пробачте, — опам'яталася нарешті золото-волоса. — То ваша дружина? Ви їй потім розкажете, що наш інтерес до неї був чисто... художній. Добре? Щоб вона не образилася. Бо справді, я так на неї вирячилася, що й зніяковіти можна. Але яка прекрасна натура, ви помітили? Ні, ви неодмінно повинні намалювати свою дружину, і саме в такому освітленні і на такому тлі. Город, левада і синя смуга лісу.

Весь час гуторячи, жінка знов сіла на призьбу. Вона все ще була захоплена Оксаною і, смакуючи картину, сипала десятками незнайомих імен. Рубенс, Рембрандт, Мікеланджело, Васнецов, Репін — ці прізвища різали Євтихіїв слух, як грані нерозкритої таємниці.

— Та почекай ти, Лідо. Почни з початку, бо товаришеві Шукайводі здасться, що ти забалакуєшся, — жартувала вчителька. — Це художниця з нашого містечка, — пояснила вона. — Моя приятелька, приїхала на пару днів...

— А й справді, — спохопилась художниця. — Я й

забула сказати свій фах. Тільки я більше педагог, ніж художниця. Викладаю малювання.

— То, може, ви й мене повчите? — вирвалося у Євтихія. Він аж затремтів у раптовому захваті, ніби знайшов щось безмірно дороге. — Ото добре було б!

— З охотою стану в пригоді, наскільки дозволять мої скромні знання,— урочисто промовила художниця і весело засміялась, показавши литий ряд маленьких білих зубів.— Я бачила ваші портрети і стільки про вас наслухалась, що вирішила неодмінно подивитися малюнки. Ледве умовила Нілу, щоб повела.

— Хіба така не умовить? — з робленою строгістю зауважила вчителька.

— Ну, ну, не сердься, Нілочко, бачиш, воно інтересно; товариш Шукайвода дуже цікава людина, тобто, я хотіла сказати, дуже інтересний художник, — спохопилася вона і раптом зауважила: — То чого ж ваша дружина не йде до нас, товаришу?..

— Вона в мене соромлива,— швидко сказав Євтихій,— та й робота.

Оксана поставила помідори в сіни і поралася по хазяйству, сторожко позираючи на несподіваних гостей. Проте до гурту не підходила, хоч як їй кортіло дізнатися, про що вона так щебече, ота патлата міська пташка.

Художниця знову заговорила про портрети в конторі колгоспу. Вони їй дуже сподобалися, хоч і є в змальованих постатях щось мужикувате, якась ніби навмисна стилізація під народ. А може, то не стилізація, а простий результат неповного оволодіння малюнком...

Вона щебетала, зовсім незважаючи на свого слухача, говорила з ним, як з товаришем по роботі, і добра половина сказаного нею не доходила до його свідомості, хоч як він вслухався в незнайомі слова. Та про стилізацію Євтихій зрозумів. Виходить, вона спостерегла те, що він хотів підкреслити в портретах свого, але зрозуміла його теж по-своєму...

— То покажіть нам свої роботи. Ой, який він

неввічливий,— жартівливо докоряла товаришка Копиток.— Та й темно скоро стане.

— Що там показувати,— одмовлявся Євтихій.— Нічого. Ото портрети, і більше нічого немає. Так, мазня одна.

— Ну, ну, покажіть, не прибіднюйтесь. Я ж, власне, за цим і прийшла, щоб подивитись. Невже ви не покажете?

Вона знову глибоко зазирнула йому в зіниці і дивилася так кілька секунд, химерно розширюючи очі. Євтихій вирішив на цей раз не одводити погляду і з подивом спостерігав, як у неї все більшають і більшають зіниці,— здавалося, ще трохи — і вони зовсім закриють білки.

Нарешті вона не витримала і опустила вії.

— Принесіть же,— прошепотіла самими губами і застигла в раптовій задумі. Неоніла Никонівна здивовано спостерігала цю німу сцену і, як тільки Євтихій пішов у хату за малюнками, одразу зауважила:

— Що з тобою, Лідо? Хм, аж дивно...

— Нічого,— розгонисто засміялася художниця.— Йй-бо, нічого. А цей Євтихій, між іншим, дуже талановита людина.

— Так то так, але ти зважай на Рубенсову натуру. Як би вона за такі погляди лозиною нас не почастувала. Бачила, яким вовком дивиться?

— Ну, що ти, Нілочко, таке й вигадала! Просто в нього дуже гарні очі. Волохаті такі і коричневі, як маленькі звірки.

З хати вийшов Євтихій; жінки урвали шепіт. Художниця встала з місця і кинулась до альбома.

— Ану, давайте, давайте. Покажуйте, що у вас там. Ой, я навіть хвилююсь.

Вона справді аж тремтіла од нетерплячки, ніби в цих ось чорних палітурках таїлося щось таке, од чого цілком залежала її доля.

«Просто чудно,— дивувався Євтихій у думках.— Чорт, а не жінка! І до всього йй діло...»

— Тільки не осудіть,— сказав він уголос. — Ми ніде не вчилися, то так і малюємо.

— Малюєте, треба сказати, зовсім непогано, — серйозно сказала художниця, похапливо розглядаючи малюнки.— Надто коли все це самоукою. Зовсім пристойні пейзажі. Кульгає, правда, рисунок, але помітна тонка спостережливість, підкреслено деталі, оці ось сухі дерева просто-таки добре виписані. Тільки чого вони у вас усе наперед виступають? Страшно тісно на передньому плані... І через те не відчувається простору, ніби ліс ваш росте на горбі або на самісінькому обрії. Це неправильно. Треба більше відчувати перспективу, а то помітно, що ви вивираєте речі і виносите їх неодмінно наперед.

Євтихій слухав її зауваження так, ніби в задушливу спеку пожадливо пив холодну воду. Ну да ж, виходить, усе так просто. А я й сам помічав, що тут не все гаразд. Деревя, кожне само по собі, ніби й таке, як у натурі, а на папері виглядають зовсім інакше. Значить, їх треба робити меншими,— ті, що ззаду. Таки здорово розуміється ця рижя на картинах. У такої б повчитися, га?

Художниця тим часом говорила і говорила. Од графічних малюнків вона перейшла до акварелі. Тут їй подобався влучний добір фарб. Видно, що товариш Шукайвода тонко відчуває тони, а це для художника головне. Проте орудує він ними, пробачте, ще невміло. Фарби знаходять одна на одну, часом вони кладуться дуже густо,— так, ніби розкрашено задалегідь готову картину.

— Взагалі акварелі вам ще не вдаються,— сказала вона.— Вони більше скидаються на проекти,— знаєте, як ото архітектори малюють хату або якусь іншу будівлю? Все в ній є, і фарбами розкрашена, а от мистецтва там немає. Отак і ви, виписуєте речі, а забуваєте про загальний тонус, освітлення, світотіні, а це багато важить. Гляньте на ту он повітку, це ж вона змальована? — Євтихій кивнув головою на знак того, що повітка справді та.— Бачите, яка золота в неї західна стіна? І тінь од дерева на даху, і небо фіалкове. А вранці цей пейзаж зовсім інакше виглядатиме, вдень ще інакше. Французький художник Клод Моне малював одну скирту хліба

уранці, опівдні, увечері, при місяці і в дощ. І хоч малював він її з одного місця, проте на картинах Моне ми бачимо справжні невеличкі поеми про цю скирту з зовсім різним звучанням. Та ж сама скирта в нього то царствено-горда, то сентиментально-задумлива, то скорботна. Інше освітлення — і зовсім по-інакшому виглядає річ. Оцю інакшість і треба ловити на папір, бо без неї вийде малюнок, де буде точно розмічено речі, якими вони є, а художнього твору з цього не вийде...

Переглянувши всі малюнки в альбомі, товаришка Копиток труснула густим волоссям, уже зовсім червоним на вечірньому сонці, і винувато посміхнулася.

— Я вам такого наговорила про ваші роботи, що ви мене ще й з двору виженете.

— Ні, що ви! — кинувся Євтихій, червоний од збудження.— Я б вас день і ніч слухав. Це ж саме те, що мені потрібно. А то гляне хто-небудь, похвалить, інший подивиться—скривиться, а чому і що—самі не розуміють. А тут все ясно, як на долоні... Та мені світ розкрився після ваших слів.

— Правда? — щиро зраділа художниця. — Ну, то добре, якщо так. В тому, що ви самі помічаєте хиби малюнка, запорука вашого зростання. А тепер,— сказала вона офіціальним тоном,—дозвольте подати вам кілька запитань.

— Будь ласка, скільки завгодно,— одказав Євтихій.— Починайте.

— Скільки вам років?

— Тридцять, одружений, православний...

— Що одружений — бачу, релігія не важна. Прошу відповідати тільки на конкретно поставлені питання, — жартівливо-строго наказала товаришка Копиток, блискаючи смішливими очима.— Освіта?

— Вчився в п'ятій групі трудової школи, а тоді порвалися материні чоботи...

— Мало... Коли почали малювати?

— Чотири місяці тому.

Євтихій згадав свої одвідини містечка і раптом зауважив, що це ж вона, та сама жінка, що сиділа

в редакції, в кімнаті очкастого секретаря і щось малювала.

«Ну да, вона. А я думаю, де я її бачив...»

— Не може бути, щоб тільки чотири місяці. Не повірю, хоч хай там що. Талант талантом, а щоб так малювати, треба мати практику,— рішуче сказала художниця.— Значить, ви малювали з дитинства.

— Пробував, — згадав Євтихій партизанські фарби і плакати в армії.

— Отож бачите,— переможно протягла художниця.— Я ж кажу, що так не може бути. Ну, і останнє запитання. Що ви читаете?

— Що попадеться, те й читаю. А загалом мало. Ну, «Позиції» Кирила Іваненка читав, «Червоні поїзди» Каноченка, «Вечір» Мировського, підручник шовківництва...

Євтихій з натугою згадував прочитані за останні роки книжки — їх було не більше десятка. З багатьох він забув не тільки зміст, а навіть назву. Таки дуже мало прочитано, якось не випадає все. Та й книжок чортма. А колись захльобувався в школі, всю бібліотеку перечитав, і шкільну, і вчителя Кіріванівського.

— Мало,— строго відзначила Ліда.— Це дуже погано, що ви мало читаете. Художник повинен знати всю класичну й сучасну літературу, вона збагачує його фантазію, збуджує творчу думку. Треба читати щодня, більше, ніж малювати навіть. До того ж є велика спеціальна література з питань мистецтв, її треба неодмінно знати. Неписьменних і малописьменних художників у наш час не може бути. Картини дивляться і розуміють культурні, грамотні люди. А картини повинні вчити. Неписьменний художник не може вчити письменного глядача.

— Куди вже нам! — розпачливо махнув рукою Євтихій. Його власні сумніви тепер були чітко сформульовані цією химерною жінкою. Так воно і є. Темний як ніч, а й собі туди ж, малювати...

— Не куди нам, а вчитися треба,— починала обурюватися художниця, відчувши в розпачливому

зауваженні Євтихія звичайне боягузтво перед труднощами.— От якби ви хотіли добрим ковалем бути, не бійсь, років десять вчилися б, а художником важче стати. Ви ще молодий, тільки вчитися. А талант у вас такий, що дай бог усякому.

Захопившись, художниця говорила, як на доповіді, з посиланнями на політичні промови, державні завдання і відомі з повсякденної преси приклади.

— Годі тобі,— втрутилася вчителька. — Як на лекції... Темно вже, та й товаришеві Шукайводі, певно, працювати треба.

— А й справді,— кинулася художниця. — Тьху, от базіка! Вам треба було давно мене спинити, бо я як почну молоти, то й до ранку не перестану.

— Зате борошно добре виходить,— широ сказав Євтихій.— Ви знаєте, я од ваших слів вдвоє порозумнішав. Правду кажу.

— Ну, вже й не перебільшуйте,— кокетливо засміялася художниця. — Без компліментів.— Вона підвелася з призьби.— Будемо йти, Нілочко.

— Ходім, — підвелася й вчителька.— Засиділися...

— Почекайте,— згадав щось Євтихій. — Одну хвилину,— звернувся він до художниці.— Раз ви мене так розохотили, то я вам ще одну інтересну штуку покажу.

Євтихій швидко пішов у хату і повернувся з великим аркушем паперу.

— Подивіться ще й це...

Художниця взяла аркуш, мовчки подивилася зблизька, тоді поставила на призьбу і одійшла на кілька кроків.

— Брр, дюдя,— наїжачилась вчителька. — Що це таке?

Євтихій допитливо дивився на молоду художницю.

— Це чие? — зрештою запитала вона.

— Мое,— одказав Євтихій, не розуміючи запитання.

— Ні, хто малював, я питаю?..

— Я, а то ж хто? — здивувався він ще більше.

Художниця недовіжливо на нього подивилася, а тоді знову втопила погляд у картину.

— Ну, знаєте, це здорово! Страшно, але здорово,— вимовила вона по паузі.— Це справжня містерія. Яка закінченість фарб і ліній! Мороз по шкірі дере. Як можна таке вигадати, не розумію.

Вона глянула на Євтихія, як на хворого.

— Це, скажу вам... містика якась.

— То мені приснилось, — ніяково посміхнувся Євтихій.— Горе в мене було велике, от воно і примарилось...

Він пішов виряджати своїх гостей аж до школи. Жінки йшли мовчки, чи то не маючи про що говорити, чи ще й досі під впливом Євтихієвої картини.

Тільки вже коло самої школи художниця ніби прокинулась зі сну, струснула волоссям і коротко вимовила:

— Ну й ну...

Волосся її тепер було зовсім біле. Місяць лив на нього молочне сяйво, і жовтий цвіт кульбаби ставав достиглим срібним пухом.

— Що «ну»? — перепитав Євтихій, не дочекавшись продовження фрази.

— Нічого, — ухилилась од відповіді жінка і, щось подумавши, сказала: — Ви завтра вільні? То приходьте за мною, і підемо подивимось натуру ваших пейзажів. Добре?

— Добре,— зашарівся Євтихій, міцно стискуючи маленьку руку.

І вже коли хотів її випустити, раптом відчув новий рвучкий потиск м'яких пальців, але затримати їх у своїх не встиг.

Срібноволоса жінка була вже за хврткою і, може, десь од ганку гукала:

— То приходьте неодмінно!

— Прийду, — гукнув Євтихій і чомусь згадав Оксану. Пекуча фарба залила йому лице, як після невільного злочину, він глибше насунув на голову кашкет і швидко подався додому.

Оксана чистила на завтра картоплю, сиділа на маленькому стільчику коло порога і, коли Євтихій

увійшов у хату, навіть головою не повела, ніби він нікуди й не ходив.

— Нічого не треба зробити? — запитав Євтихій. — Усе позачиняно?

Оксана не відповіла.

РОЗДІЛ X

З сивих давен повелося в древньому роду Шукайвод давати старшим синам таке ім'я, що починалося б на літеру Є. Може, існувало щодо цього якесь сімейне повір'я, легенда чи інший який забобон, невідомо, — до Євтихія вони не дійшли, так само, як не знав він і того, хто перший з прапрадідів почав цю химерну традицію. Що він добре пам'ятав, так це те, що прадіда його звали Єрехтей Єлизарович, діда Євмен Єрехтейович... Самого Євтихія по батькові кликали Єлисейович, отже, давня традиція дійшла до нього у всій своїй наївній незайманості, і тільки він її поламав, назвавши першого сина Юрком.

Батько Євтихіїв — Єлисей Шукайвода — був із себе непоказний чоловік і чесний роботяга, яких багато скрізь, і на селі, і в місті. Все своє недовге життя прагнув він якось вибитися в люди, завести власне господарство, стягтися на корову і обробляти батькові півтори десятини самому, без клятого здавання в обробіток багатіям з половини, а то й за цілих три чверті. І були вже такі часи, що Єлисеєві починало здаватися, ніби він ось-ось схопить бога за бороду і здійснить свої давні бажання, але уїдливий дядько вчасно натягував віжки, обсмикував надто вже мрійливого злидаря, і горопашний чоловік знову йшов риссю, пристяжною шкапою, а то й корінним у його куркульському господарстві. Припинила задушливе борсання Єлисея на хазяйських віжках війна 1914 року, вона ж припинила двома роками пізніше і все його страшне життя, залишивши молоду жінку удовою, та ще й з малим сином.

І як не поталанить людині в житті, то не поталанить і в смерті — загинув Єлисей Шукайвода в безумних муках, захлинаючись власною кров'ю. Стояв він десь на позиціях в караулі, тиха ніч підморгувала йому мінливими зорями, нагадуючи Дніпро, стрімкі явори, Катерину, малого Євтихія.

Вітер не дихав, мовчали позиції і з руського, і з германського боку, — тиша стояла така, що чув солдат, як росте на його голові давно стрижене волосся.

І в тій тиші млосно заскеміла шальна куля з ворожої, а може, й з нашої сторони; вона стукнула Єлисею в підсумок з патронами на солдатському ремені, і страшний вибух оглушив небораку, виврававши йому худий живіт.

Вже другого дня після безглуздої смерті солдата на місці вибуху знайшли товариші нову Єлисеєву фотокартку: бравий вояка стояв з смертною нудьгою в погляді, проте задьористо заломивши сиву шапку-затяганку з трикольоровою кокардою, — лише чоботи на ногах невідомо які, — одірвало уламком патрона солдатові не тільки живота в натурі, а й ноги на фотокартці, дбайливо підретушованій спритним фотографом із галицького містечка. Упізнали товариші Єлисея Шукайводу і одіслали портрет на далеку Україну, на тихі води, на ясні зорі: хай тішаться дружина й син — їхній хазяїн загинув смертю хоробрих.

Такий короткий літопис життя батька нашого героя. Трохи веселіше прожив свої сімдесят років Євтихійв дід — Євмен Єрехтейович. Пройшли його літа на перехресті чотирьох доріг — два шляхи лягли повз його кузню у повітові міста, а два — у жваві ярмаркові села.

Був дід Євмен коваль, кузню свою немудру збудував за селом на шляху, щоб більший прибуток мати: тракт їздовий, в кого вісь зламається на возі, а в кого кінь розкується, от воно й заробіток ковалеві.

А там іще одна стаття прибутку появилася у Євмена Єрехтейовича, і хоч була вона цілком сек-

ретна, проте зиску давала чи не більше, як сама кузня.

Завісилася у селі дівка, знеславлена писарем, і, як водиться, треба було поховати самогубцю на перехресті чотирьох доріг. А як іншого перехрестя близько села не було, то й поховали дівку коло Євменової кузні, забивши в могилу спочатку осикового пакола, а як строк вийшов, то й дубового хреста.

І хто не йшов, хто не їхав повз цього хреста, завжди клав щось на могилку самогубці — чи то хліба кусок, чи копійку, а багатші — то й більше, — так уже заведено з віків, — хоч що-небудь поклади, бо інакше добра не жди. І траплялися такі баби, що, не маючи чого на могилку кинути, одривали од сорочки рукава й залишали мертвій дівці і живому діду Євменові, — отак і йшли своєю дорогою з однією рукою геть-чисто голою, а з другою, як і належить, одягнуною в рукав.

Так і жив дід Євмен, черпаючи прибутки з двох джерел. Кузня і могила самогубці не сито, але й не голодно годували його самого і велику сім'ю на селі. Та додивився і тут багатий дядько — поставив поруч вбогого Євменового ковадла справжню кузню-фабрику, з найманими ковалями. Вони брали дешевше і робили краще за підсліпуватого дідка. Довелося йому згортатися, переходити цілком на утримання покійниці, але й воно тікало з рук, народ поїхав шляхами новий, менше вірити в забобони став, і вже багато було таких, що їдучи й не озиралися на скошений дубовий хрест.

Помер дід Євмен, проте, тихо й спокійно в ряському колі голодних дітей. На сімдесят першому році став він дуже слабнути, ноги переставали служити, весь час сльозилися очі, і зовсім заклало вуха. Він лежав день і ніч на погребі, дивився в мінливе небо і чекав незбагненої смерті. Якось прийшов до нього молодший син Єлисей, саме в тому році, коли почалася війна.

Старий протер очі, упізнав його, гикнув і бадьоро сказав:

— Бачиш, гикаю. Значить, сьогодні не вмру!

І не встиг йому щось одказати син, як він, глибоко зітхнувши, бездиханний упав на зарослу бур'яном землю.

Проте найцікавіший, мабуть, із Євтихієвих предків був його прадід Єрехтей Єлизарович Шукайвода, або Шукайводка, як дражнили його сучасники, недарма про нього так часто згадує дід Лаврентій ще й зараз, надто в зв'язку з новою Євтихієвою пристрастю.

Звали Єрехтея Шукайводкою через те, що для справжнього Шукайводи не вийшов він зростом — дуже вже малий був, — переказують, що в роки найбільшого свого мужського розквіту мав він вишину не більшу середнього зросту дванадцятирічного хлопчика. Через те його й кликали в зменшувальній формі ще з дитинства, а коли він дійшов кваліфікації та дорослого віку і почав смертно пиячити, ця назва закріпилася на все життя, бо іншого, крім «водки», Єрехтей нічого не шукав і не питав.

Мав Єрехтей Єлизарович до свого малого зросту великого носа, того самого, що про нього казано: «Ніс для празника ріс, а він його в будень носить», та великий талант до малювання. Може, збудило цей нахил те, що все своє вільне од горілки життя він проводив з фарбами. Був Єрехтей з дитинства маляр, — як будували в Добровиці церкву, він злигався з малярами, то так і промалював усе своє життя.

Скільки парканів, скільки дахів перемалював він за своє життя! Аби поставити всі ці паркани в ряд, то тяглися б вони, може, до самої Гішпанії, а дахами, зібравши до купи, можна було б накрити чи не цілу Сербію, он як!

Дід Єрехтей був схильний до узагальнень і завжди прикидав у голові колосальними мірилами, мабуть, одштовхуючись од протилежного — свого карликового зросту. Не рахував він тільки випитої горілки, бо од найповерховішого прикидання на нього сунула така злива цього зілля, що він не витримував і біг у шинок.

І хто бачив його у ці хвилини, той по великому червонастому носу і блискучих гарячкових очач бачив, що Шукайводка вже шукає горілку.

Та не тільки парканами і дахами обмежувалася творча діяльність маляра Єрехтея Єлизаровича. Чимало носів, борід, вусів і очей підвів він церковним святим з дозволу і прямої вказівки старшого богомаза.

Маленький Шукайвода мав великий смак до фарб, бистре око й тверду руку: без циркуля він одним помахом виводив найрівніше коло, без лінійки — найстрункішу лінію. І, може, саме це викликало до нього загальну пошану сучасників. Незважаючи на кумедну зовнішність,—і не може, а саме через це, — боялись його образити не тільки ділом, а й словом, бо вже другого дня обидчик красувався у найлюднішому місці на стіні чи на паркані в найнепрстойнішій позі, намальований крейдою чи товстим столярним олівцем. Малював Єрехтей з різкою схожістю, влучно підмічав саме такі деталі обличчя, які одразу виказували його власника, і найменша дитина, глянувши на малюнок, одразу вгадувала оригінал.

Великий талант полегшував малому малярові життя; він же, помножений на горілку, завдав йому і великого горя.

Якось у шинку зайшла мова за царя й за царицю. Кожне село мало свого брехунця, який напідпитку марив знатними полюбовницями, графинями, князівнами і царицями. Був він і в Добровиці. Через те в шинку часто відмінялося «височайше» ім'я, та й не тільки з цього приводу.

Цього разу брехунець почав розповідати про те, як він їздив у Крим — чумакував ще з батьком, — і десь коло Кривого Рога зустрів царський поїзд. Для більшої ймовірності п'яненко оповідач називав справжні назви сіл і містечок, і це гіпнотизувало немудрих слухачів, вони з охотою вірили в сласні розповіді, хоч, протверезившись, і озиралися на урядника, коли той світив на селі ситою потилицею.

— Да, так од'їхали ми цабе, даємо дорогу поїзду, — веде своєї оповідач, — аж у одній кареті розчиняється вікно — цариця кличе мене до себе... Я, звісно, підтяг пояса...

Він зробив паузу, смакуючи свою уяву і ту тишу, яка настала в шинку, і тільки хотів був продовжувати оповідання далі, як дід Єрехтей не витримав.

— Брешеш! — крикнув він, схопившись на весь свій маленький зріст. — Брешеш, як поганий пес. Минулого разу казав, що покоївка покликала в карету, а це вже цариця!

— Та нехай бреше. Хіба тобі не все одно? — загукали нетерплячі голоси. — Аби цікаво було слухати.

— Ні, не можу я брехню чути, — запалився маляр. — Аби хоч казав у одно. А то ж, гад, щоразу інакше...

Він аж почервонів увесь, а кінчик довгого носа пломенів, як потім розпечений вухналь на ковадлі горопашного сина.

— От я так бачив царя, — раптом заявив він, гордо випроставши вузькі груди.

П'яний гурт не витримав такого жарту і вибухнув розгонистим реготом. Надто вже смішним здався цей малюток Єрехтей у своєму півнячому захваті.

— Туди з таким носом не пускають, — зневажливо зауважив брехунець, ображений, що його перебили в найцікавішому місці.

— Та й куций ти дуже.

— А от і був! — тонким голосом заверещав маляр. — І мед-пиво з царем-батюшкою пив, да! І зньомка в мене є та, де я й цар за одним столом сидимо. От!

Зрештою стомлені реготом чоловіки стихли, і Єрехтей розповів, що коли він фарбував у Петербурзі собор, то зайшов цар Миколай I і, побачивши, як він добре намалював Миколая-угодника, запросив його до себе снідати. Та ще й німця покликав з такою коробкою, щоб зняв усе це на карточку.

І карточка ця є в Єрехтея,— хочете, так завтра принесу?

Другого дня Шукайводка карточку таки приніс. За столом на малюнку сидів він сам, Єрехтей, маленький, з довгим потворним носом. Для того, щоб було ймовірніше, він вирішив себе не шкодувати. В обнімку з ним сидів Миколай I, великий, з нахабним лицем і тоненькими вусиками, підкрученими догори. Єрехтей дбайливо змалював царя з портрета на вічному календарі, але там не було царського палацу і обстанови, убога фантазія маляра посадила імператора за простий дерев'яний стіл у звичайній селянській хаті.

Проте картина мала успіх і пішла по руках. Знайшлися такі навіть, що й справді повірили, ніби Єрехтей з царем за одним столом сидів та ще й обнімався, і слава його росла, — хіба мало де маляріві бувати доводиться, може, й справді до царських покоїв достукався?

Та достукалася карточка до урядника, а звідти до станового, і погнали Єрехтея за образу його імператорської величності в холодну тюрюгу.

Одначе смертний кінець йому там прийняти не судилося. Місяців через шість його з тюрми випустили, і він, як і раніше, впереміжку з пияцтвом мазав фарбою паркани, двері, а найбільше церкви. В церкві, а не в тюрмі,— як тепер переказують,— і спіткала його смерть. На доброму підпитку Єрехтей фарбував церковну баню у найнебесніший колір, і якось уже так воно вийшло, ніби й прив'язаний був, а оступився,— і полетіла важка душа його на небо, а легке тіло вниз.

Така генеалогія Євтихієвого роду до п'ятого коліна.

А що там далі творилося, невідомо навіть діду Лаврентію, а він же знає все, як по-писаному,— довгі сторінки літ лежать перед ним,— але й ці сторінки, як і все на світі, мають свої початки й кінці.

У неділю, коли на полі немає гарячої роботи, на селі обідають рано, десь так годині об одинадцятій, а то й о десятій. День вихідний, то треба поспати довше, відпочити, а тоді вже одразу пообідати та й іти куди треба, хоч і на цілий день, чи то в сільраду, чи в контору колгоспу, а то й так у кооператив, новини послухати, себе показати і людей побачити, бо за цілий тиждень на роботі тільки з своїми бригадниками і зустрічаєшся, а коли приятель в іншій працює, то ото й жди неділі або загальнобригадних зборів, бо поля в колгоспі скільки оком сягнеш, одна бригада тут працює, а друга за добрих десять верств, — де там зустрінешся, хіба що випадково здибаєшся десь на стежках!

Та хоч день і був вихідний, проте Євтихій прокинувся на світанні — треба надолужити прогуляне вчора через несподіваних гостей, спокутувати провину перед дружиною. Коли Оксана прийшла до корови з дійницею, він уже кінчав вичищати загороду. Розкопирсаний вилами гній курів сизим димком, що круто звивався вгору. Ранок стояв тихий, як озерна вода, легкий морозець лелів на споріші двору, танув на плетеній стіні кошари, бузкове небо було безхмарне, тільки низьке сонце струмилося над лісом крізь рожеві окуляри димної мли, обіцяючи паркий день.

Після легкої вчорашньої сварки Оксана ще й сьогодні була мовчазна та невдоволена. Увійшла в кошару, не сказала нічого Євтихію, сама одпустила Кучеряву і, коли підросле теля рвучко шарпнулося з рук, люто вдарила його вірьовкою, — може, вперше за все життя, бо теля, тицьнувши кілька разів в Первістчине вим'я, знову одвело голову й здивовано глянуло на хазяйку прекрасними очима.

«Не з тієї ноги встала, — хотів було сказати Євтихій, але, глянувши на Оксану, що незручно випросталася на низькому стільчику через свій живіт, стримався. — Ну да, це через нього, через свій незручний стан нервує Оксана. Всі вони тоді люту-

ють і плачуть без причини, а тут ще вродлива жінка у двір зайшла, от вона й приревнувала, дивачка... Як же, потрібен я їй, мов торішній сніг... Проте дивилася вона на мене справді чудно, як ненормальна,— ще раз згадав Євтихій пристрасний погляд художниці.—Натуру чи що, цікаву побачила?»

— Ще не чуть нічого? — сказав Євтихій, поклавши руку на живіт дружини, коли та встала од корови. — Не б'є телеграми, щоб зустрічали?

— Ні, — враз засвітилася мовчазна жінка. — Який ти скорий. А росте швидко...

Ця несподівана Євтихієва ласка змела з лиця дружини тіні смутку і невдоволення, очі їй заясніли спокоем і тихою радістю, як учора, коли вона йшла з городу. Оксана з великою вдячністю глянула на чоловіка і ніби хотіла щось сказати, але терпкі почуття зворушливої ніжності підкотили під груди. Щоб стримати радісні сльози, знервована жінка швидко вийшла із загороди.

— Дивачка, — закохано прошепотів Євтихій. — Дивачка. Така дивачка, — твердив він, ніби в цьому слові знайшов висловлення своїх гарячих почуттів. — Йй-бо, дивачка!

Увійшов він у хату вже тоді, коли Оксана кінчала варити обід. Борщ був готовий, залишилося зліпити ще кілька вареників, кинути в казан,— скиплять, і можна обідати.

— Допомогти? — сказав Євтихій, киваючи на тісто. — Чи вже мало?

Ліпити вареники було для нього любимою забавкою. Коли ще був живий Юрко, Євтихій виліплював для нього десятки найкумедніших фігур — коників, півнів, риб, жуків. Начинені сиром і розбухлі в окропі, скільки широї радості приносили вони малому синові і молодому батькові.

— Та вже ні з чого ліпити, — одказала Оксана. — Штук зо три залишилось.

— Ну, тоді я поголюся,— вирішив Євтихій і, діставши бритву, сів на низькому стільчику перед дзеркалом, проти вікна.— Ач, заріс як, а ще тільки позавчора голився!

Оксана любила, щоб Євтихій був свіжий, чисто виголений, вмитий, і коли він за роботою забував про бритву, вона сама про неї нагадувала, надто в неділю. Але на цей раз Оксана зауважила, що борода у нього геть-чисто голена і нічого зайвий раз шкіру дерти:

— Ще понатираєш поганих прищів, а тоді мажся різною гиддю!— Видно, вона таки добре пам'ятає оту вчорашню розмову і ніяк не хоче сходити з зайнятих позицій. Навіть більше, вона просто забороняє Євтихієві йти до художниці та й годі. Як же, дружина хвора, під серцем дитину носить, а він іде до якоїсь рудої, — не казатиму до кого, — йде хто зна й чого, рівня вона нам чи що?

— Я ж тобі розповідав, чого я до неї йду, — мирно виправдувався Євтихій. — Як ти не розумієш, що це щастя мені випало. Жива вчителька малювання в село приїхала, я порозумнішав, як з нею поговорив, а ще ж скільки треба спитати. Ну, от і з килимарні дають мені килим малювати на виставку, чуєш? Треба олійними фарбами малювати, а я ще в дитинстві і в армії як мазав ними, то з того часу й не бачив більше — хіба ж то фарби, що вівіски ними квацюють? Художниця мені розкаже толком, як, що й куди, а не піти — значить, самому доходити треба, та чи й дійду?

— Дійдеш, — переконано говорила Оксана. — Я знаю, що ти навчишся. Сам кажеш, що вже мазав. А не навчишся, то й не треба. На біса нам здався той килим, хіба ми на наші трудодні не проживемо? Якщо грошей тобі треба, то швидко теличку продамо і гроші будуть, та й за молоко я вже набиравала. Скільки тобі потрібно?..

Знервована жінка почала гаряче підраховувати і доводити, як добре вони житимуть і без малювання, ніби справа була тільки в заробітку й грошах. Як же, потрібні вони Євтихієві! Прямо як дитина, не бачить, що малює він не для хазяйства, а для себе, ну, для душі там чи що хочеться.

— Не можу я не малювати, як другий не пити, і, їй-богу, якби мені руки поодрубували чи законом

заборонили малювати, то запив би, як прадід Єрехтей, і зап'ю, я тобі кажу. Піду сьогодні ж і нап'юся...

Євтихій чим далі говорив, тим більше розлючувався.

А тут ще на шиї прямо цілий куц волосся залишився, і ніяк його не дістанеш, аби лівою рукою — так не вмію, біда та й годі! Як вона не розуміє, що піду ж я до художниці, хоч би що, піду, кричи не кричи!

Але Оксана не кричала.

— То піди й напийся, — твердо сказала вона, — а до рижої не йди. Бо, слово честі, гвалту нароблю. І сама острамлюся, і ти сорому не оберешся. Ач, як вишаровується! Коли це ти так вибривався, як сьогодні?

Тоді Євтихій розлютився зовсім і замовк. Кинувши клятий кущик, — ще горло з серця перетну, хай йому! — витер бритву, поклав у запічок помазок і сів до столу похмурий, як ніч.

А Оксана спокійно висувала горшки, подавала до столу їжу, і саме цей овечий, як здавалося Євтихієві, спокій найбільше і лютив його. Він знав, що коли жінка отак затялася, то вже нічого з нею не зробиш, хоч бий.

— То куди йдеш? — спитала Оксана, коли скінчили обідати і він взявся за картуз. — До рижої?

— В колгосп, — похмуро збрехав Євтихій і вишов з хати.

— Ну, гляди ж, — долетіло йому крізь шибки. — Каятимешся, як збрешеш...

У високому тоні останніх слів дружини Євтихій відчув розпачливе бриніння — за ним неодмінно мали бути рясні сльози. А раз так, значить, Оксана виплачеться й стихне і нікуди не піде робити гвалту. Просто біда з хворою дружиною! Хоч би скоріше минав час та родила, була б робота і дурно не ревнувала б, як оце зараз. Аж сором, просто сором, як би хто почув!

Ліда Копиток зустріла Євтихія в шкільному дворі. Чи то вона бачила його у вікно, чи почула, як цокнула хвіртка, тільки не встиг він завернути за ріг будинку, як художниця виросла на ганку, вся золота в ясному мареві бабиного літа. Буйне волосся її сьогодні було спринго підібране під блискуче плетиво рідкої сітки, стрункий стан з трохи обважнілими грудьми щільно облягало вузьке кремове плаття, міцні ноги, коричневі в своїй засмаглості, чітко відтінялися білосніжними шкарпетками, що ніби продовжували білі парусинові туфельки. Вона ішла Євтихєві назустріч, і в її лиці було щось нове, невловиме, але таке, чого він не помічав учора. Ну да, то, мабуть, підібране волосся і вузьке плаття проти вчорашньої розкуйовдженості, яку посилював пухнастий коричневий светр, роблять художницю більш тендітною, не такою колючою і разом менш приступною.

Євтихій спіймав себе на тому, що розглядає художницю з мужською пильністю, і ледве помітно почервонів, одразу згадавши Оксану і те, в якому стані він її залишив.

Його похмура розгубленість не сховалася од допитливого ока художниці. Привітавшись легким потиском руки, вона одразу запитала:

— Що це ви сьогодні такий розсироплений?..

— Як це? — не зрозумів Євтихій останнього слова.

— Ну, розстроений, — поправилася художниця. — Горе якесь?

— В мене давнє горе, — невиразно одказав Євтихій, але Ліда зрозуміла.

— Я чула про ваше нещастя і глибоко вам співчуваю. — В її голосі забриніла справжня щирість. — У мене теж було таке горе. Але не будемо про це говорити, — звично стрепенула вона головою, очевидно, забувши, що волосся підібране. — Добре?

— Добре, — повторив її слова Євтихій і замовк, не сміючи щось сказати. Не змовляючись, вони вийшли з двору, простуючи шляхом до лісу. Ліда йшла поруч Євтихія, сліпуча в своїй красі; з двору

бачили їх люди; Євтихій знав їх усіх і вітався з ними, хто був ближчий до шляху або йшов навпроти, і фарба ніяковості, а разом і гордості, що саме з ним, а не з ким іншим, іде ця міська красуня, пекла йому лице. До цього всього домішувалися неспокійні думки про Оксану: «Що вона там робить? Мабуть, лежить на полу і сходить сльозами. Аж шкода жінки, та ще коли б хоч на дитині не відбилося».

Настрій Євтихія не сприяв балакучості, і, помітивши це після кількох хвилин обопільної мовчанки, Ліда вирішила взяти розмову на себе.

— Ні, ви таки сьогодні не в доброму настрої,— сказала вона. — Чи ви завжди такий неговіркий?

— Майже, — посміхнувся Євтихій. — Одвик у лісі.

— А ви там часто буваєте?

— Цілі дні. Я колгоспний лісник.

— Он воно що! — протягла Ліда. — Це добре для художника — весь час стикатися з природою. Можливо, що саме ліс і збудив у вас художника.

— Можливо, — нерішуче сказав Євтихій. — Тільки ні, збудили в мені художника ви.

— Я? — здивовано притишила ходу Ліда. — Ну, знаєте...

Вона хотіла однести Євтихієве признание за рахунок невмілого комплімента, але він її перебив:

— Ну да, ви.

Євтихій пригадав свою поїздку до містечка за фотографом і одвідини редакції, проаналізував свій стан і вирішив, що, справді, якби йому тоді не впав у око рисунок художниці, може, він ніколи б не догадався взяти в руку олівець. Отже, хоч і випадково, а саме через неї, через цю жінку, він почав малювати. Євтихій коротко розповів про це Ліді.

— Ну да, — задумано проговорила вона. — Я іноді малюю дещо для райгазети. У них свого художника немає, то редактор звертається до мене. Але чому я вас не помітила?..

— Хіба мало в редакцію людей ходить? Як усіх помічати, то...

— Так то так, але вас я повинна помітити. У вас є щось таке... відмінне від інших людей...

Вона зупинилась, як тоді в дворі, і глибоко зазирнула йому в очі.

— Що ж саме? — жартівливо спитав Євтихій.

— Ну, хоч би очі, — сказала Ліда, рушаючи знову йти. — А от вуса оці ви даремно не поголите. Ще хоч би вуса, а то щось чорніє під носом невиразне, ні те ні се.

Євтихій засоромлено погладив шорстке волосся під носом. «Придивляється, тьху! Ще в зуби почне заглядати, як коняці». Але обурення не вийшло. Ліда говорила дружньо, таким доброзичливим тоном, що сердитися на неї було неможливо.

— Збрию, — лаконічно погодився він.

— От-от, — зраділа Ліда. — Взагалі вам треба стилізуватись якось! — Вона збоку уважно оглянула Євтихія з ніг до голови. — А то талановитий художник, а ходить, як якийсь мужик.

— Я і є мужик, — визивно сказав Євтихій, зачеплений за живе образливим словом.

— Ні, ви не ображайтесь, — схопилася Ліда. — Мужик — це метафорично, не селянин і не колгоспник. Ну, дядько, що в нього сіно в бороді і сама борода, як сіно.

— То виходить, я такий нечупара?

— Та ні, — почервоніла Ліда. — Ото як я зарпортувалася. Ну, мені хотілося б, щоб ви виглядали якось більш стильно. У вас таке інтелектуальне лице, коли збрити оті фраерські вусики, одягти добрий костюм — ніхто не скаже, що ви простий лісник...

«Простий лісник, — знову кольнуло Євтихія. — Скажіть на милість, яка панія приїхала, ніби тільки в городі й люди, а тут усе мужики та лісники...»

Ліда помітила, що Євтихія покоровило від її слів, і взяла його за руку.

— Ви на мене не гніваєтесь, що я вам неприємностей наговорила?

Вийшли за село. Ішли шляхом, що міленьким ярком вився між кущами ліщини. Люди перестали

зустрічатися на путі, і Євтихій почав говорити сміливіше.

— Ні, — одказав він на Лідине запитання. — Чого там сердитися, як воно правда? Мужиком родився, значить, мужик і є.

— Ой, дивак, пробачте. Значить, розгнівався. Ну, як вам не соромно? Я ж жартома.

— Та я не серджуся, — виправдувався Євтихій. — Єй-же-ей, не серджуся.

Але Ліда заспокоїлася тільки тоді, коли він дав чесне слово, що таки не гнівається ані крихти, ані стілечки.

— Чесне піонерське, — сказав Євтихій, сміючись, і згадав Юрка. Це од нього він часто чув цей вираз.

Малий приніс клятву от старших приятелів і школярів. Вживши її в такій обстанові, Євтихій відчув дошкульний сором, ніби сказав щось погане про мертву дитину.

Ліда уважно спостерігала часту зміну виразу на обличчі Євтихія і далі говорила з ним обережніше, намагаючись стирати вугли і грані, що могли б непокоїти його, видно, таки чималеньке, самолюбство.

Євтихій тим часом заговорив про справу. Він розповів художниці про замовлення килимарні і про свою охоту навчитися малювати олійними фарбами.

Ліда до самого лісу розповідала про відмінність роботи з олійними фарбами од роботи аквареллю, а на кінці заявила, що найкраще показати на практиці, як ними користатися, бо з слів зрозумієш не все. От якщо Євтихій хоче, нехай він приїде до Ліди в містечко. Вона якраз малює для виставки картину, то й покаже йому, як і що.

— Чи це ж зручно вам буде? — запитав Євтихій, зраділий з пропозиції художниці.

— А чого ж, — одказала Ліда, — скільки завгодно. Чоловіка я не маю, не те, що у вас дружина, та ще й вагітна...

Євтихію знову не сподобався зовсім непотрібний натяк на вагітну дружину, але пропозиція

художниці так його захопила, що він вирішив не ображатись.

— То я неодмінно приїду!

— От і прекрасно. Тільки приїздить під неділю, щоб я була вільна. Житимете у мене в майстерні.

Увійшли в ліс. Дерева заколисливо шелестіли голим віттям вершин і рештками жовтого листя. Щедрий падолист м'яко вгинався під ногами, блискаючи вогниками роси і метким сяйвом сонячних зайчиків. Де-не-де під кущами проростала темно-зелена жалива і гордо, як переможець, стриміла над пониклим листям. Свіжа зеленява робила і цю кущучу рослину прикрасою осіннього лісу. Крихкі клени стояли вже зовсім голі, монументальні дуби поруч них виглядали суворими рицарями, закутими в мідну броню крилатого листя. Дуб пізніше від усіх дерев квітчається зеленню,— може, через те ще й січневі вітри знаходять на ньому кріпкі жовтаві листочки.

Ліда повними грудьми вдихала в себе винні запахи осіннього лісу. Ними і щедрим золотим падолистом платили дерева за своє солодке завмирання. Під товстим шаром листя лежало плідне сім'я дерев; весною воно вибухне молодю порослю малих дерев.

— Росту-у — широко потяглася Ліда, збуджена незвичними запахами і урочистим шелестінням. — Чую, як расту од цього повітря.

— На здоров'я, — сміявся Євтихій. — Хліб-сіль!

— Спасибі,— в тон йому відповідала Ліда.— Аж дивно, що ви такий помірний мужчина. Я серед цього лісу виросла б, як найбільший дуб.

— То що ж, записуйтеся у наш колгосп, лісником настановимо. Якраз вчасно, мене скидати збираються, кажуть, що доки малюватиме, то й лісу не стане...

— Самій страшно,—багатозначно сказала Ліда, і від цього жарту Євтихієві стало жарко в грудях, жарко і тісно, а ліс раптом задзвенів віттям, як металічний, і дзвеніння це складалося в прекрасну мелодію юності. Йому враз закортіло взяти цю чудну

жінку за руку, рвучким рухом кинути собі на груди і притиснути міцно-міцно, до нестями...

Виходить, винні запахи лісу п'янять голову не тільки незвичній художниці, а й досвідченому лісникові, що два роки провів серед цих високих дерев.

Ліда ніби відчула бурхливий приплив пристрасті, що стис Євтихієві дихання і збаламутив мозок, вона підбрала вузьке плаття і швидко, як дівчинка, побігла в гліб лісу.

— Доганяйте. Ау-у!

Лункий крик поплив лісом, вриваючись у дзвонне гудіння дерев звуком срібної флейти. Євтихієві здалося, що то гукає юна Оксана, як тоді, коли шукали вони у ліщині малих голубенят. Рожеві спогади дитинства і юності переплелися з дійсністю, — Євтихій відчув приплив великої сили і бурхливої радості і, помітивши серед дерев жовтаву пляму кремового плаття, з усіх ніг побіг доганяти чудну жінку.

Але й Ліда не стояла. Побачивши, що Євтихій біжить лісом, і зачекавши, доки він її добре помітить, вона знову кинулася тікати.

Добрих півгодини бігали лісом двоє розчервонілих людей, і невідомо яка сила гнала їх між деревами. Молоді сойки іронічно поглядали на них з високих верховіть, а одна, може, знайома Євтихієві, — хіба мало їх літає до кущуватої сливи під його хатою за лепким клеєм? — кинулася за ним і летіла позаду, ніби спостерігаючи, що ж робитиме цей чоловік, коли спіймає золотоволосу жінку, і чи не можна підглядіти що-небудь таке, що можна б однести на хвості вагітній дружині спітнілого чудія?

Та сойка не побачила кінця химерної пасторалі, яку розіграла золотоволоса художниця. Вона стрибила з дерева на дерево, аж поки помітила на кущах запізнілого метелика, і прожогом кинулася вниз. Саме тоді і догнав Євтихій Ліду на галявині коло озера, того самого, біля якого вперше прокинулася його плоть.

Озеро блиснуло йому в очі сліпучим рефлекто-

ром, змило рожеву пелену захвату, на мить замружились вії, і коли він їх знову одкрив, зовсім по-новому показало чітку фігуру міської жінки, що жовтою квіткою зради перекинулася в тьмяному свічаді води.

Євтихій стишив ходу, обсмикав сорочку і вже зовсім спокійний, хоч і задиханий од шаленого бігу, підійшов до художниці.

— Яка краса! — розмагнічено промовила вона, зачувши кроки, ніби ні до кого не звертаючись. Голос її незвичайно тремтів, чи то, може, од бігу, чи од якихось своїх сподівань. Євтихій підійшов і став поруч.

— Дуже красиво. Я вже разів з п'ять малював озеро, і все виходить по-новому.

— Я пам'ятаю, — озирнулася до нього Ліда, і вогник незадоволення блиснув у її загадкових зіницях. Але це тільки на мить. Затим вона знову широко розкрила очі, поривчасто дихаючи, наблизилась до Євтихія, заклавши руки назад, торкнулася його високими грудьми і, раптом одбігши в сторону, впала на прив'ялену траву.

— Люблю осінь, — пристрасно зашепотіла вона. — Ясне небо, жовтий лист, голі дерева, достиглість трав, п'янке вмирання квітів. І щоб біле павутиння, пух кульбаб у далеких дорогах небес, — собі б такою павутинкою знятися і линути туди, куди понесе тебе подих землі, над ліси, над озера, над гори й моря...

Ліда, розкинувши руки, лежала на траві і дивилася в небо. Там угорі таки літало легке павутиння бабиного літа; воно іскрилося кольорами райдуги, то наближаючись до землі, то знову поринаючи у голубу прозорість ясного неба, що перекинулося над лісовою галявиною, вдивляється в озеро на свою вроду, непорушне й тихе, — як тільки вона й рухається, ота біляста павутина, чи то літає там непомітний голубий павучок і розмотує її досхочу, а тоді знов змотує і підтягує вгору?

— А я люблю весну, — сказав Євтихій, сідаючи поруч. — Квітень люблю! Теплий вітер після першої

зливи і на вимитому небі рухливі хмарки. Блищить рососою молода травичка, димно леліє напоена земля, ліс рясніє голубими пролісками, і пахнуть фіалки, розкриваючись на схилах. Крихке віття тягнеться вгору брунчастими паростками, і пахне млозивом, запахом народжуваного життя...

— Молозиво, пхи, ніколи не їла, — бридливо скривилася Ліда і підвелася на лікті.— Слухайте, Євтихію, от ви художник... Ви любите красиве жіноче тіло, пружну ногу, виточену, ну хоча б так, як оце моя?.. — Ліда безстидно оголила ногу вище коліна.—Ось вам нога. Ви повинні дивитися на неї очима художника. Ну, як на античну скульптуру. Ах, та ви не знаєте, що це таке. Так от, дивіться сюди.

Євтихій дивився розширеними очима на прекрасну ногу, зблідлий од пристрасті; по тілу його пройшов безумний дроз; ще хвилина — і він кинувся б у шаленій нестямі, забувши себе, дружину, весь світ. Але Ліді не пощастило довести до кінця ризиковану гру. Вона на півслові урвала почату розмову і швидко скочила на рівні ноги.

З лісу на галявину вийшла Оксана.

РОЗДІЛ XII

З понеділка почали садити посадку, і Євтихій од раннього ранку до пізнього вечора працював у лісі. Роботи було багато, а людей бригада прислала мало: на степу теж діло горить. Сказано — осінь: то картоплю копати треба, то буряки звозити, щоб упоратися до дощів! Тож лісникові треба встигати скрізь: там показати, як і що, а там і самому ямки копати.

За цією роботою Євтихій цілий тиждень не брався за пензель і олівець, хоч його нестерпно тягло малювати. Саме тепер, здавалося, як ніколи, візьмись він за альбом — і зацвітуть на ньому такі малюнки, яких ще ніхто до нього не малював — яскраві, багатобарвні і живі, як у прекрасному житті.

І од того, що малювати було не можна, він ходив, як заряджений, в голові вирували мальовничі задуми, один принадніший другого, акварелі змішувалися з графічними малюнками олівцем і пером, а десь у дерзкому куточку мозку вже стигло велике полотно, писане олією. Збуджена творча думка молодого художника гарячково працювала, вишукуючи теми, фарби і сюжет, він відчував, як у невгамовних мислях зростає його творча кваліфікація, набувається художня техніка, опановується рисунок, бо хоч і не було цілий тиждень практики, зате в своїй уяві Євтихій виконував найскладніші завдання, малював прекрасні образи, і з такою реальністю, ніби вони вже справді були написані на папері, а то й на полотні.

І лише в суботу Євтихій звільнився раніше — скінчили, нарешті, роботу в лісі, хай йому абищо! Прийшов додому, як тільки пухке сонце звернуло з полудня, і, нашвидку пообідавши, сів на призьбі під хатою малювати.

Погода надворі була зовсім осіння, з Дніпра віяв поривчастий вітер, гнув верховіття дерев на південь, а вгорі, ніби по закону суперечності, інший струм повітря швидко гнав на північ важкі темносині хмарки. Здавалося, що закрутився цей вітер величезним колом знизу вверх і жене своїм шляхом все, що потрапляє легкого в сферу його сильного дихання.

Вітер угорі чимдалі наростав, похмурі осінні тучі рушили на північ хутчіше, в своєму безладному відступі вони насакували одна на одну, рвалися і, сполучившись знову, швидко мчали голубими озерами прозорого неба, мінливо кумедні і часом страшні у своєму несподіваному перетворенні.

Тримаючи на колінах альбом, Євтихій замріяно дивився на рухливі хмарки і з натугою згадував теми й образи, що з такою графічною чіткістю переслідували його цілий тиждень під час гарячої роботи в лісі. Але скільки він не напружував мозок, нічого певного не спливало на ум, марилися в голові якісь суцільні плями різнокольорових фарб,

напливали одна на одну, мінилися кольорами, ніби рвалися, як хмарки на осінньому небі, і ніяк не складалися в стрункі обриси картини, — аж дивно, чи то переносів свої задуми Євтихій, не змігши вчасно викласти на папері, чи, може вони ще й досі стигнуть, показавшись тільки однією стороною?

Від такого бездум'я і творчої безсилості Євтихій знову опановував гіркий розпач, як тоді, на початку золотої осені, в червонастому лісі. З безділля, щоб хоч що-небудь малювати, він розкрив альбом і, вмочивши пензель у темно-синю фарбу, почав виводити на папері якусь жирну безформну масу. Так сидів він добрих півгодини з розпачливою порожнечею в голові і хотів був уже йти на город допомагати Оксані копати моркву, як раптом помітив, що пляма на папері під його пензлем набрала якихось певніших форм, на щось схожих, — ну да, це ж ось та хмарка з білястими краями, схожа на кумедне двоголове курча, з срібним пухом на грудях і з волохатими ніжками. Євтихій кількома мазками додав малюнкові ще більшої схожості з хмаркою і перегорнув сторінку альбома, бо курча на небі вже трансформувалося на великого крилатого коня з круто вигнутою шиєю і пишним хвостом. Надвечірне сонце прорвалося крізь навалу хмар і жовтавим світлом позолотило огирю важкі копита й легку куряву, що клубилася з-під його прудких ніг. Та ось налетів порив вітру, і химерний кінь плавко перевернувся в повітрі, а коли став на ноги, то вже зовсім втратив свою подобу, хіба що грива його горіла на довгому тілі гнучкого удава, який і собі поспішив перетворитися на страшну двогорбу рибину.

Євтихій стежив за хмарками, і вони оживали в його уяві й на папері невиданими тваринами і речами, кумедними і часом жахними у своїй фантастичній потворності, еластичності форм і незграбності членів.

Чим далі він малював, тим більше захоплювався, — крім синьої фарби, все частіше й частіше доводилося вживати жовтавої, а з наближенням вечора почали грати на малюнках рубінові вогники.

Щось було в цих моментальних зарисовках мінливих хмар од древніх ієрогліфів, малюнків і вирізувань на дереві, чи на камені, або кістках, які знаходили при розкопках стародавніх могил і стоянок первісної людини.

Захоплений малюванням, Євтихій не думав про те, навіщо придасться його кумедна сьгоднішня творчість. Почата від безділля, вона легко давалася і хоч виглядала пустою забавкою, проте манила багатством: фарб і відтінків мінливої натури. Він швидко схоплював рухливі силуети, намагаючись якнайшвидше зафіксувати на папері усе те живе, що помічав на осінньому небі.

Скінчив Євтихій свої вправи тільки тоді, коли не стало на чому малювати. Сторінки Сергієвого альбома були геть-чисто списані фантастичними відбитками хмар.

Переглянувши малюнки, він спочатку пожалкував за марно зіпсутим альбомом, а тоді вирішив, що як народиться дитина та підросте, то хіба ж така забавка буде!

І щоб малюнки були яскравіші, він уже без натури зробив їх виразнішими, — там, де було занадто одноманітно, додав яскравіших фарб, намагаючись оживити малюнки так, щоб вони не стали занадто вже простими, проте були б зрозумілі дитячій уяві.

Закінчивши роботу, Євтихій поклав альбом у хаті на сволок і, замкнувши сінешні двері, пішов на город до хмурної дружини.

Минав тиждень, а Оксана ніяк не хотіла забути історію в лісі. Ходила мовчазна й похмура, тільки в крайній потребі обзивалася до чоловіка, і то не дивлячись в лице; через плече скаже слово і знову замовкне або йде кудись собі на город чи до корови, пораяється, наструнчена вся, зіритована, з великими сухими очима. Горіла в них якась нова рішучість, ніби жінка доброхіть взяла на себе важкий

камінь і мала безконечно нести його через усе життя.

Євтихій, озлоблений дурною, на його думку, поведінкою Оксани в лісі, спочатку теж не вживав заходів до примирення, днів зо три уникав довго залишатися в хаті, та й не випадало — саме роботи було на посадці по саму зав'язку. Проте його сильно непокоїла поведінка дружини, і не так за саму неї, як за майбутню дитину турбувався він, — кажуть же, що всі переживання вагітної жінки зле відбиваються на зачатку житті, з малих літ буде дитя знервоване, неурівноважене, крику буде повна хата, хвороби чіплятимуться — такого наговорила колись акушерка в колбуді, що аж страшно стає, як подумаєш. А все через Оксанину нерозважливість; як вона не розуміє того, що руда художниця потрібна Євтихієві тільки як принагідний учитель, а як жінці, то куди їй, грішній, рівнятися до Оксани! І станом, і вродою не вийшла, тільки й того, що золоте волосся та виточені ноги, але й у Оксани не гірші, а волосся ще й кучеряве, сама ж вона милувалася з неї, малювати наказувала, якогось великого художника згадувала! Ну й намалюю! Думаєш, не зумію? Ого, свою дружину то я вже знаю, закрию очі — і без жодної натури писатиму. А вже коли вона згодиться ще й посидіти — ото картина буде справжня, не соромно буде й на виставку чи то куди подати, аби тільки навчитись добре олією орудувати, бо де того паперу дістати, щоб аквареллю на весь зріст людину виписати?

І ради майбутньої дитини він вирішив поступитися принципом, піти на примирення, хоч і не почував себе винним. Власне, і Оксану здорово обвинувачувати теж не можна; любить вона Євтихія, а тут ще вагітність, от і приревнувала до міської жінки, це хоч би й хто, чию дружину не візьми, хоч би й ту ж Сергієву, однаково зробила б, та, може, ще й у коси вчепилася б, — довелося б розбороняти, як квочок, — тьху, противно як воно усе вийшло! Добре, хоч художниця виїхала, не доведеться зустрінутися, а то ж очі на лоб вилізли б!

Та Оксана як затялася: слухає його пояснення, коли в хаті робота є, а треба їй вийти, то зривається посередині розповіді і, не дослухавши, йде надвір, так; ніби їй зовсім байдуже до того, що він там каже. А вночі ляже собі на печі, — хай хоч яка жара, на піл не заманиш! — мовчить, як щур у кручі; спить вона там чи думає щось — не розбереш. Євтихій говорить, говорить, аж доки самому незручно стане — як горохом об стіну! — і замовкає.

Звісно, аби щодня весь час був з нею, то швидше домовилися б, а як на світанні йдеш з дому, а приходиш пізно уночі, то вже й виправдуватись як слід ніколи, вона затнеться, а ти розгніваєшся, лаєшся, у вогонь жару піддаєш.

Та сьогодні Євтихій вирішив домовитися будуще, надто що й діло на завтра виспіло делікатне, — таке, що без Оксани ніяк ти його не розв'яжеш, а чи захоче вона піти йому назустріч, хто зна, — ач, і голови не підвела, ніби не чоловік її прийшов, а так, кузька якась між кущами лізе...

— Здрастуйте, тітко, — жартівливо привітався Євтихій. — Бог поміч.

Але Оксана до жартів була не схильна. Вона ще крутіше одвернулася од нього і мовчки продовжувала свою роботу, так, ніби його й на світі не існувало, і не тільки його, а нікого, крім неї самої і малинкової моркви, яку так нагально треба викопати.

Засоромлений невдачею свого жарту, Євтихій теж замовк і ретельно взявся копати. Та думка покінчити з розгардіяшем у сім'ї — скільки ще може тривати так! — не давала йому спокою; після невеликої перерви він зайшов до Оксани спереду, взяв за руки і рішуче сказав:

— Слухай, Оксано, довго ти ще комизитимешся?

Жінка хотіла було вирватися, щоб знову схилитись над грядкою, але він міцно тримав її за руки, зазираючи в очі.

— Ну, кинь же сердиться, бачиш, заграю з тобою, як Важко. Аж соромно...

В Євтихієвому голосі забриніли нотки широї

хлоп'ячої образи. Оксана відчула їх і хоч сказала сварливо: «Пусти, от іще!», а над грядкою не нагнулася.

Звільненими руками вона поправила кучері кіс, що спадали з-під хустки, і застигла, ніби приготувавшись слухати.

— Цілий тиждень мовчить, як німа. А за віщо, спитать? — вів далі Євтихій. — Людям сказать — засміють...

— Лідки Котової спитай, за віщо, — нарешті озвалася Оксана. — А люди, вони й так сміються. Усі ж бачили, як ти з нею під ручку йшов.

— Не під ручку, — заперечив Євтихій. — Не під ручку, а так собі просто поруч ішов та й годі. А чого йшов, то я тобі розповідав і перед тим, і опісля, і зараз ще розкажу...

Він справді почав удесяте говорити про ту користь, яку він має од художниці в малюванні:

— Ти ж бачиш сама, що я самотужки до всього добиваюсь, а воно ж важко. Он у кузні і то як не покажуть, навіть ключа сам не зробиш. А це ж велике діло — малювати, почесне діло. Он бачиш, ще я нічого путнього не зробив, а люди мене більше поважати стали, та й користь із цього буде немала. Қазав же я тобі про замовлення килимарні, — намалюю, так сот півтори заплатять, а то й більше. Хіба ж таке пальто куплю тобі — учительці такого не снилося! От завтра починати хочу, а якби ти допомогла, то діло було б певне, таку картину утнемо, що ніхто й не повірить...

— Хай уже Лідка помага, — знову натякнула Оксана, але голос її звучав м'якше, і очі втратили свій сухий блиск. — Вона ж художниця. Тільки невідомо, де навчалася, чи не там часом, де батько швейцаром був?

Євтихій насторожив вуха. Оксана говорила щось нове і таке, чого він не чув ні сном ні духом. Видно, вона, хоч і мовчала з ним цілий тиждень, зате з іншими говорила шпарко, мабуть, дізнавалася, хто й відки ота художниця, що так нагло прителіпалася до її двору. І хоч Євтихієві таки добре кортіло

дізнатися подробиці Оксаниних розпитів, проте він стримався і продовжував про своє.

— Ну, тут художниця нічого не втне. Тут треба вродливу рослу жінку, справжню красуню, як ти,— закохано засвітив він очима.

— Знайшов красуню. І таке чорт батька зна що вигадася! — удала обурення Оксана і нагнулася над грядкою. Проте її жіноче самолюбство було приємно втішене похвалою чоловіка. Та вона таки й сама добре знала, що куди тій рудій Лідці до неї. Хай би тільки не вагітність, а то, звісно, вона тонша, мабуть, тільки те й робить, що до акушерки ходить...

Євтихій почав гаряче доводити — це не вигадка! — і, помітивши, що дружина, нарешті, одходить, розповів про свою делікатну справу.

— Щоб люди сміялися! Ну да ж, як же! — обурилася Оксана. — І не вигадуй...

— Де там ті люди? — м'яко говорив Євтихій. — Малюватиму я в хаті, якраз неділя, що тобі годинку-другу постояти? А набридне — відпочинеш.

— А як намалюєш схожою та Наталка витче? Отоді сором буде од людей. На килимі жива Оксана, тьху!

— Ну, то я зроблю так, щоб ти була на когось іншого схожа, — жартував повеселілий Євтихій, відчувши, що й примирення, і делікатна справа таки розв'яжуться сьогодні на його користь. — На кого скажеш, на того і скидатиметься, — прокинулася у нього пиха.

— На Лідку Котову, — кольнула ще раз Оксана, але це вже було слабим гуркотінням далекого грому при прояснілому небі.

— Ото далася тобі та Лідка! До речі, чого ти її Котовою звеш?

— Бо Котова вона й є. З Копилівки. Знаєш, того, що ото на базарі хата під гонтом?

Заспокоена Оксана охоче розповідала добуті відомості про родовід рудої художниці. Видно, носила вона їх довго на язиці, і тільки аж тепер з'явилася нагода викласти досхочу, та ще й з тітчиними Ганниними коментарями про теперішню пове-

дінку Ліди Копиток в районному місті. Недарма тітка Ганна в такій дружбі з Секлетою Буримкою,— стала в пригоді жвава шкільна сторожиха! Євтихій аж дивувався такій навалі подробиць,— адже Копилівка од Добровиці через три села, за яких-небудь двадцять верстов, а містечко й того далі. А мікроскоп довгоязиких цокотух таки розгледів там найменші подробиці з життя Ліди, варто було тільки заявитися їй на селі.

Батько художниці — за відомостями, які передавала Оксана,— Максим Копиток, по-вуличному Кіт, був житель Копилівки з давніх-давен. Прізвище своє він добув уже трохи пізніше. Вродливий, статурний парубок, жив на селі ні багато ні бідно, мав що їсти й пити, бився на водохреща навкулачки і зажив слави найсильнішого парубка на все побережжя. Дівки до нього так і липли, та й він був не од тих груш.

— Сильно ласий,— переказувала тітка Ганна,— не раз і до нас діставався, з найкращими дівками ночував, як зараз пам'ятаю, хоч і давно це було. Та раптом не стало його на селі, і невідомо було, куди подівся. Тільки через багато літ восени першого року революції появився він в Копилівці з жінкою-панією і дочкою-підлітком. Сам одягнутий бідненько, а жінка й дитина як з картини зняті. Бачили їх, ці картини, пізніше в Максимовій хаті, і сам він на них красувався, вродливий, з довгою чорною бородою, у білому комірці і темному костюмі, строгий і чепурний, як мировий суддя. І хоч була революція, землі вже ніхто не купував, а він заплатив барині готівкою за п'ять десятин по довоєнній ціні, збудував хату, розвів господарство і почав хазяйнувати. Робив сам один, без наймитів, узяв ще до себе стареньку матір од брата, ото й працювали удвох, а жінка-панія так і за холодну воду не бралася. І невідомо, хто перший назвав Максима Котом, але ця назва так і прикипіла до нього, залишилася на все життя. Вже пізніше люди дізналися, що взяли Максима в далекому місті за його красу і силу швейцаром у заведеніє «Аполло»

для приїжджих дворян і купчиків. Жив він там довгенько, стеріг спокій «артисток», як вони себе величали, і грошовитих одвідувачів, а як грошей у них не вистачало, то й витурював геть, — добре, що силу нагуляв на кулачних боях велику й страшну. Служба була немудра й зисковна, хоч і без утримання — тільки квартиру і ліврею забезпечував господар «Аполло», а решту діставав Максим од щедрих гостей, спонукуваних закоханими у душку швейцара «артистками». Революцію Максим Копиток зустрів з доброю сумою грошей, вродливою дружиною і малою дочкою. Нові думки й віяння примусили замислитись над своєю долею і бездумного досі Копитка, надто що й «Аполло» вже закривали, пустивши «артисток» на всі чотири вітри. Подумав добре Максим над своїм життям, може, почервонів за ницу роботу в такому закладі і поїхав спокутувати свої гріхи чесною роботою на копилівському чорноземі.

Ото в сім'ї цього Копитка і виростала Ліда-художниця. Зимою вчилася у вищій початковій школі у містечку, а влітку дома з матір'ю в садочку варення варили. А як скінчила вищу початкову — в художню школу аж у губернію поїхала. Ну, а це вже років три в містечку працює, в школі вчить дітей малювати, а дома чоловіків міняє. Чотири за три роки, — казала тітка Секлета, — один таки вчитель, другий начальник міліції, третій комедіянщик, а четвертий зовсім хлопчик був, у неї ж таки і вчився, а як скінчив, то й почав з нею жити...

— А батьки ж її як? — поцікавився Євтихій. — Ліквідовані?

— Оце вже і не знаю, не спитала. Знаю, що вона ніколи туди не їздить, то, може, вже й в живих немає... Бери, я піддам, та будемо йти...

Оксана піддала йому на плечі важкий мішок, і мирне подружжя рушило з городу — жінка заспокоєна й тиха, а чоловік весь в полоні якихось нерозв'язаних мислей.

Уже коли повечеряли, при світлі, в хату увійшла Наталка з килимарні. Принесла полотно, — готове як єсть, у рамці, розмір і все тут, тільки бери та малюй! — цинкові дудочки олійних фарб, пензлі і навіть палітру захопила в килимсоюзі догадлива молодиця.

— Бери та малюй швиденько, — наказувала вона, — виставка весною, а ще ж ткати місяців зо три треба, ото й міркуй.

Договорилися, що намалює Євтихій картину за півтора місяця. А за тиждень покаже малюнок на папері, що, як і якими фарбами буде намальовано, хоч приблизно, бо треба знати, якої шерсті шукати.

Наталка щойно з містечка, ще й дома не була, отож пробачте, іншим разом, сама радніша, у вас тут так гарно, тихо і електрика, а у мене дітей повна хата, чого і вам бажаю. Ну, малюй, та тільки так, щоб не осоромитись. Бувайте!

Ткаля пішла, а Євтихій одразу звернувся до дружини:

— Ну, то як, Оксана? Згодна?

— Завтра буде видно, — одказала молодиця, стягаючи подушки з печі. — Як буде час...

РОЗДІЛ XIII

Днів через три, коли Євтихій надвечір повертався з лісу, його наздогнав сільський листоноша.

— Почекай, листа дам... Вже з півверстви за тобою женуся. Ідеш, як машина. Та й сліди після тебе автомобільні, ач,— показав він на мережані відбитки шин,— мабуть, голова райвику приїздив.

Євтихій спинився здивований. Листів він, як прийшов з армії, сам нікому не писав, то й не одержував ні від кого,— аж дивно, хто б це міг йому написати, хіба якийсь товариш по підрозділу згадав через п'ять років?

— Получай. Ще й заказне, бачиш? Розписатися треба.

Євтихій узяв маленького рожевого конвертика

і, розписавшись у книзі, хотів іти, але листоноша попросив зачекати. Він дістав із сумки ще одного листа.

— Не в службу, а в дружбу, Євтихю,— попросив він.— Оце ось лист для діда-американця. Один на весь ваш куток. А в мене ще діла — півсела оббігати. То візьми, будь ласка, занеси, — однаково повз двір ітимеш. Добре?

— А чого ж, — згодився Євтихій. — Це можна. Давай, зараз і однесу.

— Ну, то й спасибі. А то ж через один лист треба було забиватися хто зна й куди. До побачення! То я вже тебе проситиму, щоб зараз і заніс. Бо лист, видно, важний, закордонний чи що.

— Добре, добре. Не турбуйся. Це, мабуть, од сина з Америки. Однесу, нехай читає старий.

Він узяв листа і, попрощавшись з листоношею за руку, пішов своєю дорогою.

«І марки якісь чудні, не наші,— розглядав він іноземний конверт. — І весь лист цупкий, ніби там гроші. А що ж, може, й гроші шле батькові Федір; згадав та й послав. Проте хто ж це про мене подумав, ото дивно!»

Євтихій на хвилину спинився, розкрив рожевого пакетика і дістав листа.

В ніс йому війнуло приємним запахом пудри чи одеколону, і по цьому запаху він одразу збагнув, од кого лист.

— Ти ба, яка! — сказав він уголос. — Не забула. Мабуть, за Оксану лається...

Він схвильовано розгорнув листа і почав читати рівні рядки літер. Виведено було їх каліграфічно— чітко і охайно, з очевидним розрахунком на малописьменного читача. Євтихій швидко пробіг очима написане і глянув на підпис. — Ну да ж, Ліда! — і почав перечитувати знову. Надто багато в листі натяків і недомовок, одразу й недобереш, чого вона хоче. Ясно тільки те, що за Оксану не сердиться і запрошує приїхати у містечко, як тоді умовлялися.

«Я знала, що ви не приїдете в суботу, — писала Ліда,— проте ждала цілий день. Здавалося не

розумові, а серцеві, що ви, може, таки переборете свою сільську неповороткість і лють дружини, ради вищих інтересів приїдете повчитися малювати олією і дещо з моїх робіт побачити. Але такий уже у вас склад характеру несмілий і, як б сказала, анемічний, що при такому здоров'ї, як у вас, навіть антиприродно...

Тільки через те, що мені так здається,—виправдувалася художниця,—я й пишу вам, жалко-бо, коли засохне талант ваш на корені, без потрібної товариської кваліфікованої допомоги; талант ваш великий і свіжий, це видно одразу, але в умовах Добровиці, коли вас ніхто не розуміє, навіть власна дружина, хіба довго такому слабодухому чоловікові, як ви, повірити, що малювання — це справді пуста іграшка і більше нічого?»

Пекуча фарба залила Євтихієві лице, і з якого приводу — він не розумів сам. Чи то з обурення проти барського нехтування художницею Добровиці, чи то зневажливе зауваження про Оксану так його покоробило.

— Дивачка, — знову вимовив він уголос, і в цьому любимому його слові прозвучав новий відтінок. — Думає, що на дурня натрапила.

Далі лист складався з суцільних натяків, уривків із віршів і жартівливих недомовок, мовляв, приїдете, тоді розповім, є в мене щось на серці такого, що треба сказати тільки вам, неодмінно. І сон мені снився чудний, увесь геть-чисто про вас...

«Приїздіть, коли хочете, ждатиму, рада бачити вас завжди», — закінчувався лист, а внизу чорніла адреса квартири художниці.

Євтихій закінчив читати листа, і змішані почуття неясної тривоги, легкої радості і підсвідомого обурення заповнили його мозок. Що вона хоче од нього, ця Котова дочка? Чи справді щирі її намагання допомогти йому виявити свій талант? І чи такий він уже здібний, як здається художниці? А може, їй і не здається так, а просто закортіло погратися з наївним селяком?

В світлі Оксаниних відомостей Євтихієві вже не

здавалася такою щирою поведінка Ліди, надто великий захват виявляла вона до слабеньких малюнків, та й у лісі незрозуміле щось творилося з нею, малювання тут було ніби й ні до чого. Проте критикувала ж вона його малюнки, і таки здорово, — Євтихій добре пам'ятає, що все нею сказане — правда, — біс його знає, не розбереш цю жінку, дуже вона якась плутана, мабуть, треба її обминати десятою вулицею, з фарбами вже діло клеїться, а з рештою сам упораюсь.

«А жінка цікава, — думав Євтихій вже після прийнятого рішення.— Не красива, але є в ній щось таке чудне — тягне, як на вогонь. Знаєш, що обпечешся, а тягне. І дивно, чого вона до мене горнеться, знайшла красня, як же, мало у містечку таких!» Проте посмішка задоволеного мужського самолюбства весь час поривалася заграги на його вустах.

«Ну да, воно приємно, коли така жінка дивиться на тебе очима, як жар... Тьху, хай йому чорт!»

Євтихій струснув чубом, повторюючи знайомий рух, і, порвавши листа на дрібні клаптики, повернув до діда Лаврентія. Якраз до його двору хватило думок про клятву художниці, а тепер — хай їй біс!

— Діду Лаврентію! Чуєте, діду, де ви? Ось вам лист. Танцюйте, так одержите, ану, швидко.

— Ось я, ось,— гукнув старий з-під комори.— Хто там? А, це ти, Євтихію.

Він приклав руку до очей і пильно вдивлявся в пришельця підсліпуватими очима, весь білий і в білому, як привид.— Лист, кажеш? Од кого б це, може, од Федора?

— Мабуть, — підійшов Євтихій, — бо лист закордонний. Здрастуйте, діду.

— Здоров, здоров. Значить, од Федора, кажеш? Ану, давай...

Дід узяв конверта тремтячими руками, покрутив перед носом то тим боком, то іншим, глянув на світло і сказав:

— Це, мабуть, літ із сім уже, як не писав. Думали,

вмер. Харитино, чуеш, Харитино? — тонко закричав дід. — Іди сюди. Листа почитаємо.

— Може, я сходжу покличу? — сказав Євтихій, якому таки хотілося дізнатися, про що саме пишуть дідові з далекої Америки. — Бо хіба вони почують?

— Почує, — переконано сказав дід Лаврентій. — Вона чує, як миша. Старість не любить середини, — або глушить чоловіка, або дає йому слух звіра.

Баба Харитина таки справді чула добре. Вона швидко вийшла з хати, а от доки дійшла до комори, то довелося почекати. Ветха жінка ледве пересувала старечі ноги і високий горб. Євтихій хотів іти їй назустріч, але дід Лаврентій спинив його різким помахом руки.

— Прийде сама. Вона ще молода. На тройцю сімдесят три тільки стукнуло. Розкривай, а стара тим часом підійде.

Євтихій хотів було розірвати конверт, як і наказав дід, але не встиг.

— Постривай! — густим басом закричала серед двору баба Харитина. — Не смій рвати, чуеш? — Вона загрозливо помахала ціпком. — При мені розкривай. При мені, не слухай старого дурня. Ач, не може почекати хвилину.

— Кого ж слухати? — жартував Євтихій. — Давайте, мабуть, почекаємо, га?

— Та давай, — махнув рукою старий. — Чорт горбатий, думає, гроші прислав. Дулю він тобі прислав, твій Федір, цілуйся з ним, американцем. Краще йшла б у колгосп коноплі стерегти. Усе страшніше опудала.

Дід Лаврентій бурчав у такому тоні незлобиво і мирно аж доти, доки баба плюхнулася поруч нього на східці комори. Ветха пара жила самотньо, молодший син помер, а старший далеко, — ще до війни виїхав за океан. Дід робив у колгоспі; то на коровах їздив, то сторожував, якщо де добро лежить, і хоч перевів його колгосп на дозвілля, а не мириться він, ходить на роботу, ще й на бабу гримає: сімдесят літ, а вона вже так щоб із печі не злазити, га?

— Ну, рви, Євтихію, а ти, стара відьмо, дивися добре, зараз копитал посиплеться.

Стара вже сама зорила на конверт, як заворожена, і тільки звичним поштовхом ліктя відповіла на бурчання чоловіка: одстань, мовляв, причепився, та ще при людях, і не сором, як малий!

Нарешті Євтихій розірвав конверта і дістав звідти листа.

На цупкому папері нерівні, мабуть, невправно написані, чорніли незрозумілі слова.

— Ну, читай, чого ти?

— Читай, синку, що він там пише, Федя наш?

— Мабуть, не буде діла, — зніяковіло одказав Євтихій. — Не втну я цього листа. Не по-нашому написано...

Він аж тепер додивився, що незрозумілий лист написано чужими літерами, та ще закрученими так, що не збагнеш жодної, хоч зір порви.

— Ото морока, — розпачливо промовив дід. — Що його робити в світі божому? Так-таки й не розбереш?

— Не розберу. І навіть не знаю, хто б це прочитав у Добровиці. Хіба вчителька, Неоніла Никонівна?

— А може, то хтось посміявся з нас, старих? — зауважила баба Харитина — Може, то й не лист, а так, казна-що... Федір же завсігди по-православному писав.

— Ні, це лист справжній, — заспокоїв Євтихій. — І таки з Америки, а от хто б прочитав його?

Він розгублено глянув на діда, що, кумедно розкривши рота, ніби од якоїсь несподіванки, і взявшись за коліна, з натугою підводився на тремтачі ноги.

— Царство йому небесне, — знічев'я зняв він з голови шалку. — Упокой господи душу раба твого Федора!

Євтихій розгубився ще більше.

— З ума дід тронувся чи що?

Ця ж сама думка, видно, виникла і в баби Харитини, і вона її висловила одверто.

— Тю на твою дурну голову! Що це ти каркаєш, причинний, на дитину, га? Розуму рішився на старості літ!

Але дід Лаврентій був, очевидно, твердо переконаний у своєму здогаді. Не надіваючи шапки, він тихо, як сновида, пішов у хату, здригаючи старечими плечима.

І ще до вечора куток облетіла чутка, що помер син діда Лаврентія, отой, що в Америку виїхав перед війною, — листа дід одержав, — і плачуть сидять з бабою. Хоч би онуків, кажуть, до себе було забрати та доглянути, а то ж як ото воно їм там за окіяном у чужій стороні?

Та не про це писалося у листі з Америки, хоч і було чого дідові Лаврентію з бабою Харитиною плакати.

Йдучи од діда Лаврентія, Євтихій і собі звернув на свіжий знак мережаних шин легкового авто, що рівними стрічками вився понад коліями дороги.

«Мабуть, хтось із району у село приїздив, — подумав він. — Проте незрозуміло, чого сюди їхати. Через наш куток ніби нікуди доріг нема. Хіба так, до когось із сусід приїздив хто?»

Подумавши це, він вирішив знаком шин прослідкувати, до кого саме приїздила машина, — це ж неспроста вона сюди заїхала!

Та мережаний слід привів Євтихія якраз до його подвір'я. Тут він круто повернув і, залишивши жирний знак під ворітьми, зник на густому споріші двору.

«Невже завершило до мене? — здивувався Євтихій і прискорив кроки, щоб швидше минути тітчину Ганнину клуню, — тоді буде видно двір. — Так і є, до мене. А людей скільки! Справжнє весілля, ще й з музикою. Хто б це міг бути?»

Авто справді стояло коло Євтихієвої хати, чорне й лиснюче, як жук. На тлі білої стіни воно втрачало об'ємність і здалеку здавалося намальованим на високій хаті. Тільки металічні частини своїм сріб-

ним блиском доводили, що це не картина, а справжнісіньке авто: включай підойми, завертай і їдь. Та їхати на ньому, видно, ніхто не збирався. Чималий гурт людей товпився перед хатою, слухаючи звуки якоїсь високої мелодії. Линула вона з червоного ящика, що з піднятою кришкою стояв на низькому обідньому столику.

«Мабуть, Оксана хижки дістала, — подумав Євтихій. — На цьому столику їли ще, як живі були мати. А то напевне патефон. Дивно, хто це приїхав, ще й з музикою?»

— От і хазяїн іде, — загукали в гурті, коли Євтихій клацнув хвірткою. — Що, не сподівався?

Назустріч йому вийшли Сергій і весела Оксана.

— Ач, який, немає, щоб гостей зустрічати, так гості його зустрічають. А гість же який дорогий!

Сергій узяв Євтихія за руку і повів до гурту.

— Ось він, наш художник, товаришу Іваненко. Бачите, який великий у лісі виріс? Впізнаєте?

— А мене він упізнає? — підвівся од патефона невисокий міцний чоловік з ясними очима на добромому, трохи зачепленому віспою лиці, одягнений у чорне шкіряне пальто.

— Ну, здоров, Євтихію, — міцно стиснув він руку. — Вітаю з малюнками. Ми тут, поки тебе не було, вже все обдивилися, ти пробач, що без спросу. Тітка Оксана показала.

Чоловік у шкіряному пальті говорив щирим грудним баском, трохи ніби ніяковіючи, і ця манера говорити, може, злегка й трансформована часом, викликала у Євтихієвій уяві якісь неясні задавлені спогади. «Ну да, десь бачив я лице цієї людини, і не так лице, як ясне волосся, буйне, хвилясте, хоч і не під шоломом літуна, як оце зараз».

Безсилий згадати, кого саме він перед собою бачить, Євтихій безпорадно озирався навколо, шукаючи того, хто б підказав. Але натовп весело гомонів, ніби змовився.

— Мовчіть, не кажіть, хай угадує!

— Та воно, правда, і час не маленький минув!

— А я його упізнав би одразу, де б не зустрів,—

весело посміхався приїжджий.— Це погано, Євтихію, художник мусить мати пам'ять не гіршу, ніж наш брат.

— Та який там з мене художник! — одмахувався Євтихій і звернувся до Оксани: — Та скажи, а то мені аж сором. Знаю, що зустрічався з товаришем, а де саме...

Оксана запитально глянула на приїжджого — сказати?

— Ні, — рішуче заперечив Сергій. — Нехай згадує. Адже впізнав його товариш Іваненко.

— Упізнав, — посміхнувся приїжджий.— Ну, та це важко. Скільки літ, такі зміни...

— Іваненко, — шепотів Євтихій. — Кирило Іваненко? Письменник?

— От-от,— закивали з гурту.— Він і є.

— Читав ваші «Позиції». Як сьогодні пам'ятаю і Ступу, і Сокирного, і навіть собаку Чемберлена. Але де ж я з вами зустрічався, скажіть мені? Не вві сні ж?

Євтихій напружував усю свою пам'ять, щоб згадати, і воно таки близько було коло цього, на умі вертілося, пригадалася чомусь школа, п'ятий клас, учитель Немідний, а потім ланцюг спогадів знову урвався. Тоді приїжджий прийшов йому на допомогу:

— Пам'ятаєш самокат і пляшку?

— Віктор! — вигукнув Євтихій, враз згадавши. — Ну й ну! Так он воно хто! Ну, куди там згадати. Бач, який ти став... важний!

— А що ж ти думав? — жартував Віктор. — Ми такі, ми можемо! — І він розгонисто засміявся, міцно обіймаючи друга дитинства.— Та й ти, знаєш, ну, виріс, хоч і мало змінився. А от малюєш здорово! Ота жінка з лійкою якби на полотні такою вийшла, зробила б тебе не знаю яким великим художником.

— Я й так до неба, — випростався Євтихій. — Аж соромно перед тобою.

— Наполеон в таких випадках казав, що ти не вищий, а довший. Але ти таки високий. Високий у

тебе талант. І я страшенно радий, що здибав тебе. Просто як свято у мене сьогодні. Я часто згадував і шкодував, що нічого про тебе не знаю. Адже та книжечка в мене, я розшукав адресу Немідного і послав йому «Позиції». А він прислав мені «Самокат і пляшку» з написом: «Од першого героя».

— То хоч би заграв хто, — обізвався в гурті якийсь хлопчик, — аж шкода, що музика гуля.

— А вірно, — спохопився Віктор. — Сергію, де ти? Накручуй, нехай грає, а ми з Євтихієм поговоримо в хаті.

— Це ми можемо, як каже в «Позиціях» Ступа, — охоче згодився Сергій, і по хвилі в надвечірній тиші осені полилися пристрасні звуки натхненої пісні про давнього бунтаря, що в багатого брав, а давав бідному, і закликав голоту не гуляти, та на нього виглядати.

«Қармелюка» змінив «Стенька Разін», волзького героя — пушкінські романси Қозловського, а там пішли вальси й польки, гурт нерішуче переступав з ноги на ногу, то там, то тут ляскали в долоні, а коли на середину вийшла перша найсміливіша пара, гурт почав попарно розмотуватися і кружляти в задьористих танках.

А в хаті, запаливши світло, над малюнками схилилися двоє друзів — видатний письменник і колгоспний художник, і розмова між ними текла, як у рівного з рівним, як у брата з братом, і хто знає, чи розмовляв ще коли-небудь з такою охотою, щирістю й розумінням письменник з найвизначнішим художником краю?

У дитинстві дружба їхня була наскільки яскравою, настільки й короткою. Тільки півзими провели вони разом в одній школі, а там у Євтихія порвалися материні чоботи, а Віктора батько повіз у далеке місто, до родичів, — старий учитель вирішив іти на фронт. Але спогадів ця коротка зима нагнала стільки, що не переговорити їх, не передумати і за цілий день.

Спільне захоплення мистецтвом у дитинстві: одного — віршуванням, малярством — другого, —

сплело їхні юні відчуття в одне сильне почуття щирої, пристрасної дружби. І потрібні були довгі роки рухливого життя, щоб притамувати задавлені почуття, припорошити їх пережитими пізніше горем і радістю, любов'ю й зненавистю.

Євтихіїві малюнки і начерки викликали бурхливу радість письменника, так, ніби він знайшов якусь річ, найдорожчу в світі.

— Знаєш, — признався він, — я завжди був трохи сентиментальний. І, може, тому, переглядаючи нашу спільну першу книжечку, я відчував давлючий сором за те, що сам домігся свого, а ти загубився десь на невідомих шляхах життя. Мені здавалося, ніби я зрадив тебе, адже ми заклиналися тоді, пам'ятаєш, іти разом до високої мети? Звісно, багато тепер нам видається не таким, як тоді, і сама мета, матеріалізувавшись у конкретних формах, виглядає трохи інакшою, проте найвищу радість дістаєш у тому труді, до якого відчуваєш пристрасність. І глушити цю пристрасність — великий злочин, даром наші давні попередники навіть в своєму релігійному кодексі написали, що закопувати талант у землю — найбільший гріх. Побачивши твої портрети в колгоспі, я зрадив так, як не радів навіть під час найвищої власної творчої удачі, бо вже з портретів видно, що талант твій яскравий і свіжий; він дав прекрасні сходи...

Йому ще дорогою розповідав Сергій, як саме і за яких обставин народилася Євтихіїва пристрасність до малювання.

Буйна фантазія письменника одразу яскраво уявила прекрасний трагізм народжуваного таланту, і вона вже верстала його в рядки й сторінки захватної книги про радість людини, що після довгих блукань знаходить, нарешті, себе.

Євтихій був менш схильний до патетики й сентименталізму, сільське життя привчило його не виявляти свої почуття з такою бурхливістю, як цього хочеться, але й він сьогодні настроївся на ліричний лад, радісно схвильований, згадував найтонші деталі з дитинства і спільної дружби, деталі, зрозумілі

тільки мозкові, звичному мислити асоціативно, мозкові людини з високо розвинутою інтуїцією і інтелектом. Цій ліричності, може, ще сприяло вечірнє освітлення і весела музика за темними шибками, придушений гамір збуджених голосів натовпу у дворі, що все зростав у міру того, як звільнялися добровичани од денної праці.

Євтихій говорив про свої нездійсненні творчі задуми і плани, про велику охоту вчитися і побувати у великих містах, побачити, що створили великі майстри малярства за всі віки. І ще він розповідав другові про свої сумніви, безсилля й труднощі, — надто важко працювати, коли пензель чи олівець ніяк не хоче слухатися мозку, коли в голові квітнуть картини незрівнянно прекрасніші, ніж ті, що слабою тінню стеляться на папері.

Віктор слухав уважно і впізнавав свої мислі на початку творчої роботи, коли йому так само важко діставалась удача.

Проте Євтихієві було ще трудніше іти до вершин здійснення своїх бажань, надто вже мало для цього чотирьох з половиною років учоби в сільській школі, адже після цього перед Віктором ще йшло добре десятиліття вчення в семилітці, в профшколі та інституті.

— Вчитися! Наполегливо, серйозно! Вчитися не тільки малювати, а й рахувати, писати, читати, вивчати світ, людину. Малюючи людину, треба знати не тільки те, яка вона зовні; малюючи фарбою, треба знати, з яких хімічних речовин вона складається...

— Самому хочеться, але колеться, та чи й не пізно?

— Дивак. Пізно! Тридцять років — це молодість людини. Через п'ять літ можна скінчити інститут. Півсотні років свідомої творчості попереду. Тільки вчитися, і негайно. Починати сьогодні, завтра. Не знаю, як там у малярстві, а в літературі багато є прикладів, коли люди в п'ятдесят років вперше бралися за перо і давали шедеври. Ніколи не пізно вчитися, — це гасло будуть вирізувати на

фронтонах домів!— Віктор гаряче переконував, доводив, розповідав найконкретніші шляхи того, як саме почати учобу. — Тільки трохи підігнати, а там в художній інститут з радістю приймуть. З таким талантом я б неписьменного в інститут прийняв.

Десь годині о десятій Віктор почав збиратись.

— На одинадцяту в містечко треба. В театрі моя п'єса йтиме, треба поговорити з колективом, по телефону умовився неодмінно приїхати. Дуже шкодую, я б радніший, але я ще приїду неодмінно. І ти приїжджай. Ідь просто до мене, як додому. Ось адреса. Тепер про малюнки. Портрети я сфотографував, оцю акварель теж. А цей альбом я хотів би взяти з собою. Оригінали тобі повернуться.

Євтихій знизав плечима.

— Навіщо там повертати? Це я так, дурачився. Бери й не думай, якщо подобається.

— Якщо це дурацтво, то я тоді не знаю, що таке мистецтво. Це така штука... ну, та побачиш сам! А з цього пиши велику картину, чуєш! І щоб було точно так.

— Добре. Слухаюсь, — сміявся Євтихій. — Як тільки почнуть коритись фарби, так і напишу картину. Та й Наталка підганяє.

Віктор застібнув пояс шкіряного пальта, насунув на вуха шлем і поправив на плечах ремінь од футляра фотоапарата.

— Ну, хай живе! Буду запрягати свого коня, — хоч би ключика не загубити. Ні, е. Так запам'ятай адресу, щоб не загубив.

— Не забуду, — одказав Євтихій. — А питати тебе по псевдоніму чи справжнім прізвищем?

— Кирило Іваненко. Я вже й сам забув, що мене колись Віктором Кірівановським звали. Ну, пішли.

— Ходім. А ти ж не заблудиш, шлях у містечко знаєш? Може, і мені з тобою поїхати?

— Знайду. А ти, якщо хочеш, — їдь. Є діло в містечку?

— Та воно знайшлося б, — зашарівся Євтихій, — але нехай іншим разом.

— То як хочеш. А до мене в місто неодмінно приїзди. І про учобу, що ми говорили, добре пам'ятай. Сергій теж на цьому настоює, казав, що колгосп допоможе.

Вийшли надвір, і письменник почав прощатися з добровичанами. Сергій упаковував у машині під сидінням патефон і пластинки.

— Пробачте, товариші, що так мало у вас побув. Іншим разом надовше приїду. А сьогодні вже троє сіл одвідав, вирішив подивитися на місця, де колись працював батько...

— Тільки приїздить неодмінно!

— Та щоб на цілий місяць!

— І книжок своїх привозьте!

— Ні, книжок колгосп купить!

— Які хитрі, чоловік пише, то хочете, щоб він сам ще й привозив?

Під гул приятних голосів письменник сів у машину і, повернувши ключа, натиснув на підойми. Машина враз кліпнула ясними очима і прослала на спориші дві сліпучі стежки.

— До побачення! — помахав Іваненко шлемом.— Євтихію, так ти гляди мені.

Він хотів уже рушати, але од воріт залунав тонкий старечий голос:

— Ой, подождіть же, ой, не їдьте. Почекайте, я вас прошу!

Коли письменник приглушив машину, з нічної пільми, весь білий, як привид, з листом у руках виступив дід Лаврентій.

— Ху! — стомлено зітхнув він і опустився коло машини просто на землю. — Думав, не застану. Євтихію, де ти? На, дай товаришеві листа, може, хоч він прочитає. Уже й у школі був, так ніхто не втне.

— Що ж то за лист такий, дідусю? — нагнувся до нього Іваненко з машини.— Якщо ніхто не розбере, то, може, і я не прочитаю.

— Прочитаєш, синку, прочитаєш. А хто ж тоді розбере його, коли такий чоловік та не втне?

Євтихій узяв з дідових рук листа і подав Вікторові.

— Це з Америки і по-їхньому написано.

Він включив лампочку коло спідометра і почав розглядати листа. Зацікавлені колгоспники — чоловіки, діти і жінки — стовпилися навколо машини, чекаючи розкриття дідової таємниці. І тільки сам дід Лаврентій сидів на траві, стомлений і ніби уже зовсім байдужий до того, розберуть листа чи ні, однаково видно, що син помер, раз чужі люди та ще й чужою мовою за нього пишуть.

— Ну, таку мову я ще розбираю, — засміявся Іваненко і почав читати листа вголос. Зачувши, од кого лист, і збагнувши зрозумілі тепер слова, дід Лаврентій одразу піднявся з землі і, розштовхавши натовп, продерся до машини ближче.

— Ну от. Ну от, бачите, — захоплено сказав дід, коли Іваненко дочитав листа. — А то грамотії! Я ж так і знав, що цей чоловік розбере. Кому тоді й розібрати, як не йому? А Федь, виходить, не вмер. Ну й слава всевишньому, — широко перехрестився дід. — Хоч і в тюрмі, зате живий. Ото зрадіє Харитина.

Мертву тишу під час читання листа тепер заступив жвавий гомін. Слухачі почали докладно обговорювати прохання з Америки. Ну да, це ж усього миру стосується, раз наш-таки чоловік, хоч і за окіяном, потрапив у скруту, то треба ж йому допомогти! Але подумать тільки, — от тобі й Америка — золоте дно! У нас би за тую пшеницю держава на руках його носила б, а там сміття, ну, чисте сміття, раз чоловік висипав за містом. І ти глянь, пшениця ніщо, а коні міської управи з голодудохнуть?

Вражені листом, колгоспники ніби на мить відкрили таємничу завісу і зазирали в чуже, невідоме життя, в життя справжнє, без прикрас і романтичного туману, що часто оповиває далекі од нас краї. Вони побачили шматочок живої Америки, з живими, знайомими людьми. Адже Федора добре пам'ятала половина присутніх. І це ще більше підкреслювало безглуздість системи, в якій б'ється людина, мов риба об лід, і доходить до безумного розпачу, як і той хоча б Федір.

— Ну, а що ти справді зробиш, коли хліб там нічого не вартий?

— А я не вірив, коли вичитав у газеті, що пшеницю американці зсипали просто в море.

— І пшеницю, і кофе.

— Чого ж її везти додому, коли вона гірше полови? Тільки коней морить?

— Я так думаю, що треба нам усім написати Федорові листа. Як тільки з кутузки вийде, так нехай і приїздить з усією сім'єю. Місця у нас в колгоспі вистачить, і роботи досить, хоч пшениця на землі тут даром і не валяється. Га, як ви думаєте?

— Правильно.

— А чого ж, написати йому...

— Нехай приїздить.

— А в листі описати докладно, як ми живемо, щоб знали, котрі переселялися, яке ми дома життя зробили!

— На правлінні колгоспу зачитаємо листа, а тоді й вирішимо,— сказав Сергій. — Як ти думаєш, Вікторе?

— Правильно,— кивнув той головою і ще швидше заспішив пером.

Під захватні вигуки він щось ретельно занотував у записну книжечку. Ну да, це ж так цікаво. Два світи, дві системи, батько й син.

Він на хвилину одірвався од писання і ще раз перечитав листа. Написано його було ламаною українською мовою, але латинськими літерами, через те і не розібрав його ніхто з колгоспників, а вчителі, мабуть, не додивилися, подумали, що справді англійська мова. Писав син Федора, дідів Лаврентіїв онук — Майкл Макуха. Народився він за океаном; видимо, вчився в американській школі і хоч з батькової говірки українську мову трохи й знав, а писати не навчився, де там, коли й сам Федір по складах шкрябає!

Смішною мовою, з кумедними закінченнями слів, Майкл Макуха сповіщав дорогого діда Лаврентія про велику біду своєї сім'ї. Справа в тому, що його батька, батька багатьох синів і дочок, ось

уже днів п'ять як забрано до міської тюрми і що сидіти йому там іще цілих вісімдесят п'ять днів, а що буде, як повернеться — невідомо, бо спродують їхню ферму з молотка вже третій день, збіглися всі строки сплат, а платити нікому й нічим.

«Треба вам знати,— писав онук дідові,— що все наше господарство, як і в більшості фермерів, тримається на кредиті... Не знаємо, як там у вас, а в нас уся Америка живе в розстрочку. Машини, худобу, ліс на хату, землю ми придбали не за готівку, а під векселі, хоч і довготермінові, але їх накопичилося стільки, що кожного місяця треба чималу суму грошей, інакше наша молотарка буде не нашою, наш кінь — не наш і навіть наша хата ще кілька років не буде нашою,— за десять літ ніяк за неї не сплатимось.

Закон у нас правильний, як кажуть у школі, але для дому він дуже суворий. Нехай буде заплачено за хату дев'яносто дев'ять внесків, а на сотому зробиш прострочку — і хату заберуть у двадцять чотири години.

Для нас уже ці страшні години почалися,— наївно скаржився дідові онук.— Доки не було клятої кризи, тато с'як-так викручувалися,— не було великого врожаю, пшениця стояла в ціні, і хоч ми жили впроголодь, зате на виплати гроші мали. Давалося це з трудом, тато сильно постаріли і полисіли, на голові у них тепер стільки волосся, як на моєму коліні. Але сталося це трохи пізніше, коли великий урожай зовсім знецінив пшеницю і фермери залишилися на міліні в міцному павутинні векселів. А що у бідного фермера, крім пшениці і несплаченого реманенту? Голодні діти і більше нічого...»

Невідомо було, скільки років дідовому кореспондентові, проте було явно видно, що він починав старувати і говорити під дорослого. І ця несвідома луна трагічних розмов дорослих фермерів найбільше доходила до сердець колгоспників. Письменник читав листа, вирівнюючи ламані слова, і відчував, як стискаються груди і кулаки слухачів у великій напрузі: колгоспники психологічно примірялися до

бою з тією гадською системою, що так обплутує людину, об'їдає їй волосся, ссе мозок, бо тільки зовсім засмиканий і загнаний вексялями чоловік може так діяти, як отой добровицький американець Федір Макуха.

«Одного разу їхали ми з батьком до міста,— писав далі онук,—везли повний ящик найкращої пшениці: хоч би небагато грошей вторгувати і однести в банк, а коли залишиться якась сума, то й чобіт купити, бо в чому зимою до школи бігатимете? Тато був розчулений і тихий, тривожні сподівання обсіли йому лису голову, він, видно, знав, що ціни на пшеницю вже немає, і сподівався тільки на якусь щастя. А по чому я примітив його сумніви, то скажу. Коли ми вже під'їздили до міста, до нашого воза пристали голодні коні муніципальної ради, що паслися на толоці. Тато набрали двоє відер пшениці і висипали шкапам просто на шлях.— Хай їдять, хіба мені жаль! — З того й почалися наші пригоди. На базарі зерна ніхто не купив, ще й посміялися купці: пропонували високі ціни, а тоді показували газетку з фото, де корабель «Вашінгтон» сипав пшеницю у море.

Розлютований тато пішов у банк просити одстрочку, а коли там з ним не схотіли говорити, повернувся на базар, і ми поїхали до банку знову з повним возом зерна. І працювали ж ми того дня! Коло самісінького банку тато витягнув чіп з коробки воза, і зерно швидко висипалося на землю.

— Оце вам внесок,— якось чудно сказав тато і тільки сів на воза, щоб їхати геть, як прибігли до нас аж два поліцаї з гумовими палицями і наказали негайно прибрати тротуар. Отоді і почалася робота. Довелося збирати до зернини. У батька коло рота виступила рожева слина, і я страшенно боявся, що він ось-ось стукне поліцая по голові важким відром з пшеницею і заголосить як по мертвому. Але він витримав, і, зібравши все зерно, ми поїхали додому без грошей і без чобіт, з клятою пшеницею,— вона переслідувала нас, як червона свитка з руської казки, що мені розповідала матуся. Вже

за містом ми її спекалися. Тато знову одкрив чопа, і, коли зерно витекло, плюнув на неї тричі слиною, червоною, як кров. Але і з цього вийшло нещастя, бо днів за три прийшла з суду оповістка: муніципальна рада позивала тата за голодних коней, що подохли, об'ївшись тричі проклятого і обпльованого зерна.

Ото й сів тато в тюрму, наговоривши на суді такого, що й у газетах писали. Може, через те й дали йому аж три місяці, і сидить він там тепер спокійно, а ми трусимось, що ось-ось з хати виженуть, і куди ми тоді підемо — невідомо...»

Наприкінці листа Майкл Макуха несміливо й делікатно натякав, «тато про це не казали нічого, то я сам,— чи не можна б якось до вас у Свієтську землю приїхати, говорять тут про неї багато хорошого, та не розберемо, чи правда, щось ви не дуже нам про це пишете, а може, вас і на світі вже нема...»

Кирило Іваненко дочитав листа, зробив ще якісь помітки в книжечці і звернувся до Сергія:

— На, візьми листа, його варто на бригадах зачитати, хай усе село знає про американський рай.

— Так і я думав,— одказав голова колгоспу, ховаючи листа.— То що ж, діду Лаврентію, приймете блудного сина?

— Я? — ніби аж вжахнувся білий дідусь.— Федю прийняти додому? Онуки... Харитина...

Не в силі щось сказати од почуттів великої батьківської радості і горя, що обсіли старе серце, він захлинувся, гикнув і враз вибухнув гіркими слізьми.

— Не плачте, діду,— сказав письменник, переводячи підойми.— А хоч плачте,— махнув він вільною рукою, згадавши, що після пережитого дідові таки найкраще виплакати досхочу, як малому, бо ж сказано, що старе...

— Ну, до побачення, друзі. Євтихію, пам'ятай нашу розмову. Тітко Оксано, де ви там ховаєтесь? Родіть хорошого, хорошого сина.

По цьому письменник кувікнув сиреною, щоб

злякати малих добровичан перед фарами, і, круто повернувши машину, рівно повів у ворота.

Збуджені незвичайним гостем і чудною новиною, колгоспники шумно вітали його прощальними вигуками і побажаннями щасливої путі. Густим натовпом вийшли вони виряджати аж за ворота, і тільки тоді, коли вже зовсім погасли в нічній п'їтми два рухливі вогники, почали розходитися по домівках, несучи в собі глибокі мислі, солодкі марення і високу радість того, що живуть вони не в щасливій Америці.

Вже другого дня Євтихій сходив у школу і домовився з Неонілою Никонівною про те, що за невеличку плату вона підготовлятиме його з загальноосвітніх дисциплін. І несучи додому підручники, він почував себе найщасливішою людиною в світі, так, ніби вже почерпнув мудрості не тільки з цих ось книг, а з найцікавіших фоліантів людського ума. Колгоспний лісник твердо вирішив за всяку ціну домогтися того, щоб і мозок, і зір, і рука діяли в повній гармонії,—тоді вже він зуміє передати в точних фарбах яскраву красу, що вирує в голові, шумує і п'янить, як міцне виноградне вино. Пахучим пагінком крихкого квітневого дерева стигнув свіжий талант молодого колгоспника.

РОЗДІЛ XIV

По дорозі додому зайшов до килимарні. Хату, де вона тепер містилася, Євтихій добре знав, не дарма двоє літ од паски до покрови наймитував у колишнього її власника Івана Грозного. Міцний куркуль був, кріпко тримався, крізь усі громи й блискавиці революції і до свого логічного кінця 1929 року прийшов дебелий і непорушний, як дуб. Нову хату під оцинкованим залізом збудував він тільки в 1922 році, в найстрашнішу весну лютого голоду. Більша половина голодного села працювала

на будівлі великої хати; за чечевичну юшку двічі на день до Івана Захаровича сходилися всі, хто хоч трохи міг працювати. Опухлими ногами люди місили суміш глини з вапном; вапно роз'їдало страшні водянки, і другого дня робітників меншало наполовину, бо місильники неспроможні були долізти на будівлю і в страшних муках лежали під своїми хатами, щедро осяяними сліпучим сонцем животворящої весни. Не мало возів глини привіз на цей будинок і Євтихій, саме-бо того літа служив він у Івана Захаровича, викликаючи безумну задрість численних претендентів на чечевичну юшку. Жив тоді Іван Захарович у старій хаті, приплюсклій серед густих зарослів троянд, малини, чорної смородини і бузку. В ту хату не мав доступу юний пастух, далі сіней заходити було суворо заборонено. Спав він у теплому хліві разом з дорослою наймичкою, яка хоч і мала доступ до хати, але тільки тоді, коли в ній була сама хазяйка чи хтось із красивих рожевощокких хазяйських дітей. З хати смачно пахло гарячим хлібом, часником і олією, і ці запахи безудержно вабили до себе голодного Євтихія, як тонку голку найсильніший магніт.

Він ще й зараз яскраво пам'ятає ці нестерпно манливі, неймовірно смачні запахи; од них на язик спливала рясна слина, доводилося спрагло ковтати, і це, либонь, ще більше загострювало апетит, і ще сильніше привертала до себе духовита хата з повними полицями смачного харчу.

Та весна робила своє, росли щавлі, козельки, шовковиці, а там і картопля,— голодні животи наповнялися рослинною їжею, спухлі ноги і руки одходили, і невідомо куди спливала з-під шкіри вода. Безумні очі ясніли й квітчалися думкою, село вичунювало, немов од страшної хвороби. Довелося змінити Івану Захаровичу свою стереотипну юшку на смачний борщ і кулеші, а там і за роботу платити настав час, бо робітників на будівлі не вистачало, ожиле село взялося за свої городи і вузькі степові смужки, зовсім нехтуючи куркульську великодушність. Іван Захарович спочатку був не на

жарт розгнівався, ображений такою невдячністю: «Я для них добро роблю, як цар Іоан Грозний, можна сказати, тільки що той у часи голоду церкви будував, а я хату, проте і масштаби не ті: там ціла держава, а тут якесь паршиве село». Та він швидко втішився, надто що чорнову роботу зроблено, стіни зведено і піднято дах, а решту за гроші можна зробити дешево, а то й за позаторішню муку.

І ще на кінець літа приїхав Іван Захарович — з новим прізвищем Іоан Грозний — у нову високу хату.

— Отут можна й умерти, — задоволено сказав він, переступаючи поріг з великим образом трое-ручиці в руках, на чолі своєї сім'ї, що чималеньким хвостом тягнулася перед ганком.

І ці слова його стали пророчими; Євтихій згадав їх, коли Іоан Грозний упав на його очах мертвий таки у цій хаті, вигорьованій голодним селом. Але це було пізніше, і не та була то смерть, про яку мріяв розчулений куркуль, переходячи новий поріг.

Прізвище Грозний швидко пішло по селу, бо Іван Захарович свою скаргу про невдячність у зв'язку з хатою згадував щоразу, як тільки вживав більше чвертки. А через те, що це було не так рідко, то й прізвище нове приставало чимдалі дужче, і вже до зими інакше як Грозним ніхто на селі і у волості його не звав.

Проте на це прізвище Іван Захарович не ображався, воно лестило його самолюбству, — з царем не кожного порівнюють! І, діставши підручник, він по Іловайському почав стилізуватися під Іоана. Та це було і не важко, варто тільки виростити бороду і завести товстий ціпок з гострим залізним нако-нечником, а зростом він якраз вийшов, і люті в його погляді не менше, а може, ще й більше, як у гнівного царя...

Може, саме через те стилізування під давнього царя, надто через довгу палицю, і спіткав Івана Захаровича непередбачений смертний кінець, хоч і в задалегідь указаний хаті...

З років дитинства Євтихій ішов у цей будинок утретє. Перший раз він тут був пастухом, вдруге щойно демобілізованим червоноармійцем і втретє іде зараз колгоспним лісником, але в справі зовсім не лісовій.

Думка про те, чого він сюди йде, хвильно стрепнула серце; воно забилося частіше, знайоме почуття неясної тривоги опанувало мозок, так, ніби йшов Євтихій не до своєї давно знаної односелиці Наталки Цаподой, а на високий суд.

Тремтливими руками — аж чудно! — він одкрив фільончасті двері і увійшов у хату. В середині будинок тепер складався з одного приміщення — всі стіни і перегородки було геть-чисто викидано, і навіть знака від них не залишилося жодного. Важко тепер одгадати, де саме стояв Євтихій з головою сільради, а де впав мертвий куркуль.

Білі стіни майстерні було прикрашено строка-тими килимами і мальованими зразками. Коло вікон стояли високі верстати з сірими нитками готового начиння і барвистими шматками початої роботи. Перед ними по дві коло кожного на низеньких стільчиках сиділи знайомі жінки і спритно орудували пальцями, пристукуючи химерними щітками кольорову шерсть. Вони весело тріщали довгим зуб'ям, приганяючи нитку так, як їй належить сидіти в мальовничому узорі, і було в цьому тріскотинні щось легкокриле, летюче... Спочатку виникла у Євтихія зорова асоціація, і тільки тоді він збагнув, що це скрекіт сорок нагадують йому щітки, — цю схожість ще більше підкреслювало птиче клювання немудрого інструмента в рівне плетиво начиння.

— Євтихію! Здоров, — підвелася од крайнього верстата Наталка. — Заходь, заходь, давно пора. Скільки ми тут працюємо, і хоч би для інтересу зайшов. Ач, яка фабрика!

Ясно-сірі очі немолодої вже ткали блискали щирим захватом і радістю. Євтихій знав, що це її стараннями організовано артіль, і чим далі оглядав майстерню, тим більшою повагою проймався до

малописьменної жінки, яка налагодила такий ладний труд.

Ткалі вітали Євтихія веселими вигуками й жартами. Вони знали про замовлення і нетерпляче чекали ескіза,— адже виготовити килим на виставку справа не тільки Наталчина; якщо він справді вийде хороший, то буде гордістю всієї артілі, всього села, цілого району, що здавна славиться ткацькими роботами.

— Ну, показуй,— не терпілося Наталці.— Приніс?

— Приніс,— одказав Євтихій ніяковіючи.— Але почекай, дай я спочатку оглянущу майстерню.

— То давай я дивитимусь, а ти оглядай. Добре?

Все ще зніяковілий, як учень перед строгим учителем, Євтихій віддав ескіз і одійшов до верстатів. Побачивши, що Наталка розглядає малюнок, ткалі припинили роботу й кинулися до бригадирки.

— Покажи, що він там намазав?

— Дівку якусь чи що?

— Щось дуже на Оксану схожа.

— Ану, пустить ближче.

Розглядаючи начиння і малюнок узору, Євтихій вразливо слухав репліки ткаль. В них він тонко відчував і недовір'я до себе, і легку іронію, і тепле підбадьорювання,— мовляв, не лякайся, буває з усіма, що не виходить, та й не художник ти справді, а простий лісник!

І оце підбадьорювання найбільше не сподобалося Євтихієві. Ніби я справді якийсь сопливе хлопчисько. І гірке розчарування охопило його на мить. «Навіщо тільки я й зв'язувався з цими сороками, хай їм абищо!»

Щоб не чути більше образливих реплік, він одійшов у найдальший куток майстерні і почав розглядати готові килими. Вивчаючи їхні узори, він помітив особливу тональність фарб. Спершу ніби надто строкаті, при дальшому огляданні вони приємно тішили око. Очевидно, тут зважається і на блиск ворси, і на світло, і ще на щось невловиме, мабуть, на якусь свою ткацьку особливість. Саме їх не вра-

ховував у своєму ескізі Євтихій— це тепер цілком очевидно, таки даремно він не послухався Наталки, треба було зарані подивитися стандарти. А тепер, звісно, їм ескіз не сподобається, це хоч би й кому... ну і біс із ним, намалюю картину та й усе, треба тільки повернути їм гроші за фарби і полотно.

Євтихієві сумніви припинив Наталчин оклик:

— Де ти там заховався? Ану, йди сюди, Євтихю,— гукнула бригадирка од столу, і вже по її голосу він відчув, що ескіз сподобався.

Ткалі тепер дивилися на нього захопленими поглядами, розглядаючи, як незнайомого, ніби зустрілися з ним уперше в житті. Ласкаво, удавано грубими словами, вони старалися по-сільському інтимно й тепло висловити свій захват перед несподівано яскравим малюнком.

— Де воно в тобі й узялося!

— От хай тобі, прямо око вбирає!

— Весна це чи що?

— От тільки що жінка вагітна, хто зна...

Репліки сипалися, як рясний дощ; Євтихій слухав їх і відчував саме ту чисту захватну радість, що опанувала його пам'ятної весняної ночі, коли на спраглу землю випав крупний довгожданий дощ.

— Дуже добре,— сказала Наталка після мовчазного вдивляння в ескіз.— Ніколи не чекала, скажу по щирості. А от про жінку, справді, я не знаю. Може, хай буде молода дівка, щоб без живота? Хоча...— Видно, якась нерішуча думка стигла в її свідомості. Євтихій жадібно дивився їй просто у вічі з таким виглядом, ніби од цього «хоча» залежало щось надзвичайно важливе.

«Чи зрозуміє сама? — вертілася думка.— Якщо не дійде до неї, то й інші подумують, що це тільки через Оксану...»

Та Наталка зрозуміла.

— Правильно,— спохопилась вона.— Ну да ж, так краще. Це вроді все народжується? От-от.

Любовно дивлячись на Євтихія сірими очима, вона вже бачила килим на стіні цілком готовий, одпресований, і сходила тихою творчою радістю.

— Тільки про кольори,— нарешті перейшла вона до діла після щирих вихвалень про те, як чудесно вона витче картину.— Тут не все гаразд. Якось вони в тебе дуже обриваються: тут зелене, тут жовте... Треба поступово щоб...

З невмілих Наталчиних слів Євтихій зрозумів те, що йому самому прийшло в голову при розгляді готових килимів.

— Розумію,— сказав він.— Я знаю, про що ти кажеш. І на полотні як писатиму — виправлю.

— От і добре. Знову ж про очі. Май на увазі, що це важко так виткати..

— Ну, над очима це вже доведеться попопріти,— посміхнувся Євтихій.— Очі в людини головне. По них упізнається, добра людина чи зла, хмурна чи весела. Моя жінка людина добра й радісна од того, що вона матір. Оце треба і виткати.

Поговоривши з ткалями в такому дусі, розповівши про свої задуми, Євтихій почав прощатися.

— А де тут була спальня Грозного? — спитав він уже з порога.— Здається, як увійти, то праворуч.

— Ось тут, де мій верстат стоїть, — показувала Наталка.— Бачиш, ось долівка сходиться. Була стіна...

Євтихій ще раз повернувся, оглянув долівку і під здивованими поглядами ткаль вийшов у сіни.

— Що це ти дивився? — запитала Наталка, виходячи його виряджати.

Євтихій посміхнувся.

— То я своє. В гостях колись у Грозного був.

— А-а,— пригадала й Наталка.— То сліду шукав чи що? Дивак, тут скільки милося...

Та хоч на долівці сліду й не лишилося, проте в Євтихіївій свідомості він вирізьбився, мабуть, навіки. Цілу дорогу йому з голови не виходив Грозний і химерний збіг, що поставив Наталчин верстат саме на тому місці, де на нього зазіхала смерть. І хто знає, може, саме на цьому місці витчеться тепер найпрекрасніша сторінка його життя?

В тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятому році Євтихій повернувся з Червоної Армії. Це був рік жорстокої класової боротьби, коли колгоспники грудьми стали проти озвірілих куркульських недобитків. Якось так випало, що Євтихієві з головою сільради треба було йти до Івана Захаровича Грозного; може, він сам і напросився на ці одвідини, а може, і послали його, знаючи, що колишній наймит добре вивчив куркульський барліг,— тільки з цих одвідин мало не вийшло страшної біди. Після бурхливих перемов з головою сільради і молодим понятим, що пригадав своє поневіряння, Іван Захарович, як справжній Іоан Грозний, схопив свою довгу палицю і з безумною силою кинув гостряком уперед в груди колишнього наймита. Євтихій присів, і страшний ціпок моторошно продзижчав коло його вуха, глибоко вгрузнувши в стіну. Невідомо, що був задумав куркуль і якою мала бути помста переможному класові, але, вихопившись проти нестерпно огидного наймита, він тепер мусив іти на одверту. Не поціливши ціпком, Іван Захарович просунув руку під подушку і дістав великий блискучий пістоль. Та його попередив голова сільради. Сухим пострілом з жіночого браунінга він припинив божевільну лють озвірілого ворога. Іван Захарович важко грякнувся об дерев'яну підлогу, безсило випаливши із важкого пістолета у розчинені двері, білий світ. Це був останній звук, що його чув добровицький Грозний.

РОЗДІЛ XV

До Неоніли Никонівни Євтихій ходив тричі на тиждень. Вчення давалося туго, здобуті в чотирьох з половиною групах сільської школи знання давно вивітрилися з голови, а коли щось затрималося, то його треба було переглядати заново, бо випадкові вчителі у вирі громадянської війни не дуже дбали за точність наук і формул. Тільки з суспільних предметів було йому легше: Червона Армія добре

підкувала вдумливого парубка. В природознавстві придалися його спостереження в лісі. Суцільна біда була з математикою; найелементарніші арифметичні правила випарилися з голови, залишивши тільки практичний навик рахувати. До уроків треба було добре готуватись дома, бо хоч як ясно розповідала Неоніла Никонівна, а мозок опановував предмети з чималою натугою, не так, як у дитинстві, коли варто було послухати викладача, і все, що він говорив, у стрункій системі відкарбовувалося в голові, ніби занотоване на невидимих сторінках.

Вчення, робота в лісі і малювання так ущільнили малий осінній день і вечори, що для господарства Євтихій не міг викроїти жодної хвилинки. Воно знову лягло на Оксаніні плечі, як і в страшні дні після Юркової смерті. Жінка мовчки несла тягар господарювання, ще знаходила час і позувати, але ходила мовчазна й тривожна,— гризли її якісь дошкульні побоювання і сумніви, декілька разів вона хотіла завести про них розмову з дружиною, але, захоплений малюванням чи заклопотаний вченням, чоловік не йшов їй назустріч, не вникав у болючі для неї думки, легковажно одмахувався, і Оксана знову залишалася на самоті з своєю чорною тугою, загостреною хворобливим станом.

Дні спливали швидко, як жовтий лист на рясному дереві, догоряла осінь в бузкових туманах і сильних вітрах, ранками били кріпкі морози, залишаючи чимдалі шедріше срібло колючого інею, в ясну годину передзимних приморозків феєрично горіли племенисті заграви сходу і згасання кривавого сонця; холодні ночі квітчалися крупними зорями, і неймовірно ясне коло місяця стелило на землю містичне зеленаве світло. Швидко згасали терпкі пахощі сухих трав і квітів, припорошених інеєм приморозків, сіверкі вітри натомість доносили дніпрянські запахи свіжої риби і червоної лози, і тільки полудневе сонце ясного дня відживляло тонкий аромат польового зілля, лугової трави. Ліс стояв похмурий і грізний у своєму величному завмиранні; графічні дерева спліталися рукатим віттям, готові

до спільного бою з негодою; скісне проміння осіннього сонця грало на яскравих наростах зеленого моху кори і рухливим золотом вибухало на шелесливому листі жовтих дубів.

Никла в останніх подихах згасання пізня осінь, заходила молода зима, але заклопотаний Євтихій її не помічав. З надмірної щоденної напруги він схуд, заросле чорною щетиною лице загострилося, очі його знову зайнялися гарячковим вогнем, як у ті пам'ятні дні, що про них Оксана боїться згадувати.

— Хоч би ти трохи відпочив,— не раз казала вона чоловікові, переборюючи свою жіночу образу за неухважність до неї і до господарства.— На кого ти схожий став, глянути страшно!

Євтихій одривався од картини, дивився на дружину невидючими очима і, так-сяк збагнувши, про що йде мова, говорив якісь бадьорі слова,— почекай, мовляв, скоро повільнішає.

І тільки одного разу, коли на полотні вже певніше почали виглядати контури задуманого, Євтихій одірвався од роботи, широко потягнувся і, міцно обійнявши дружину, прошепотів на вухо:

— Хочу синові подарунок зробити. Розумієш?

Оксана зрозуміла. Вона вдячно глянула на мужа великими очима і міцно притиснула голову до його грудей.

Враз зробилося затишно і спокійно, приемна млюсть заповонила груди, затамувала неясну тривогу і сумніви, що обсідали одиноку жінку.

«Таки хороший він у мене. Тільки чудний!»

Оксана глянула Євтихієві в очі і спіймала себе на тому, що порівнює його з іншими знайомими чоловіками. Чи не краще було б, якби і він був такий, як усі сільські, працював у колгоспі, дбав про господарство і сім'ю без цих кумедних пристрастей до малювання і наук?

Вона не знайшла відповіді на це запитання і одігнала підступну думку геть, проте солодка хвилина була зіпсута, в неї знову вплелася знайома тривога і терпка туга, ніби од'їздить кудись од неї

Євтихій, все далі і далі, і, може, швидко прийде той час, що зовсім зникне з її очей?

А Євтихій тихо гладив її ясну кучеряву голову, не помічаючи сліз, замріяно дивився у фіалкові квадрати вікон і говорив, говорив про свої захватні задуми й плани, про яскраві неповторні картини, які він напише, що б там не було.

І тільки тоді, коли Оксана, розтривожена незвичною ніжністю мужа і незбагненними путями дальшого життя, вибухла нестримним риданням, Євтихій увірвав довгу стрічку марень, враз помитивши, що за вікном густо падає перший сніг.

— Що з тобою, Оксано? Ну й чого ти?.. От, їй-богу...— З несподіванки він не знав, що говорить.— Сядь на полу, я подам води.

Але жінка од води відмовилась. Вона сіла на лаву і, ковтаючи давлучі сльози, розпачливо прошепотіла:

— Чуеш, Євтихію, страшно жити мені з тобою. За себе й за дитя боязно. Спати не можу, сни жахні маряться, серце захлинається, прокидаюся вся мокра, як з пратви. Що я з ним, малесеньким, робитиму? І як проживу без тебе, адже я не можу, не можу...

Євтихій очманіло дивився на дружину і ніяк не міг збагнути того, що з нею коїться.

— Чого це ти мене хорониш?— Йому навіть неприємно стало від того, що Оксана повірила в свої дурні сні і живим оплакує чоловіка.— Мене ще довбнею не доб'еш...

Але Оксана мучилася не зі сну. Її терзали сумніви, дошкульніші найжахніших марень ночі.

— Покинеш ти мене, Євтихію. Чує мое серце, що покинеш. Он який ти славний тепер став. У газетах про тебе печатають. Секретар райпарткому на дім їздить про картину справлятися. Куди ж мені, дурній та неотесаній? А ще коли ти вивчишся, що я буду проти тебе? Ні, не рівня я, сама бачу. Тобі б таки на Лідці Копитковій оженитися, вона городська, вчителька, і інтерес у вас один. А я що? Сільська баба!

Жінка шепотіла пекучі слова великого горя, і чим більше думала, тим яскравіше відчувала безвихідність свого стану. Ну да, єдине, що тепер їй залишається, це кинути Євтихія, не стояти йому поперек дороги, хай іде своїм шляхом, таємничим і незбагненим,— не пройти ним обом, шлях слизький, а вона не підкована. Але як же тоді дитина?

І ще гіркіший розпач заповняв збаламучену голову, їдучим туманом випарював здоровий глузд. Оксана схопила себе за коси і заридала в раптовій нестямі страшним голосом, без сліз, так, як не ридала й по мертвому синові.

Переляканий Євтихій бризнув на неї холодною водою і, поклавши на полу, бігав по хаті, не знаючи, що робити: бігти по жінок, чи за лікарем, їхати, чи чекати — може, сама стихить? Що це в неї за приступ такий, аж чудно, ніколи цього не було, і слова кумедні, як у причинної; то ж певно весь час про це думала, по-дурному нагнітала серце, от воно й не витримало, а як же це дитині?

— Цить, дурненька,— присів Євтихій коло дружини.— Що ти вигадуєш казна-що! Ніколи в світі я тебе не покину, та й не поїду нікуди, нехай тобі не здається. Це, мабуть, тітка Ганна настропила. Щоб бути художником — не обов'язково треба в місті жити, навпаки, серед природи йому найліпше. Хіба може бути де краще, як у нашій Добровиці? А коли й поїду, може, вчитися на рік чи на два, то й тебе з собою заберу, і сина чи дочку. Люблю ж я тебе, як самого себе, усю люблю, таку, як є, і нікого мені більше не треба. Хороша моя, єдина, ласкава й чудна!..

Жаркі слова великої любові, безладні й наївні своєю жагучою щирістю, одразу дійшли до жіночого серця, і воно почало битися вільніше, розсотувався нестерпно давлючий клубок, що підкотив був під нього і стис груди; Оксана поволі одходила, важко схлипуючи, як наплакана дитина.

— І як ти могла таке подумати? — обурювався Євтихій трохи згодом.— Шість літ живемо, і ти не встигла мене взнати? Я от знаю тебе всю, які в

тебе жилки на п'ятках, як вони тіпаються, все, що ти думаєш, знаю без слів. І тільки оце за роботою прогледів твою чорну нудьгу. А ти не відчуваєш моєї любові? Чи так далеко ми одійшли одно від одного за ці короткі місяці малювання? Так от знай, Оксано, ніколи, ніколи в світі, що б там не було і чим би я не був, я тебе не покину! Дорожчої людини за тебе я не маю і не матиму, клянуся я тобі в цьому пам'яттю нашого сина. Чуєш?

У Євтихієвому голосі, трохи сентиментально-урочистому, бриніла глибока щирість і тверда віра в свої слова.

— І щоб ти назавжди викинула подібні думки із своєї кучерявої голови,— поцілував він притихлу в солодкій млості дружину у гарячий лоб.— Назавжди. Пора про дитину думати, а ти весь час з'єретована, як норовистий кінь. Не можна так, люба, чуєш?

— Чую,— тихо сказала Оксана.— Ніколи більше не буду. Прости. Але я так намучилась...

На дворі люто забрехав Важко. Хтось цокнув хвірткою. Євтихій одірвався од дружини і припав до вікна. Але годі було розібрати, хто йде,—пухкий сніг, як суцільна вата, сипав на мерзлу землю, застилав вікна сніжною завісою.

— Ти лежи, а я вийду у сні. Дуже вже ти заплакана, аж незручно...

За кілька хвилин він повернувся з великим конвертом.

— Листоноша прийшов. І знаєш, що приніс?

Євтихій весь яснився од великої радості, як на сонці морозяний сніг.

— Ану, вгадай, що він нам сьогодні приніс? Ні-защо в світі не одгадаєш. Та й мене посік би всього на шматочки, однаково не одгадав би.

— Що ж там таке?—підвелася зацікавлена дружина, витираючи вогкі вії.— Знову в газеті щось?

— Ні, кажу ж, не вгадаєш... Це все Віктор. Ось бачиш оцю бумажку?—показав він довгий друкований папірець.— Оце тільки я його підпишу, так через тиждень і одержу... знаєш скільки?

— Грошей, чи чого? — не розуміла Оксана.

— Грошей. А скільки саме — угадай.

— Я ж не знаю, за віщо.

— Пам'ятаєш малюнки, оті, що з хмар? Ну, що ото кумедні коні, риби, гори, кораблі? Я їх для дитини малював, а Віктор забрав і от пропонують гроші...

— Скільки ж вони за них дають? — не вірила Оксана, що за таке можна платити гроші.— Хоч рублів з двадцять?

— Ну, знаєш,— з робленою образою в голосі одказав Євтихій,—дешево ти ціниш свого чоловіка. Ось слухай, що пишуть:

«До товариша Євтихія Шукайводи.

Село Добровиця.

Шановний товаришу! Художня рада керамічної фабрики розглянула ваші ескізи, одержані через товариша Іваненка, і прийняла їх до реалізації на посуді. Надсилаємо при цьому договір, який просимо підписати, в разі вашої згоди, і терміново переслати нам. Належну по договору суму — тисячу п'ятсот карбованців — перекажемо вам одразу по одержанні підписаної угоди.

З товариським привітом

Дирекція фабрики».

— Півтори тисячі! — жажнулася Оксана. — Та глянь краще, може, сто п'ятдесят?

— Ні, переможно одказав Євтихій. Таки півтори тисячі. І в договорі так написано. Я й сам сумнівався. Ну, старенька, що ми за них купимо для тебе?

— Хай ще як одержиш,— не вірила жінка.— Може, пожартував хто... Мислимо такі гроші за казна-що?

— Не казна-що, а таки хороші малюнки,— поправив Євтихій.— Проте грошей забагато, аж соромно підписувати. Ну, та коли просять...

Підписавши договір, він одягнувся, вирішивши одразу однести його на пошту. Але була ще одна причина, яка спонукувала його до такої поспішності, та про неї Оксана не знала.

— Ти ж гляди, не розповідай нікому,— говорила вона, дбайливо обмотуючи чоловікову шию старим башликом.— Бо, їй-богу, соромно перед людьми буде, якщо виявиться все це жартом.

— Потерплю, — засміявся Євтихій, непомітно намацуючи, чи не випав із пазухи ще один лист.— А таки хочеться похвалитися перед людьми, що, мовляв, божевільний? Чи в прадіда Єрехтея вдався? Ну, та доведеться таки справді почекаати, доки грошей не одержу. Що ми тільки з ними і робитимемо? Корова в нас є, хата теж є, їсти вистачить... Хіба почать пиячити?

— Хто зна,— тепло посміхалася дружина.— І сама не знаю. Проте,— посерйознішала вона,— хіба мало на вчительку грошей сходить? Щомісяця двадцять карбованців — це не жарт. Та ще книжки.

— О, почекай,— стукнув себе по лобі Євтихій.— Це ж я тепер книжок накуплю, картин. Газет на-виписуємо, як у сільраді. Щоб усі були, які виходять. А книжки про художників. Про отих, що казала Ліда Копиток. І пальто тобі справляю куди краще, як у вчительки.

— Годі вже, годі. Скажеш гоп, як перескочиш,— заговорила Оксана звичним голосом, вже зовсім спокійна.— Ще корова не побігала, а він уже боїться теляті спину зломити...

— Побігає, — переконано світив очима Євтихій.— І теля буде скоріше, ніж ти думаєш. Я таки чув, що художникам великі гроші платять, коли вони добре малюють. То, може, і я вже не погано мажу, га, Оксано, як ти думаєш? Ну, бувай, через півгодини повернуся.

Він глибше насунув на голову кудлату шапку і вийшов з хати. Оксана вирядила його закоханим поглядом, і в її сірих очах вже не було метушливих вогників похмурого сумніву, вони леліли тихі й спокійні в густих заростях вій, як вода затишного озера в лісі.

Євтихій вийшов з хати і зайшов у повітку. Він спочатку хотів прочитати листа дорогою, але де там

на такому холоді, та й сніг ліпить, геть-чисто забиває дух. І прорвало ж його одразу, це, мабуть, через те, що довго не було. Він розстібнув бушлат і дістав з пазухи знайомий рожевий конвертик. Ну да, од Ліди. І пахне її духами чи пудрою, от добре, що вийшов у сні, а то б Оксана присікалася — од кого, та що пише, чому, і почалася б баталія свіжим слідом без передишки. Дивачка, не розуміє, що потрібна мені ця руда Ліда, як торішній сніг при сьогоднішньому, надто коли вже і з олією сам упорався. Проте інтересно, чого вона хоче, ця химерна художниця? Щось то їй треба, раз пише вдруге, не дїждавшись відповіді. Євтихій визирнув із повітки, чи не стежить, бува, Оксана, і, розгорнувши аркушик, чітко списаний знайомою рукою, почав швидко читати.

Художниця в перших рядках листа напівіронічно просила пробачення за свою настирливість, і невідомо було, кого стосувалася ця іронія — її самої чи Євтихія; закручено було химерно і двозначно, з посиланням на французького мудреця Ларошфуко, що про нього Євтихій ніколи не чув, так само, як не знав він і Скаргу, і Лісію, що з них наводила Ліда красномовні цитати. В такому ж плані Ліда писала про Євтихієву незрозумілу гордість, — мовляв, дивно, чому він їй не відповідає: певно, вже перші блиски успіху так засліплюють людину, що вона починає забувати старих друзів, які бажають цій людині тільки хорошого, думають про неї, часто згадують і хто знає з якими саме почуттями? На цьому місці знову йшли добре виписані цитати про розлуку, що, як буря, або гасить іскру дружби, або роздмухує її в пожар, і питалася, як там у Євтихія, чи ще тліє жаринка спогадів про таку-сяку Ліду Копиток, а чи розвіялася вона легким попелом на вітрах її любимої пори?

«Я читала у нашій райгазеті передрук нариса Кирила Іваненка з центральної преси про вас і про ваші малюнки. Я не знала, що у вас є такий друг. Це дуже приємно і інтересно близько знати цю людину, і користь з неї, як бачите, не мала, хоч і ка-

зав колись один такий чоловік Еразм Роттердамський...»

Тут ішла довга цитата незнайомими літерами, латиною чи німецькою, а може, й французькою мовою, не знає їх Євтихій, і про Еразма чув уперше. «Треба буде закупити книжок та дізнатися, хто вони такі були, чи є,— вирішив Євтихій, пропускаючи незрозумілі місця.— Знає, що для мене вони пустий звук, а ні, пише, вченість свою показує, аж читати противно...»

Проте він дочитав листа до кінця. Ліда писала, що вона дуже радіє з його успіху, в містечку про нього ходить гучна слава, а на одних зборах навіть секретар райпарткому про Євтихія говорив, розповідав про задум нової картини і хвалив яскравий талант. Це ще було до нарису Іваненка,— приїздив він до вас, чи що?

«Звісно, мені приємно, — закінчувала листа Ліда,— все-таки я перша хрестила ваш хист, хоч, може, це й не скромно, і я хотіла б, щоб наша дружба міцніла й далі та кріпла, як ваша творчість. Тож не гордуйте і заходьте, як будете у містечку, бо ж повз мій двір ходите, сама двічі бачила, але не встигла покликати. Я зараз закінчую для виставки велике полотно, і хотілося б, щоб ви його побачили, вже не як учень, а як товариш по роботі, друг...»

Останні рядки листа підкупали своєю щирістю, вони змивали намул ворожості, що поставав був десь у куточку грудей в результаті зарозумілого тону. Євтихій подумав, що справді даремно він не зайшов, як був у містечку,— цікаво ж подивитися на чужу роботу, та й повчитися в неї є чому! — Треба буде неодмінно з'їздити, як закінчу картину. До речі, якщо гроші справді прийдуть, то й діла в містечку буде ціла купа.

Вже згортаючи листа, щоб на самоті виписати таємничі прізвища мудреців, Євтихій помітив у горішньому куточку аркушика дрібну стрічку літер.

«А як ваші вусики? — питала художниця.— Невже не зрізали, га?»

Євтихій почервонів.

«Воно таки без вусиків краще, як не кажи».

Склавши листа в пакетик, він сховав його під стріхою і попростував з двору, твердо вирішивши в найближчому часі одвідати Лїду Копиток за всяку ціну, що б там не було.

Тижнів через три після того, як поїхав з Добровиці Кирило Іваненко, Сергій приніс Євтихіїв центральну газету. На першій її сторінці вгорі, крупним планом, на три колонки було видруковано портрет, сфотографований письменником на стіні у конторі колгоспу. Під портретом чорнів чіткий підпис:

«Малюнок колгоспного художника села Добровиці Євтихія Шукайвода».

Споживши Євтихіїв захват од несподіваної радості, Сергій розгорнув газету і показав на третій сторінці великий підвал. «Мій друг Євтихій Шукайвода» — так звався нарис Кирила Іваненка. Яскраво й дотепно, з цікавими прикладами і глибоким знанням села, він описував Добровицю часів громадянської війни, розгром «Верного», захоплення малюванням і школу. Як живий із влучних деталей, тонко підмічених письменником, виростав у Євтихіївій пам'яті завжди п'яненко Немідний. В широких штанях і ще ширшому піджаку, з розкуйовдженим волоссям на голові і з ніколи нечесаною каштановою бородою під п'яно обвислими вусами, худий учитель видавався волохатим і кощавим, як голодний ведмідь. Додавало йому схожості з цією популярною звірюкою смішне повертання короткозорих очей з-під дешевих окулярів, — так повертав голову ведмідь перед рогатиною мисливця на малюнку у якомусь підручнику.

Не встиг новопризначений учитель обізнатися з учнями, як прикипіло до нього крилате прізвище «Немідний-ведмідний». На мотив: «Верба б'є, не я б'ю» залунало воно скрізь, де тільки проходив чи проїздив учитель, і, може, ця наївна рима стала за

причину великої ворожнечі, що загорілася між учнями й п'яньким педагогом.

Розповідали пізніше, що пити почав він недавно, з великого горя,—десь загинув у вирі сутичок громадянської війни його єдиний син, і це нещастя пробудило в педагогові таку спрагу, що її не могли залити цілі відра жовтого самогону.

На уроки географії і природознавства він приходив завжди напідпитку, і хоч викладав цікаво, але учні його не слухали, бо відчували неповагу до вчителя, що не може перебороти кумедної слабості. І часто бувало, що хтось з пустунів починав тихо мугикати без слів знайомий мотив: «Немідний-ведмідний», далі його підхоплювали на «Мадагаскарі», тобто на задніх лавах, і за хвилину вже весь клас виспівував безглузді слова. Саме ця безглуздість найбільше й лютила Немідного. Обурено струшуючи патлами, він скидав окуляри і, страшно водячи короткозорими очима, на чім світ стоїть кляв невігадливих учнів, що в своїй, мовляв, овечій тупості не змогли дотепнішого нічого вигадати і тепер витрачають час на йолопське виспівування ще дурніших слів...

І висипавши всю свою нетверезу лють, він тихо йшов з шумливого класу, пригнічений і нещасний. Багатьом з дітей хотілося тоді завернути його назад і ніжно-ніжно втішати, як малого.

Був Немідний з вищою освітою і серед учителів славився як великий ерудит. Навіть у дризки п'яний він консультував їх з найрізноманітніших питань, а от дисципліни у своєму класі встановити не міг, як не намагався. Приходив завідувач, випитував призвідців, але клас мовчав; не виказував пустунів і Немідний, скаржачись на свою короткозорість, хоч часом починали мугикати на перших лавах, перед самісіньким його носом. Завідувач довго умовляв, загрожував. Клас на який час ніби стихав, а там знову починалося по-старому. І от одного разу, коли вчитель був зовсім п'яний, клас учинив йому справжню обструкцію. Почали її на «Мадагаскарі», але Віктор, що сидів поруч Євтихія,

перший підвівся з місця, і його то й помітив Немідний. Другого дня Віктора викликав завідувач і зробив «внушення». Од звільнення його врятувало тільки те, що батько його був учителем у молодших групах і упросив старого завідувача. Кілька днів клас ніби уважно слухав лекції нелюбимого вчителя. До того ж, на лекції тепер часто приходив завідувач або хтось з вільних викладачів: поважаючи Немідного, вони вирішили йому допомогти. Але клас готував помсту за Віктора, при чому вирішив здійснити її не в школі, а десь на вулиці. Одного разу надвечір ця помста таки спіткала Немідного.

Невідомо, відки він їхав на своєму старенькому самокаті порожньою вулицею,— ніде нікого не було видно в морозяних присмерках, що окутували село. Учитель повільно їхав і задумано мугикав звичний мотив і слова: «Дивні діла твої, господи». Саме ця повільність їзди врятувала Немідного. Переїхавши висохле болото, що весною заливало дорогу, він сильніше натиснув на педалі, вибираючись на бугор. Але на бугрі коло низької ліси його чекало лихо. Не встиг учитель нічого помітити, як самокат дивно крутнув, загальмував і важко грюкнувся об мерзлу землю. Не почув Немідний і глузливого сміху за лісою, бо його обгорнув, крім болю, ще й гіркий жаль. Якось воно так вийшло,— може, тому, що широкі штани,— падаючи з самоката, він виронив з кишені чвертку первака, і пляшка розлетілася на дризки.

Другого дня клас сидів тихий і уважний, як ніколи. Може, це підкупило вчителя,— він не згадував про вчорашню пригоду жодним словом і не вказував якоїсь люті, хоч перед уроками хлопці добре бачили, як він ішов у школу, спираючись на залізний ціпок, кинутий учора в спиці самоката.

Зате третього дня на уроках Немідного клас то там, то тут вибухав піроксиліном щирого реготу. Найсміливіші пустуни вставляли з своїх місць і, незважаючи на урок, підходили туди, де лунав регіт, дивилися в якусь книжечку і, часто зиркаючи на Немідного, порівнювали малюнок до оригіналу.

По руках пішла барвиста книжечка «Казка про самокат і пляшку». Під рясними малюнками, де з чималою подібністю передавалася позавчорашня пригода Немідного, чіткими літерами, виведеними од руки під книжку, дотепними віршами розповідалося і висміювалося Немідного. Клас шумував, як опара, і тільки Євтихій та Віктор сиділи на передній парті притихлі й уважні, ніби цікавішого за лекцію з природознавства для них не існувало нічого в світі.

Барвиста книжечка на кінець уроку попід партами знову повернулася до Віктора. Він блискавично витяг її з ящика і непомітно поклав у підручник, але короткозорий учитель був сьогодні видючий, як ніколи. Він давно уже стежив за новим предметом, що розважав клас, і, давши час на передперервну тишу, швидко зійшовши з кафедри, ніби виходячи з класу, на ходу взяв у Віктора книгу. Клас занімів у жахному передчутті. Віктор сидів як варений, ямочки віспи на лиці налилися кров'ю, а на високому лобі, під хвилястим золотом чуба, враз загоголіли крупні крапельки поту.

«Тепер край,— мигало в голові.— Не допоможе й папаша...»

Про передчасний кінець свого навчання у школі думав і Євтихій. «Виженуть, неодмінно виженуть. Кого ж тоді й виганяти, як не сина старчихи, що теж туди поліз за гуртом кпинити з невдахивчителя...»

Немідний тим часом дочитав книжечку і зблід. Навіть розжарений кінчик його носа втратив червільковий колір,—вчитель був неприродно страшний у раптовому хвилюванні.

— Сволочі! — прошепотів він одними губами і, заклавши руки з книжечкою і підручником за спину, почав швидко ходити довгим проходом між партами.— Ну й які сволочі! — повторив він уголос і став.

— Віктор Кірівановський! — владно гукнув він, щось подумавши.— Встать!

Віктор вайлуватو підвівся, заскрипівши партою,

і Євтихій коліньми відчув, як у нього дрібно затрусилися ноги.

— Євтихій Шукайвода! — викликав далі вчитель.— Встать!

Євтихій підвівся у нестямі і безпорадно обвів клас переляканим поглядом. Але підтримки чомусь не було.

Школярі сиділи тихо і як заворожені дивилися на свої руки на парті, ніби на уроці лютого математика.

Хто знає, може, жалюгідний вигляд витівників, а може, ще якась думка розчулила розгніваного вчителя. Він сів за стіл, вдруге перечитав і переглянув книжечку і вже зовсім звичайним голосом наказав сідати. І тільки виходячи з класу, суворо оголосив:

— Кірівановському і Шукайводі зайти сьогодні після уроків до мене на квартиру.

Євтихій ще й тепер добре пам'ятає решту того пам'ятного дня. Він сидів на уроках, як у гарячій ваті, ніщо не доходило до його свідомості: ні співчутливі репліки товаришів на перерві, ні цікаві геометричні рисунки вчителя. Мовчки сидів коло нього Віктор, і, може, він один по-справжньому розумів душевний стан свого сусіди й друга.

Товариші виряджали їх аж до квартири Немідного. Всім кортіло дізнатися, чого це він викликає Євтихія і Віктора не в учительську, а додому. Хто зна, що надумав цей п'янений учитель,— може, готує якусь засідку або глум, то ми хоч здіймемо гвалт.

— А ви як що, то кричіть, хлопці, ми пильнуватимемо за парканом!

Віктор несміло постукав у двері, і якась жінка ввела їх у кімнату Немідного. Вчитель сидів коло столика несподівано причесаний і зовсім не п'яний, усе ще вивчаючи прокляту книжечку,— добра б їй не було! — навіщо тільки вони її і вигадали на свою лиху долю, на гірке нещастя!

— Заходьте,— сказав, одриваючись од книжечки, Немідний, хоч хлопці уже кілька хвилин топталися на порозі.— Сідайте.— І він враз посміхнувся ясною посмішкою, такою, якої вони ще ніколи не бачили на його синюватих губах.

— То це ваш твір? — показав він на книжечку.— Ти писав, Вікторе?

Віктор винувато спустив очі додолу, але не відповів.

— Не бійся, признавайся, я нічого не маю. А малював ти, Євтихію?

— Ні,— злякано збрехав хлопець.— Це не я... От, їй-богу...

Але, помітивши зневажливий вогник у зеленкуватих Вікторових очах, він враз випростався і зухвало видавив:

— Тобто я!

— Ну, от і добре,— уважно дивився на нього вчитель.— Це добре, що ти не вмієш брехати. А що ти малював, то я й сам знаю. Так от що, хлопці. Хочеться мені з вами поговорити...

Голос учителя бринів задушевною ширістю; було в ньому щось таке, що гіпнотизувало, брало за душу,— не одриватися б і все слухати й слухати. І чого він так не говорить у школі,— тож і сварки ніякої не було б, із самскатом і з книжечкою не набралися б сорому, а тепер сиди як на голках, ніби з покійного батька насміявся.

Немідний говорив про високі завдання мистецтва, про їхню благородну роль у вихованні людини, про те, що бути письменником і художником велика честь,— дається вона не кожному, святий вогонь таланту треба високо нести над головою, нехай роздмухують його чисті вітри чесного життя, і хай буде проклятий той митець, що зробить його курним димом наживи і поневолення людини...

Хлопці слухали гарячкову промову, і хоч не розуміли гаразд, до чого хилиться мова старого, проте відчували, що гроза над їхніми головами минула, і, заспокоєні, всім еством всотували в себе зливу напіврозумілих, але хвилюючих слів.

— Навіть по цій каверзній книжечці,— сказав під кінець розчулений вчитель,— видно ваші яскраві таланти. Не заривайте їх, діти, в землю, запам'ятайте мої слова і все життя своє прагніть до того, щоб вони буйними квітками розцвіли на користь людства!

Вчитель говорив патетично й квітчасто,— так говорили багато героїв з прочитаних Віктором і Євтихієм книг,— але щира пристрасть, яка бриніла в його густому голосі, оживляла ходульні штамповані слова, і вони проникали в самісіньке серце схвилюваних дітей.

На прощання Немідний дістав з полиці товсту книжку і, віддаючи її Вікторові, сказав:

— На, хлопче, бери і старайся бути таким, як великий Тарас. Це книжка мого сина, він теж писав вірші, але...

Голос старого урвався. Заїхавши раптом на високу дрижачу ноту, вчитель замовк і вище насунув на носа грубі скельця окулярів.

— Ну, а що ж тобі дати? — звернувся він по хвилі до Євтихія.— Пробач, друже, нічого. Фарби дати б, так їх у тебе повно, одвоював Когут у клятих вбивців Вікентія...

Він знову згадав про своє невимовне горе, і рясні сльози враз заструмували з-під скла окулярів.

— Ідіть,— якось чудно схлипнув Немідний.— Ідіть, діти, і пам'ятайте мої слова.

Хлопці тихо вийшли з квартири вчителя, ковтаючи терпкі давлучі сльози. Євтихій дивився на Віктора, на його тріпотливі губи та тремтяче підборіддя і, як не старався, не витримав і собі. Вискочивши за хвіртку, вони гірко заплакали, з важким схлипуванням, тим сильнішим, що діти намагалися стримати тонкі голоси. До них мчали перелякані хлопці.

Євтихій яскраво пригадав цей незабутній епізод свого дитинства, хоч Кирило Іваненко в своєму нарисі згадував його кількома рядками. Невдовзі після того і порвалися мамині чоботи, а з

ними й недовге вчення. І тільки тепер починає здійснюватися віще пророцтво старого вчителя...

Далі письменник писав про юнацьке життя Євтихія, гірке наймитування, аж до призову в Червону Армію.— Виходить, докладно йому розповів Сергій і правильно про все,— коли тільки він і встиг! Змалювавши смерть дитини і народження художника, Кирило Іваненко перейшов до самих малюнків, підкреслюючи ними велику обдарованість колгоспного лісника і потребу йому допомогти.

— Він думає, що ми тобі не допомагаємо, — трохи аж образився Сергій.— Ніби ми нічого не розуміємо. Помічника в ліс тобі виділили? Виділили. Сам секретар райпарткому про це нагадав. І все зробимо, тільки малюй. Ну, кажи, що тобі треба?

— Та нічого мені не треба! Вчитися хіба, то це не од вас залежить.

— Чого не од нас? Ач, загордився. От і поїдеш учитися од нас, підготуєшся і поїдеш, а ми стипендію дамо і Оксані допоможемо. Тільки щоб ти не засів десь у городі назавжди, назад вертай!

Євтихій мовчки стиснув другові руку. Збуджений нарисом і Сергієвою чулістю, він швидко пішов додому і цілу ніч до ранку захватно працював над картиною. Нові сили сповнили широкі груди молодого художника; здавалося, немає їм краю й кінця, малювати б і малювати весь час, не одходячи од великого полотна.

РОЗДІЛ XVI

Думалося закінчити ескіз для килимарні за якийсь місяць-півтора, але діло показало інше. Перший місяць майже весь пішов на засвоєння олійних фарб, два на писання, і тільки за тиждень перед новим роком Євтихій одніс Наталці готовий ескіз. І коли не стало в хаті звичного полотна, наш художник аж засумував трохи. Йому здавалося, ніби з дому поїхала якась жива, дорога йому істота, і хто зна, чи й вернеться коли назад. Навіть Оксана

шкодувала, коли прийшов час односити картину,— нехай би стояла тут, ач яка я, мов жива, на карточку не довелося знятися, то хоч би це було...

— А ти ж не хотіла бути схожою,— лукаво зауважив Євтихій.— Люди сміятимуться...

— Нехай сміються,— одказала дружина.— Та й не схожа я тепер стала. Хіба я тоді така була? — глянула вона променистими очима на живіт.

— Може, таки підмазати, щоб на тітку Ганну скидалася? Ти скажи; якщо той, то я швидко можу.

— Ні, нехай буде так. Навіщо псувати картину? Та хіба й найдеш де молодицю красивішу за свою жінку?— просипалася в Оксані чисто жіноча пиха.

Але вона була заслужена. Навіть тепер, на передостанніх місяцях вагітності, жінка була по-своєму прекрасна. Тиха, спокійна краса і міцне здоров'я випромінювалися з її свіжого лица. Жінку не спотворював навіть великий живіт, він додавав їй якоїсь величності і сили, вся вона виглядала як живий символ плідного життя. Євтихій дивився на неї очима чоловіка й художника і відчував, як у грудях росте і шириться ще більша любов, радість, гордість і тихе замилювання з вагітної жінки, що має повернути його батьківським почуттям утрачене щастя.

Та хоч ескіз було й закінчено, проте роботи у Євтихія не поменшало. Він тепер цілими днями сидів у килимарні і стежив за тим, щоб його картину було якнайточніше відтворено шерстю. Ткала килим Наталка з помічницею, працюючи день і ніч, щоб встигнути скінчити роботу до виставки. А все через Євтихія така спішка: затягнув з ескізом, а тепер доганяй, та ще хоч би сидів мовчки, так ні, сперечається, сам у начиння лізе, ніби щось утратиться од того, як десь там буде на одну нитку не додержано кольорів. А може, воно й краще буде!

Та Євтихій не зважав на бурчання незадоволених ткаць.

— Мою картину тчеш, моїх і кольорів додержуй, мені за них відповідати... Та й що це за само-

управство? Ти ж і на стандартах не маєш права вигадувати, а тут — картина!

Суперечки ці були цілком дружні і на роботі не відбивалися. За кілька день Євтихій побачив низ своєї картини вже на килимі. Зеленів спориш, жовтими дзвониками цвіли кульбаби, ясніла під крихким стовбуром бузку фіалка, леліли фіолетові тіні речей.

— Добре виходить, — хвалив художник. — Йй-бо, краще, ніж у мене.

— Ти ж думав! — переможно одказувала Наталка. — Це ще не те, а от побачиш, як ми лице зробимо.

— Ото я за лице й боюся. Не так за лице, як за погляд і посмішку. Просто не знаю, як ти й зробиш.

— Зробимо! — гордо запевняла ткаля. — І не таке робили.

Одного разу в килимарню прийшов незнайомий чоловік, по-міському одягнений, в окулярах, і запитав Євтихія:

— Я вже й дома був, кажуть — зранку немає, — говорив незнайомий.

Проте коли Євтихій одірвався од килима і підійшов до міського чоловіка ближче, то упізнав його одразу.

«Це ж той самий, що тоді про фотографа говорив».

Почуття глухого обурення поставало десь у найдальшому закутку свідомості, обурення і недоброзичливості до цієї людини, що так підло розмовляла з ним у великому горі...

— Я — Шукайвода. Що скажете?

— А я з редакції. З райгазети, — зніжковів очкастий, очевидно, теж пригадуючи Євтихія. — Редактор дуже просить вас оформити нам новорічний номер...

— Ну, ні, — відмовлявся Євтихій. — Та я й не вмю. Ніколи подібного не робив...

Обурення проти співробітника ще більше зміцнювало в ньому небажання братися за оформлення.

Та таки й не знає він, як і що саме треба малювати.

— Ні, ні, не відмовляйтеся, — занепокоївся очкастий. — Це треба зробити. Ви зумієте, я ж знаю. Я вам приблизно розповім, у якому плані треба малювати. А для зразка ось вам жовтневий номер. Бачите, тут малюнок художниці Копиток, а це й вашої роботи портрет. Взяли з центральної преси. — Євтихій глянув на малюнок і вирішив, що в такому плані неважко намалювати й краще, проте одмовлявся далі.

— Ні, не можу я зараз. Нехай вам Ліда... товаришка Копиток намалює. А в мене робота. Ось, бачите...

Він з гордістю показав на ескіз і початий килим. Євтихієві було приємно показати картину цьому жучкові, що так зверхньо повівся з ним якихось півроку тому. На, мовляв, дивись, бачиш, з ким діло маєш?

Секретар редакції, оглянувши ескіз, вийняв олівець і почав щось швидко строчити в малому блокнотику.

— Як зветься ваша картина? Загальний задум?

— Квітень, — сказав Євтихій і спохопився. — А це вам для чого?

— Для газети. Це дуже цікава річ. Я напишу маленький нарис.

В голові меткого строчкогона вже роїлися заголовки і образи майбутнього нарису. Він уже думав про те, чи не почати його із зустрічі в редакції, хоч вона була й не дуже приємна... проте можна вигладити, і за давнім часом зійде...

Але Євтихій рішуче заперечив:

— Е, ні. Я не хочу, щоб ви писали про мою картину.

— Чого це так? — розгубився очкастий і, помітивши похмурий погляд Євтихія, враз сховав олівець. — Дивно. Ну, як хочете, я тільки хотів зробити вам приємність.

Він, очевидно, зрозумів справжні причини Євтихієвої недоброчливості, бо розгубився ще більше.

— А як же з оформленням газети? Ми ніколи не думали, що ви одмовитесь. Це ж не для мене особисто. Редакторові сказав секретар райпарткому, щоб вас запросити, а ви...

Він ображено замовк, не знайшовши слів для делікатного обурення, а так, як думав — у вічі говорити не наважувався цьому широкоплечому чоловікові, — лантухи б йому вантажити на пристанях, а не картини писати, і втулить же доля у таке тілице талант?

Євтихій тимчасом пригадав розумне обличчя секретаря райпарткому, що приїздив якимось до нього аж додому розпитувати про роботу і про те, що Євтихіїві треба, і йому закортіло зробити приемність цій чулій людині. Власне, обурення на цього типа тут ні до чого, газета — це не він, а все-таки весь район...

І він згодився зробити оформлення. Розповівши тему малюнків і вручивши Євтихіїві жовтневий номер, газетчик запитав:

— То коли до вас прислати?

— А на коли треба? — перепитав Євтихій.

— Ну, так, число на двадцять шосте.

Євтихій щось підрахував у думках і заявив, що малюнки він привезе в редакцію сам, якраз у нього є справа в містечку, то навіщо людину даремне ганяти?

Газетчик полегшено зітхнув і одкланявся, а Євтихій знову припав до килима.

— О, вже не тим кольором почала. Буде мені діло, як поїду на два дні у містечко!

— Горенько моє, — розпачливо зітхнула Наталка — їй-бо, здурію з цим чоловіком. Та чи тобі трудодні хто записує, що ти тут сидиш, чи що? От побачиш, скажу Оксані, що ти до Івгені залицяєшся. Тоді знатимеш.

— А що ж, — засміявся Євтихій до зашарілої помічниці. — Хіба ж така дівка, оця Івгеня! Тільки я для неї трохи старий, правда?

— Як же, старий об'явився! Знаємо таких стариків.

Оформлення газети Євтихій закінчив за два дні, і хоч строк йому визначено 26 грудня, але він вирішив не чекати і одвезти роботу зараз, та й у своїх справах походити у містечку; наближається новий рік, з літератури треба дещо виписати, в крамницях подивитись, може, костюм путящий трапиться, то й купити. Ну, а там і до Ліди зайти можна, чого цуратися справді? А картину її подивитися так просто інтересно!

Якраз ішла у містечко колгоспна автомашина за пальним, не треба було теліпатися конем годин чотири, а то й п'ять, по морозу. Євтихій сів поруч шофера в кабінці,— тепло й швидко! — і за якихось тридцять хвилин їзди вже вставав коло довгого одноповерхового будинку райгазети.

Проте було ще рано навіть для містечка. В редакції нікого з співробітників не було, тільки в кабінеті редактора старенька прибиральниця густо куріла помелом, не догадавшись полити долівку.

— Вам до кого?— запитала вона Євтихія, коли той, поминувши дві порожні кімнати, увійшов у кабінет.— Рано ще.

— Мені редактора,— одказав Євтихій.— Проте, коли рано, то...

— Е, редактор сьогодні буде пізенько... Зранку засідання в парткомі. Ну, а секретар, той буде швидше, проте не раніше як години за дві.

— Секретар який із себе?— поцікавився Євтихій.— Такий чорненький, в окулярах?

— Ну да, ну да, не який біс... Соколович.

Прибиральниця вимовила це прізвище сердито, як лайку.

«Видно, залив він їй за шкуру сала»,— посміхнувся Євтихій і, сказавши, що прийде пізніше, вийшов з редакції.

Надворі стигнув їдучий мороз, щипав у носі, забивав дух, холодом дихав за комір і в рукава одяжі. Од низького сонця ясне небо рожевіло бузковими берегами і фіолетовими тіннями одсвічувало на іскристій білизні підмерзлого снігу. «Такої пори замерзали телята в череві корів»,— згадав Євтихій

образну розповідь діда Лаврентія про люті морози давніх часів і озирнувся в нерішучості. Куди тепер іти? В магазини — рано, раніше як о дев'ятій не відкриються, хіба на базар?

Він глянув на закутаних жінок, що швидко йшли повз нього з порожніми кошиками, на ходу пританцьовуючи од холоду, і повільно рушив до мосту, за яким, трохи осторонь, розташувався небагатолюдний базар.

Але купувати йому там було нічого,— хіба що так подивитися, може, знайомого кого зустрінуть, все охотніше чекатиметься, доки відкриють крамницю. Воно, звісно, аби був хто добре знайомий у містечку, то піти б оце та випити чаю, щоб аж за душу хватало, а то й кріпкішого чогось...

Перебравши в умі всіх своїх містечкових знайомих, Євтихій згадав про Ліду. Хіба піти до неї, запрошувала ж, та й цікаво подивитись на картину. Але надто рано, як до жінчини. Снить, мабуть, зараз найсолодшими мареннями. Проте писала ж вона, щоб заходив коли завгодно, хоч уночі, хоч удень, а тут може так вийти, що пізніше й часу не буде — машина не чекатиме, набере пального, щось там у майстерні візьме та й поїде собі, а мені тоді залишатися?

«Ні, таки піду зараз,— вирішив Євтихій. — Нехай на цей раз устане раніше, до того ж, і малюнок їй покажу, може, таке казна-що соромно і в редакцію нести?»

Лідину квартиру він розшукав на тій же вулиці, де колись шукав фотографію, але зима пригладила брук, простелила блискучі тротуари з матовими негативами ковзанок, завітчала сірі паркани веселковими вогниками колючого інею, і в новому оформленні колишня дворянська вулиця виглядала зовсім інакше, ніж та, що її бачив Євтихій весною. Може, саме тому думки його були спокійні і рівні, не затьмарені спогадом колишнього горя.

Як і сподівався Євтихій, художниця була ще в постелі. На його несмілий стукіт двері відчинила

худя дівчина, може, доморобітниця, а може, якась Лідина родичка.

— Ви до Ліди Максимівни? — запитала вона розгубленого одвідувача. — Так вона ще, мабуть, спить.

— Ну, якщо спить... — пробурмотів Євтихій і хотів завертати голоблі, але дівчина його затримала.

— То чого ж ви? Вам, мабуть, щось треба од Ліди Максимівни, то ви заходьте. Ідьте сюди, почекаєте, а ні — скажіть, що вам треба. Може, вона прокинулась, так я спитаю. Заходьте, я зачиню двері, бо холод, аж у носі злипає...

Євтихій, все ще зніяковілий од незручності свого стану — вломився чуть світ, як же, дуже тут потрібний! — увійшов у передню.

— Скажіть, що прийшов Шукайвода, з Добровиці. Тільки не будіть, а якщо встала.

Дівчина увела його в велику кімнату і вийшла, а Євтихій одразу накинувся розглядати картини, що прикрашували високі стіни. Це були копії з відомих картин Левітана, Васнецова, Айвазовського й інших художників. Багато з них Євтихій зустрічав у підручниках, але намальовані в фарбах вони виглядали зовсім інакше, — прекрасні, як чарівна казка. Придивившись пильніше, він помітив сліди грубої роботи копіювальника, проте спотворений ведмідь у Шишкіна чи надто товсті щогли рибальського судна на копії з Айвазовського не псували загального враження.

Почуття високої радості з того, що й він причетний до таємниці яскравого відображення життя, охопили Євтихія.

Поруч копій на стінах висіли оригінальні картини, очевидно, Ліди, бо портрет голої дівчини, намальований в одному тоні з ними, дуже скидається рисами обличчя на худорляву доморобітницю, що відкривала двері.

Портрет неприємно вразив його неприхованим підкресленням слабозвиннутих персів і голого живота дівчини, ніби художниця ради них починала картину.

До того ж, не говорив на користь портрета химерний добір фарб, здебільшого брудно-сірих і темно-коричневих; вони надавали тілу дівчини блідості і якоїсь несвіжості, як на стародавніх іконах, писаних по дереву. «Дайте мені трохи бруду, і я напишу тіло жінчини»,— розповідала колись йому Ліда про висловлювання французького художника Делакура. Здавалося, що цей портрет саме й намальовано брудом.

На інших картинах теж переважали голі постаті жінок і мужчин. Ось пляж, мабуть, містечковий, бо можна впізнати дерев'яний міст, що видніється вдалині. Тече голуба річка, ясно світить сонце, але не омиває вода тіл на картині, не засмажує їх пекуче проміння сонця: як і на портреті дівчини, сіріють вони глизаві й огидні, з еротично підкресленими грудьми, животами, позами. Поруч — невеличке полотно, на якому голий парубок витягає утоплону. Він пливе голічерева і поверх себе тримає зовсім юне мертве дівча з досить нецнотливо закоченою мокрою сорочкою. Проте дбайливо виписана натуралістична деталь не вражає так, як одверто похитливий погляд голого парубка...

Далі ще виднілися якісь полотна й акварелі з голими тілами на жовтавому тлі осені, у кутку на триногах стояла велика картина, закутана напиналом, але розглянути їх Євтихій не встиг.

У кімнату, одягнута в широкий рожевий халатик, увійшла Ліда.

— Нарешті! — кинулася вона до нього, міцно стискуючи обидві руки.— Скільки літ, скільки зим! Ану, який він? Ач, таки збрив вусики!.. Просто Аполлон, справжній Аполлон. Та роздягайтеся, чого ж ви так, у кожусі? Дунько! Став самовар.

Вона метушилася, дзвінко сміялася і щебетала, то розмотуючи башлик, то стягаючи кожуха, а Євтихій стояв, як бовдур, мовчки повертаючись то сюди, то туди з розгубленою посмішкою на устах. Він все ще був під гнітючим враженням химерних Лідиних писань, він відчував їх як щось живе у цій кімнаті, і навіть дух несвіжості бив йому в ніс...

— Ви вже пробачте,—нарешті спохопився він.— Пробачте, що я так рано... Пізніше, думаю, не буде часу...

— Нічого, нічого,—сміялася художниця.— Вам я рада й серед гупої півночі. Коли хочете, тоді й заходьте. Я ж казала... Та я вже й не спала, так тільки вставати не хотілося,—малювати холодно, в школу рано. Адже тут такі добре холодно, в цій майстерні? Ну, ходімо до мене, там тепліше. Дунько, ти вже прибрала?

— Уже,—долунав відкілясь здалеку голос дівчини.— Самовар ставлю...

— То ходімо, бо мене аж трусити починає.

Вона взяла його за руки і потягла в суміжну кімнату.

— О, який ви хороший, що приїхали! Ну, сідайте, я хоч подивлюся на вас. Просто не впізнати без вусиків. Йй-богу. Цілком аристократичне лице. І в очах новий вираз — розумний і глибокий.

— А тоді я дурень був, чи що? — не зрозумів Євтихій, ніяковіючи.

— Ні, не так. Ото який ви, невже ображаєтесь? Це недобре, ви на мене, цокотуху, не зважайте. Я хотіла сказати, що у ваших очах інтелект світиться, але ви, думаю, не збагнете. Ну, киньте, я перепрошую.

— Та я не образився,—посміхнувся Євтихій.— Таке й вигадаете.

— Ну, от і добре. Сідайте ось сюди, на тахту. Ой, який ви великий, як ведмідь. Бу-у! Я аж боюся.

— Чого боятися, я плохий.

— Плохий, плохий, а якби тоді коло озера не дружина...

Та спохопившись, що згадка про Оксану не з приемних, Ліда враз змінила тему.

— Ну, що ви нового намалювали?

— Та нічого такого... Що там я,—прибіднювався Євтихій.— Ось ви розкажіть. І покажіть... Ач, скільки у вас понамальовано!

Він обвів очима стіни кімнати, що, як і перша, була рясно уквітчана малюнками, але тут перева-

жали акварелі і малюнки олівцем, тоді як у майстерні здебільшого висіли полотна.

— Намальовано багато, та хто зна, чи до пуття,— скромно запишалася Ліда.— Знаєте, аби малював, що хочеш... Хочете, покажу деякі дрібнички?

І забувши про свої недокінчені розпити, вона кокетливо звела Євтихія з тахти, показуючи на малюнки...

— Ну, оце осінь, символ, так би мовити. Через те в жінки груди, може, трохи більші, як треба. І ворона ото — співці всі полетіли. Та хоч жінка ніби й гладка, але скоро вмере, видно по всьому... ну, слаба. Це осінь життя.

— А оце,— потягла вона Євтихія од неприємної осені,— це народження. На перший погляд воно ніби надто натуралістичне, проте малюнок треба розуміти умовно... Гляньте на вираз обличчя жінки. Їй боляче, вона проклинає світ, долю, життя, але почуває, що ось-ось їй стане легше, і вона засяє щасливою посмішкою.

«Не знаю, що вона відчуватиме згодом, а зараз дивитися противно»,— хотів сказати Євтихій, але стримався, похмуро розглядаючи решту малюнків, що темою і виконанням були не кращі за попередні.

— Ну, от і все,— сказала Ліда, грайливо, як дівчина, падаючи з ногами на тахту.— В майстерні покажу після сніданку, нехай там Дунька спершу натопить.

— Я вже трохи бачив,— сказав Євтихій і, сівши на стілець, пильно глянув на Ліду.—«Відки в неї береться стільки гиді, аж дивно! Жінка, а таке малює, що чуб підіймається. Їй-бо, як на парках»...

В його мозку ніяк не вкладалося те, що ця жінка і ці огидні картинки мають між собою щось спільне. І головне — Ліда не стидається,— навпаки, пишається цим брудом, ніби воно справді чогось варте! Невже це є теж мистецтво, як і Шишкін, Ренуар, Васнецов, Айвазовський, що з ним воно поруч висить?..

— Що ви задумались? — помітила Ліда. — Не подобаються мої роботи?

Вона лежала на тахті в своєму строкатому халатику, пацала ногами об килим і крізь пасма золотих закрутів волосся лукаво дивилася на Євтихія.

— Ну да, не подобаються?

Євтихій дивився на неї, щось думаючи, і враз яскраво уявив собі художницю, як продовження її потворної фантазії на папері і на полотнах. Картина вийшла не менш одворотна, він здригнувся і встав на рівні ноги.

— Ні, не те що не подобається,— з натугою згадав він, про що питала Ліда,— а от чого так багато у вас голих?

— Он що! — підвелася Ліда на лікті.— Ну да, це повинно було вас здивувати.

І зробивши серйозне лице, вона почала розповідати Євтихієві про античне мистецтво, посилаючись на невідомі імена, теорії і вислови.

Євтихій уважно слухав її переконливу мову і думав про те, що, може, вона й правду говорить, хто зна, бачив же він у місті велику постать Прометея з розірваними кайданами, і справді, прекрасне там голе тіло, а в саду так і жінки голі,— дивишся на них і, крім захоплення красою та високою майстерністю творця, нічого більше не відчуваєш. Може, і тут те ж саме?

Але уявивши собі Лідині роботи, він бридливо скривився, ніби щось поганого з'їв. Хотілося смачно сплюнути, і тільки картатий килим на підлозі стримав його, нагадавши про господарку. А вона все говорила, і говорила переконуюче, що нічого немає прекраснішого за людське тіло,— мовляв, це найвдячніший матеріал для художника, і тільки фальшива соромливість, дурна умовність суспільства закриває очі на звичайні явища природи, прекрасні у своїй доцільності і логічній простоті...

— Ну, от я й полюблюю цей жанр, кохаюся в голому тілі, як древні. А вас, мабуть, вражає це,— засміялася Ліда, кінчаючи лекцію. — Ой, який ви

дивак! Ідіть сюди, сідайте на тахту. У-у, бука, великий як дуб, а смішний мов дитя...

«Не таке тіло любили древні, не те, що на твоїх картинках,— уїдливо думав Євтихій, сідаючи на стілець.— Просто диво та й годі!»

— Чого ж ви не сідаєте на тахту? Мене боїтеся, чи що? Не з'їм же я вас, такого верзилу!

— Та ні... ще забрудню...

— Йй-бо, як дитя! — зареготала Ліда, схоплюючись на ноги.— Сказано, селюк. Хотіла б я подивитися, що буде з вас через десять років. Хоча... — вона стукнула себе пальцем по лобі, ніби раптом знайшла геніальну думку.— Хоча, це ми зараз дізнаємось. Хочете знати, що буде з вас через десять років?

— Ні,— сказав Євтихій, не розуміючи, куди вона хилить.— Що буде, те й буде...

— А я хочу знати. Давайте сюди ліву руку. Та давайте,— рішуче потягла вона його за рукав.— А тепер ідіть сюди, на тахту.

— Так,— таємниче протягла Ліда, вдивляючись в кривулясті лінії шорсткої Євтихієвої долоні.— Я так і думала.

— Що ж ви думали?— поцікавився Євтихій.— Виходить, ви вмієте ворожити?

— Мовчіть,— строго наказала художниця.— То я про своє.

І поведивши рожевим нігтиком по лініях, щось прошепотівши, тихо, ніби зі сну, почала вирікати прочитане на кривулястих рисках долоні, враз переходячи на «ти».

— Житимеш до сімдесяти-сімдесяти трьох років. Житимеш щасливо, одбувши велике горе, яке, здається, вже було... а може, буде. Горе це приїде тобі од води. Ач, глянь сюди!

Євтихій подивився на лінію, вказувану Лідою, і справді помітив на ній крапельку поту.

«В хаті жарко, а тут ще такі картинки»,— подумав він, відчуваючи, проте, як таємничий настрій ворожки захоплює і його: сказане про горе одводи пригнітило своєю реальністю, збудило цікавість:

«Може, і справді вміє вона читати на руці знаки примхливої долі? Адже скільки розповідають про циган...»

— А дітей скільки в мене буде?— запитав він червоніючи і хоч ще підкреслив, ніби жартує,— раз ви така ворожка! — але вже цілком підпадав під Лідин вплив. Його посилювало незвичайне ранкове освітлення,— сонячні промені проникали в кімнату через рожеві штори і бузковим туманом слалися на строкаті килими підлоги й тахти, срібними цяточками спливали на блискучих ніжках кровати.

— Дітей у тебе буде троє. Одно вже, здається, було. Виживуть з них двоє, при чому обое од різних жінок.

— Ну, це дзуськи!—обурився Євтихій, але Ліда його не слухала.

— Дружина друга,— ось глянь сам, бачиш, дві лінії поруч?— з себе буде так само білява, а може, трохи руда. Видно, матиме з тобою спільний інтерес чи фах,— ач, риска її тягнеться до твоєї лінії життя. І житимеш ти з нею щасливо й довго, вона допоможе тобі здобути великої слави й грошей. Старість твоя протікатиме радісно при загальній повазі людей..

— Усе?

— Усе, — пустила Ліда долоню і потягнулась, ніби зі сну.— Є ще дещо, але то вже для самої мене.— І, розгонисто засміявшись, заговорила звичайним голосом: — Ну, що, страшно?

— Не дуже,— одказав Євтихій і потягнувся й собі.— Дурниці все!

— Ні,— серйозно сказала художниця.— Тепер я не знаю, що вам говорила, але говорила правду. Ну, так будемо, мабуть, снідати. Дунько!.. Пробачте, одну хвилинку, я й забула...

Вона схопилася з тахти і швидко змінила кімнатні сандалії на туфлі.

— Почекайте тут трохи мене, а я вискочу на хвилину з дому. На одну тільки хвилину, і зараз прибіжу.

Не чекаючи Євтихієвої відповіді, вона вибігла з

кімнати і через кілька хвилин її постать у волохатій шубці швидко промайнула за рожевими шторами.

Од безділля Євтихій почав оглядати кімнату. На малюнки дивитися його вже не вабило: тільки настрої псується, хай йому, аж душно од них у цій кімнаті, чи то, може, Дуня так жарко натопила?

Зацікавили його книжки на етажерці, що стояли рівними стовпчиками, поблискуючи золотими корінцями. «Мужчина и женщина»—прочитав він на двох товстих томах. Поруч стояв «Половой вопрос» Фореля, а далі блищали лиснючими обкладинками цілі полиці літературно-художніх додатків «Нивы». Внизу, серед товстих комплектів «Родины» і «Всемирного обозрения», Євтихій побачив знайоме чорне слово «Апполо». Спочатку йому здалося, що це од Аполлона, якого згадувала Ліда, розповідаючи про древніх, але згодом мозок підказав інше і, зацікавлений, він витяг книгу з етажерки.

Як виявилось, це була не книга, а альбом з фотокартками.

У плюшевій обкладинці бурякового кольору з металічними застібками, як на великій евангелії, на зелених аркушах товстого паперу було прикріплено пожовклі портрети голих жінок у найрізноманітніших позах.

— Настя Жемчужная, Ала Циганка,—читає Євтихій друковані підписи.— Анжеліка Тріотеллі, Дуся Гіацинтова, Маруся Холодная, Діна Страстная.

— Ось відки в неї той жанр,—вголос промовив Євтихій і з обуренням кинув альбом на полицю. Але згадавши, що нелад може помітити хазяйка, узяв його і дбайливо поставив на місце.

— Папашина спадщина!

На високому шкафчику перед люстром він знайшов і самого папашу. Він упізнав Максима Копитка на фото по малій дівчинці, що сиділа на колінах пишнородого мужчини в білому комірці і міському костюмі. Дівчина разуче скидалася лицем на художницю.

— Так, так,—шепотів Євтихій, збуджений відкриттям, і хоч про Лідине походження він довідався

раніше, проте ніби тільки цей альбом остаточно одкрив йому очі на все — і на художницю, і на її малюнки, і на цю ось задушливу кімнату, що тисне на нього своїми стінами, килимами, подушечками, доріжками.

«Друга жінка, кажеш? Руда, з одними інтересами! Як же, найшла дурня,— розлютовано думав Євтихій.— А він і вуха розвісив. Скільки дітей?— перекривив сам себе.— Йолоп!»

Чи то од задухи в кімнаті, чи од гніву, чи од огидних картинок на стінах, а може, од усього разом йому враз забракло повітря і притьмом захотілося швидше вийти туди, на вулицю, на мороз, де сонце й іскристий сніг, далі од малинового альбома з Дінами Страстними і од бородатого дяді з кучерявим ангелочком, що малює огидно-непристойні картинки.

— З однаковими інтересами, з одним фахом!.. Як би не так! Різні у нас інтереси, різні дороги, чуєш ти, котяче сім'я?— гнівно прошепотів він до фото на високому шкафчику і, сплюнувши на картатий килим, відчинив двері в майстерню.

Назустріч йому вбігла весела, червона од морозу Ліда. Вона несла пакунки, і серед них іскрилася срібною головкою пляшка дорогого вина.

— Пробачте, що примусила чекати. Ходімо, ходімо, картину будемо дивитися після сніданку. Ні, ні, і не кажіть, тільки після сніданку.

Вона думала, що Євтихій не дочекався і хотів сам подивитися на полотно.

— Та йдіть же,— жартівливо пхнула вона його грудьми в кімнату.— Ото ще ведмідь. Занудьгувавсь. Я таки дурна, хоч би Каліоппе була завела йому ради скуки.

Швидко поставивши на стіл пакунки, не роздягаючись, вона підбігла до високого шкафчика, на якому стояло фото, розкрила дверці і вставила всередину великий металічний круг, побитий дірочками, як бляшана тертушка. Круг повільно завертівся, і з ящика забулькали одноманітні звуки якогось стародавнього вальсу.

І може, саме це плісняве булькання ветхого інструмента, що так пасувало до плюшевого альбома і задушливої атмосфери кімнати, переповнило Євтихіїве терпіння. Йому здалося, що коли він не вийде зараз, цієї хвилини, секунди з кімнати, то не витримає, почне трощити все, що потрапить під руку — музику, етажерку, вікна.

Не прощаючись, мовчки він вибіг у майстерню і, схопивши наопашки кожуха, швидко вийшов надвір.

Ліда ошелешено зацікавилася, не розуміючи, що коїться з її гостем, і тільки по хвилі надумала щось своє, гукаючи доморобітницю:

— Дунько, де тебе біси носять!.. Вийди надвір і покажи гостеві, де убиральня. Швидко!

Але не догнати Дуньці гостя.

Глибоко вдихаючи в себе морозяне повітря, Євтихій швидко простував до редакції.

РОЗДІЛ XVII

Може, комусь приносила дітей лелека, а Євтихіїві чорний дрозд. Голосистий птах перший заспівав у бруньчастому лісі, як тільки опівдні почало пригрівати сонце, і хоч ранками та вечорами ще скляніли блискучі латки калюж, але пісня його була від того не слабша; дзвінка й прозора, вона лунко відбивалася в кріпкому повітрі ранньої весни.

На північних схилах лісних яруг ясніли поклади синього снігу; він танув повільно, цупко тримаючись за підмерзлу землю, проте вже було добре видно, що недовго йому залишилося скніти. Невидима іржа мережила трухлявий сніг рясними дірочками, пекуче проміння сонця проникало крізь них аж до самої землі, і відти спливав смертельний туман, руйнуючи хисткі рештки лютої зими.

Торішній падолист квітчався зелено-голубим килимом барвистих пролісків, що безстрашно підступали до самого снігу, дмухаючи на нього пахучими запахами тепла; ліс стояв урочистий і тихий,

прислухаючись до великої таємниці народжуваного життя.

Чорні дерева набухали коричневими бруньками, ясніли молоді соковиті пагінки, готуючись продовжити гілля в ширину і в височінь, і вже чекали на них зелені клубки лишайників, найперших провісників весни. Євтихіїві і його помічникові одразу прибавилося роботи. Треба було геть-чисто познімати їдуче плетиво паразитарної рослини з набубнявілих дерев.

Колгоспний лісник цілі дні проводив у лісі, закинувши всі інші роботи,— та їх у нього і поменшало. Килим ткати закінчено, інструктор забрав його в спілку, проте невідомо, чи потрапить твір на виставку,— надто вже кривився представник за ескіз. Переказувала Наталка Цаподой, що глузував і лявся,— такі килими, каже, хіба в родильному домі вішати, а не на виставці, який дурень тільки й затверджував малюнок!

Наталка дуже горювала, неприємно було і Євтихіїві, та він не подавав виду, наказав тільки, щоб повернули почорнілий ескіз. Проте глибока образа, помножена на нові сумніви у своєму таланті, таки заповонила його. З того часу, як поїхав інструктор, він не брався за фарби, а як підспіла робота в лісі, пірнув у неї з головою, намагаючись забути про все на світі, перервавши навіть учобу з Неонілою Никонівною.

Дома на господарстві тепер поралася незамінима тітка Ганна. Оксана майже зовсім не ходила, сповнена тривоги за близькі муки і майбутнє немовля. Вона цілими днями сиділа коло вікна і все кроїла й шила маленькі сорочечки, пелюшки і плаття з тонкого батисту, що його цілий сувій привіз із містечка Євтихій.

Думки про дитину були для ображеного художника єдиною втіхою. Він знову до дрібниць згадував покійного Юрка, марив ним уві сні, перебирав у пам'яті його розмови, витівки, і майбутня дитина в уяві батька цілком персоніфікувалася в образі покійного сина, ніби він мав народитися вдруге.

Євтихій був певний, що народиться син. Про сина він мріяв, про сина говорив з дружиною; в жадабі до відтворення покійної дитини він ніяк не міг собі уявити того, що у Оксани може народитися дочка.

Одного сонячного дня Євтихій ішов з Сергієм понад озером у лісі. Вода коло берегів ще леліла зірочками ранкового шереху, але посередині озеро було вже зовсім чисте, як люстро, і, як у люстрі, в ньому повторювалися матові стовбури тополь, димна жовтавість вербових котиків і рухливі хмарки, що стрімкими парусами пливли по голубому морю весняного неба.

Євтихій дивився в прозору воду і враз побачив хрещату тінь великого птаха, що швидко випірнула із-за хмарних бескеть.

— Орел! — захватно гукнув він, продовжуючи розмову.— Несе мені сина.

— Ні,— заперечив Сергій і підвів голову, шукаючи птаха.— Чуєш, гуде? Літак!

— Справді...— помітив аероплан і Євтихій.— А високо як! Ледве чути.

Крилата машина швидко пливла небом, розтинаючи яблуневе шумовиння весняних хмарок, час од часу зникаючи в них, як у великих заметах чистого снігу.

— А сина тобі приніс дрозд,— раптом зауважив Сергій.— Чуєш? Це перший.

Євтихій прислухався, і його чуйне вухо виловило з лагідного вуркотіння літака музикальний пташиний спів.

— Так сина, кажеш?

— Сина!

Євтихій узяв Сергія за руки, міцно стис і залився щасливим нестримним сміхом.

— Ну, гляди ж мені! Якщо не так — винищу всіх дроздів.

Увечері, коли Євтихій підходив до своєї хати, у вухо йому долетів басовитий дитячий крик.

— Син. Юрко! — радісно прошепотів Євтихій і кинувся в двері.

На полу лежала раптом схудла Оксана і щасливо сяла великими озерами ясних очей. А поруч неї в сліпучих пелюшках коماشилося маленьке живе створіння і кричало.

— Син,—проговорила Оксана йому назустріч.— Хлопчик.— І, ніби вгадавши чоловікові мислі, вивела одними губами:— Юрко.

Безмірно щаслива, вона спустила вії, і з-під них викотилася крупна сльоза. Євтихій дивився на дружину вдячними очима і в раптовому солодкому пориві, схопивши її безкровну руку, побожно приклав до своїх гарячих вуст. Оксана якусь хвилину лежала, заплющивши очі, ніби боячись одігнати прекрасний сон, а тоді підвелася, розкрила пелюшки, і Євтихій побачив маленьку рожеву істоту, що личком так нагадувала когось із його рідні, чи то батька, чи матір, а може, діда Євмена.

— Вилитий ти! — прошепотіла Оксана і, закривши дитя, знову одкинулась на подушках.

— Да, це вже твого роду, Євтихію,— включилася тітка Ганна, увіходячи в хату. — Шукайвода справжній. Чорнявий козак і здоровий. Ач, гуде, як хтонобіль!

— А це ось тобі листоноша приніс, — згадала тітка Ганна і висунула з-під лави фанерний ящик.— І що воно таке там, ніби не дуже й важке, а таки важкеньке. Книжки?

— Хто зна, що воно там,— перекинув Євтихій ящик.— Ніби нічого такого і не виписував.— А-а!— догадався він, прочитавши зворотну адресу.— Подарунок на хрестини. Це вчасно. Посуд тут, тітко Ганно. Дістаньте під лавкою топорець.

— Який посуд?—не розуміла стара.— По пошті?

— Це, може, той, що ти казав? — зраділа Оксана.

— З твоїми малюнками?

— А ось зараз побачимо,— тремтливим од збудження голосом одказав Євтихій.— Зараз відкрию.

Він швидко працював топірцем, боячись розчарування.

Може, повертають малюнки в цьому ящику, хто

зна! А там ще й гроші назад затребують. Найбезглуздіші думки ширяли в голові, бентежачи розум. Але в ящику таки був посуд. Євтихій поставив ящик на лаву і почав виставляти з стружок чашечки, блюдця, тарілочки. В сліпучому світлі електроламп вони мінилися дрібними малюнками, знайомими і разом чужими оку художника. Тільки роздивившись пильніше, Євтихій упізнав на посуді свої сильно зменшені малюнки чудних хмар, трохи підправлені фабрикою.

— Оце так подарунок!

Він набрав горку посуду і поклав перед Оксаною.

— Глянь, яка краса!

— Прямо око вбирає,— захлиналася тітка Ганна.— Оце чашечки! І скільки ж то вони, матінко моя, стоять? Ну да, звісно, тобі можна купувати...

— Та це, тітко, не куповане,— сказала Оксана.— Це так прислали, даром. Бачите, от цяцьки,— гори, лебеді, вода, човен з парусом. Це Євтихій малював.

В голосі її бриніла велика, щира гордість за талановитого мужа.

А тітка Ганна ніяк не могла добрати.

— Як же ти малював, коли тобі тільки тепер посуд прислали? Чи він у тебе раніше був?

— Я на папері малював, а вони вже перепечували.

— А,— зрозуміла тітка Ганна і чомусь швидко захрестилася. Вона згадала Євтихієве малювання при мертвому сині і з жахом дивилася тепер на візерунки чашок, вбачаючи в тому, що вони з'явилися саме в день народження другого сина, якийсь свій забобонний знак.

Але молоде подружжя не зважало на похмуре шепотіння старої жінки. Збуджені великими радощами, що їх приніс щасливий день, чоловік і жінка, не стидяючись бабусі, міцно обійнялися і злилися в жаркому поцілунку.

— Я скоро на одного тебе працюватиму,— жартував другого дня листоноша, спіймавши Євтихія у сільраді, де він записував новонародженого сина.— То газети, то книжки, то листи щодня носи тобі, а вчора ящик прийшов такий, що доки доніс, усі бехи собі пообривав. На, розписуйся.

З удаваною сердитістю він дав йому телеграму і листа.

«Спішно шліть виставку усе намальоване вами»— писалося в телеграмі.

Лист був од Кирила Іваненка. Він теж писав про виставку, що має відкритися через кілька тижнів у художньому музеї, і сповіщав, що там буде виставлено посуд з малюнками Євтихія і самі ескізи.

«Ти вже дістав, мабуть, той посуд, правда, прекрасна річ? Мені прислав один комплект директор фабрики, з подякою за те, що догадався послати їм твої малюнки. Всі мої знайомі, а серед них чимало видатних художників, щиро захоплені і ніяк не хочуть вірити, що ти простий колгоспник.

Неодмінно приїзди на виставку,— наказував письменник.— Тут ти побачиш багато цікавого, та й договоришся про твою дальшу учобу. З пристані їдь просто до мене, їдь як додому, моя дружина знає про тебе і горить бажанням зустрітися.

До речі,— зауважував Іваненко в постскрипті,— тут є одна людина, яка тебе трохи знає, а ти її мусиш пам'ятати добре, бо без неї з тебе, можливо, ніколи не вийшов би художник. Проте нехай ім'я цієї людини буде поки що маленькою таємницею. Приїдеш сюди, зустрінешся, а чим зустріч з другом несподіваніша, тим вона приємніша».

Далі йшли поради вчитися, не закидати малювання, багато читати і при нагоді їздити в музеї великих міст.

«Та й тітку Оксану бери з собою скрізь, нехай і вона підтягується, бо найгірше у сім'ї— це відставання жінки од чоловіка. А з твого листа видно, що воно у вас таки намічається. Отож як тільки Оксана народить тобі прекрасного сина, так і бери її в

роботу, нехай вона вчиться, а ти допомагай. Жінка вона розумна, сама вхопиться за науку».

Євтихій того ж дня спакував свої роботи і по-слав на адресу, вказану в телеграмі. А за п'ять днів він одержав офіційальне запрошення неодмінно прибути на відкриття виставки.

РОЗДІЛ XVIII

Друзі йшли головною вулицею великого міста. В фіалкових присмерках надвечір'я тьмяно блимали кольорові скельця світлофорів і ліхтарів, купаючи свої вогники в мокрому вилиску блискучого асфальту. Ясно горіли кольорові реклами великих вітрин центрального універмагу. Повільно крутилися в них стрункі манекени, всіма сторонами обертаючи перед глядачами найновіші фасони весняного вбрання. Воскові обличчя механічних людей у барвистому сяйві строкатих ліхтариків посміхалися весело, як живі. Різнокольоровою зливою сипалося на них барвисте конфетті, створюючи ілюзію буйного свята. Тисячі людей густим натовпом купалися в сяйві розкішних вітрин, повільним потоком спливали широкими тротуарами вулиці. Рум'яні обличчя молоді блискали білими зубами ясных посмішок, широкоплечі юнаки і стрункі юнки жадібно дихали повними грудьми, мрійно вдивляючись у темну синяву квітневого неба з нестійким нагромадженням опалових хмар над обрисами кучерявих садів придніпрянських урвищ.

Весна!

Статечні старики і бабусі, побравшись за руки, щоб не розгубитись у шумливій навалі весняного натовпу, повільно дибали краями тротуарів і, заздрісно позираючи на молодь, згадували про свій далекий вісімнадцятий квітень.

Весна!

Строкатим лиснючим потоком повзли обабіч вулиці чорні, коричневі і зелені панцери автомобілів, покірних ясному підморгуванню кольорових світло-

форів. То тут, то там строгість чіткого походу моторних жуків порушували по-весняному одкриті кузови машин, повні веселих пасажирів. Кувікали сирени, м'яко шелестіли шини авто, десь на суміжній вулиці музикально дзвенів трамвай, рокотом морського прибою гули рухливі стрічки людей по обидві сторони вулиці, але і крізь цей шум збудженого міста проникав радісно-тривожний клекіт журавлиного ключа.

Весна!

Обвішані мовчазними бубенцями рясних бруньок, тонко пахтіли кучеряві каштани, стрункими сторожами обступаючи лиснючі пішоходи. Їхні запахи змішувалися з лісним духом синьооких пролісків і хрещатих фіалок, що линули з кошиків цвіточниць і букетиків юрби; помножені на пахощі парфумів і випарів свіжого асфальту, вони невидимим туманом бентежної молодості перекочувалися в приємках весняного міста.

— Весна! — захоплено сказав Кирило Іваненко, вдихаючи в себе терпкі запахи вечора. — Вона пахне селом, дитинством, полинем і добровицькими луками!

— І молозивом, — додав Євтихій своє відчуження запахів весни. — Квітень — моя любима пора!

Він ішов поруч Кирила без кашкета, чисто виголений і чепурний, відчуваючи незвичайну легкість з того, що нічим не відрізняється від добре одягненої рухливої юрби. Білосніжний твердий комірець чітко окреслював його сильну шию, спускаючи мінливі кольори шовкової краватки під сірий шевйот зручного міського костюма. Твердо ступаючи довгоносими черевиками, він зовсім не відчував незручності незвичайного одягу, так, ніби ходив у ньому з дитинства. Десь поділася селяцька неповороткість і розмашисто важка хода, ніби залишилися вони назавжди у Кириловій квартирі, сховані в юхтових чоботах.

— Дивак я! — згадав Євтихій свій переляк перед незнайомими речами, що їх викладав на прилавку продавець. Довго довелося Кирилові умовляти

і переконувати його в тому, що не так то й важко зав'язувати галстук і що добрий костюм набагато краще, ніж найрозкішніша толстовка та пліскові штани, а чоботи влітку тільки ноги парять, хоч нехай вони будуть з найтоншого шевра. І, відчуваючи тепер якусь ефемерну легкість в усьому тілі, Євтихій був вдячний другові за виявлену стійкість у своєму умовлянні.

— Ну да, так краще!

А письменник тим часом продовжував почату розмову.

— Це прекрасно, — говорив він Євтихієві. — Значить, у нас цілком однаковий смак. Я теж найбільше з усіх місяців люблю бруньчастий квітень, і, коли ти пригадуєш, в моїх творах найкраще написано саме квітневий пейзаж. Квітень — це народження, квітень — молодість, розбухання буйних сил природи, усього життя. Коли хочеш, квітень — це вся наша країна, соковита й бруньчата в своєму величому становленні, з рясними пагінками прекрасних і свіжих починань, що несуть омоложення древньому всесвітові, щастя людству...

Письменник говорив запально й широко, і ці захватні слова проникали в мозок Євтихія, як його власні мислі, висловлені в точних формулюваннях. Саме про це — нехай напівсвідомо — думав він, коли писав ескіз для Наталчиного килима. Та, мабуть, не доніс він своїх марень на полотно, раз здалося воно інструкторові охматдитівським плакатом...

— І вони почувають це, — показав Кирило на велике відкрите авто інтуриста, повне похмурих надутих людей. — Їх не радує наша весна, наш розгоностий квітень, череваті людиці чують в тих он хмарках на чистому небі жаккі громи свого близького смертного часу...

За віддаленою асоціацією Євтихій згадав добровицьких іноземців, що їх зустрів у останню хвилину свого від'їзду.

Вже стоячи в черзі на похідні до пароплава, він помітив незвичайних як для Добровиці пасажирів з міськими чемоданами, зручно ув'язаними вузлами

і постелями, рясно обклеєними квіточками далекого подорожування. Пасажири виходили з пароплава метушливою юрбою. Попереду ішов цибатий парубок у картатій сорочці, заправленій у вузькі штани, які в свою чергу були підібрані добротними гетрами. З його голови зсувалася притиснута великим чемоданом на спині гостроверха широкопола шляпа. За парубчаком без шапки ішов лисий чоловік з чисто виголеною шкірою зморшкуватого лица, далі трое дівчат, ще один хлопець, всі навантажені валізками, вузлами, згортками постелей.

Замикала незвичайний вихід старенька жінка, спітніла і заклопотана, а може, й зморена під важкими речами.

— Майкль, чуеш, Майкль! — благально гукала вона до переднього парубка.— Ну, я тебе прошу, будь обережніший і пусти папа наперед... Майкль, дитино моя...

Парубок повільно повернувся до пароплава і, гнівно блискаючи карими очима з-під насуплених брів, обурено огризнувся:

— Мама! Скільки разів вам говорено, що я тепер не Майкль, а Михайльо. Михайльо Федорович!

Тільки по цій розмові Євтихій дізнався про те, хто ці кумедні подорожні, і, щось згадавши, гукнув до шофера колгоспного грузовика, що привіз його на пристань.

— Якове, агов! Зачекай, ось пасажири. Забереш дідового Лаврентієвого сина...

Сказавши це, він посунув за чергою в пароплав, показуючи квитка вартовому матросові. Пароплав давав останній поривчастий гудок, наказуючи підіймати похідні.

Євтихій швидко зійшов на палубу і глянув на автомобіль. На нього вже летіли речі зрадливих пасажирів, і тільки лисий дядько, ніби байдужий до всього, стояв на колінах, припавши вустами до піскуватої землі...

Згадавши, що про сина діда Лаврентія знає і Кирило, Євтихій сказав:

— А наші американці таки приїхали.

— Які американці?— не зрозумів письменник.

— Ті, що ти листа читав. Пам'ятаєш — не нашою мовою? Ну, як приїздив у Добровицю...

— А,— згадав Іваненко,— це того білого дідка? Чудний він, білий, аж прозорий, мов димок. Так, кажеш, приїхали?

— Приїхали,— сказав Євтихій і докладно розповів про свою недовгу зустріч із переселенцями.

Друзі виходили до круглого майданчика, що від нього тікала в різні боки нова вулиця, зникаючи одним кінцем за зламом зеленої гори з древнім пам'ятником на вершині, а другим підіймаючись між високими будинками в нагірну частину міста, славну своїми гаями пахучих лип.

Людей тут було менше, проте машини кружляли безугавно, завертаючи поза великою клумбою, що вінчала майдан, ніби їх зігнали сюди з усіх вулиць міста.

— Тут,— показав Кирило на великий будинок, що монументальними колонами впирався в білий мармур широких сходів.

Але Євтихій сам уже помітив мінливі літери з сліпучих лампочок, що, то притухаючи, то загоряючись з новою силою, писали на фронтоні будинку вогневі слова:

«ВИСТАВКА НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ»

Проходячи повз кам'яних левів, які, поклавши важкі кудлаті голови на передні лапи, мертво стерегли широкі сходи, молодий художник відчув терпкий нервовий дроз, що пройшов у нього поза шкірою. Він одкашлявся, як перед співом, і, весь тремтячи од раптової тривоги і неясних сподівань, прискорив кроки, наздоганяючи друга.

Увійшовши в залитий світлом вестибюль і глянувши на статечних дідів, що стояли на дверях,— бородаті й важні у своїх шитих золотом лівреях, Євтихій розгубився ще більше. Його охопила така тривога й страх, що не будь тут Кирила, він повернувся б назад в освоєну вже метушню вечірнього міста.

Але увійшовши за письменником у перший зал і глянувши на експонати, він зразу заспокоївся і з жадібною цікавістю кинувся розглядати виставлені речі.

Високі стіни залу були густо увішані вишиваними сорочками, мережками, манишками, вуставками й комірцями. Під кожною чорнів друкований напис, хто саме, яка колгоспниця і з якого району працювала над річчю. Були тут найрізноманітніші зразки, узори і малюнки численних жанрів давнього мистецтва вишивання — і гладь, і низь, і хрестики, і вирізування.

Барвисті мережки, прекрасно виконані здебільшого чорною й червоною заповоччю, вбирали око, приваблювали своєю художньою тонкістю і закінченою майстерністю.

Євтихій вдивлявся в ці візерунки, і в його пам'яті пропливали яскраві картини і спогади з далекого дитинства; чому приходили на пам'ять казки старої бабусі про живі містичні квіти, що вміють говорити, про трилистник щастя, чарівну папороть і про химерних тварин, яких домальовувала його уява, спостерігаючи рухливі хмарки осіннього неба.

Коло експонатів товпилося чималенько глядачів, одягнених у міський одяг, але траплялися між ними жінки й чоловіки, прибрані в корсетки й чумарки, схожі на ті, що рясніли на стінах. То були, очевидно, такі, як і Євтихій, учасники цієї незвичайної виставки.

У кутках залу вишиваними і витканими ширмами було огорожено цілі кімнати, устатковані зразками народних меблів. Височилися білі печі, розмальовані за стародавніми рисунками, важкі стільці, столи і канапи з дубового дерева вражали своєю масивністю і чистотою роботи, горіли в мистецьких мисниках стильні череп'яні миски, чашки й інший посуд, переливаючись васильковими відблисками вогників на жовтавості кріпкої поливи.

Друга зала була геть-чисто увішана народними килимами, що їх виготовили спритні руки колгоспниць. Важко собі уявити, як це малописьменні жін-

ки з таким смаком і високою художньою чуйністю користуються кольорами і лініями, створюючи чарівні мистецькі зразки! Великою природною обдарованістю майстрів віяло од експонатів, чи були це вишивки, килими, гончарні роботи, а чи різьба по дереву.

Коли б не Кирило, Євтихій цілий вечір, а може, й цілу ніч ходив би по цих залах; забувши все на світі, дивився б і дивився на рясні плоди могутнього народного таланту, але письменник підганяв його, нагадуючи, що часу мало, швидко почнеться відкриття, а експонатів стільки, що однаково сьогодні всіх не передивишся.

— Треба, нарешті, глянути, де твої речі виставлено!

Євтихій згадав про свої малюнки, і холодний страх знову виступив на його чолі в'язкими крапельками поту. Він яскраво уявив собі те, якими мізерними здадуться на тлі цього горіння пишних фарб його картинки, і враз пошкодував, що поїхав сюди на сором і глум, який можна було заздалегідь передбачити. Проте він покірно йшов за Іваненком із залу в зал, трохи аж хитаючись, як п'яний, і перед його очима нескінченними стрічками пливли щедрі витвори мистецьких трудящих рук, один яскравіший другого, і на кінці цих стрічок, як ганебне завершення дерзких бажань, Євтихій бачив свою неоковирну мазню. Провалитися б йому в той час, коли рука уперше здійнялася не за своє діло братися!..

Обійшовши всі зали нижнього поверху, вони рушили за юрбою по сходах угору. Євтихій почав заспокоюватись, вирішивши, що, очевидно, в останню хвилину хтось тямкий зняв його речі з виставки, помітивши їхнє убозтво. Але, ступивши на площадку другого поверху, крізь розчинені двері він побачив знайомі плями Наталчиного килима і свої акварельні малюнки.

Він знову похолов і, переступаючи через поріг залу, сам собі подумав, що, мабуть, з таким почуттям іде під обух на різницю віл...

А Кирило Іваненко вже читав через голови юрби перед килимом чіткий напис:

«Творчість художника-самоука колгоспника села Добровиці Євтихія Шукайводи».

Протискуючись між людьми, він пішов ближче до Євтихієвих робіт.

А Євтихій як увійшов у зал, так і занімів у тривожному спогляданні килима і своїх малюнків. У вухах йому дзвонно гуло, як змалку на дзвіниці, серце стукотіло суцільними ударами, здавалося, воно ось-ось вискочить із гарячих грудей. Але чим далі він дивився на свої роботи, тим воно починало тіпатися вільніше, і стишувався, спливав із вух дзвонний шум; по хвилі Євтихій уже починав розбирати захоплені вигуки юрби.

Йому здалися не такими вже поганими його малюнки, як думалося внизу, а килим так просто нічим не поступиться перед баченим тут. «Збрехав, виходить, інструктор, ну да, збрехав, ні біса не розуміє він у мистецтві!»

— Прекрасно,— лунало в юрбі.— Знаєте, такий настрої!

— Справжня весна. Як надворі.

— Ви помічаєте, яка тонка гра кольорів?

— Ні, ви зверніть увагу на очі жінки. В них горять святі почуття материнства!

— Що не кажіть, а здорово!

— Колосальна сила. Справжній Рубенс!

— І це простий колгоспник малював?

— Ніколи не повірю. Розстріляйте, не повірю.

— Тут видно руку майстра.

— І він тут, цей Шукайвода?

— Кажуть, що ніби тут, а хто його знає...

Сотні очей шукали по залу невідомого творця килиму й малюнків, але нікого схожого на нього не знаходили.

Найдовше погляди спинялися на сивому дідкові з рідкою борідкою, що стояв осторонь у сивій чумарці і широких штанах.

— Невже то він?— котився по натовпу придушений шепіт.— Не може бути, щоб стара людина

відтворила цю молодість, буйну силу, плідну наснагу життя...

А Євтихій тим часом стояв у юрбі, слухав репліки і розглядав її столике обличчя. Люди були тут такі самі, як і на вулиці, як і там, у нижніх залах, але тепер серед них було більше значних чоловіків, з довгим волоссям або зовсім лисих, що своїм одягом чимсь вирізнялися з юрби. Здебільшого були вони в плисових блузах, з широкими галстуками, або в наймодніших костюмах, зразків яких ще не встигла підхопити юрба.

«Мабуть, художники»,— подумав Євтихій і прислухався до розмови двох сусід. Вони, так само як і багато глядачів, сперечалися про те, хто міг намалювати ескіз килима і ці чудесні акварелі.

— Безумовно, не колгоспник, — казав один, з опуклим черевцем, що відторочувало поли картого піджака. Євтихій глянув на його широкі штани і побачив, як вони смішними гузирями понадувалися над вузькими гамашами.

— Напевне якийсь попович, або ще якийсь сучасний різночинець! — твердив черевань.

— Може, й колгоспник, — напівзгоджувався з ним носатий блондин з випнутими по-верблужому губами.— Це можна допустити, але видно, що він, безумовно, багато вчився. Так, так, хіба мало було таких, що вчилися в закордонних академіях, а за роки революції опростилися і стали селянками?

— Ні, ви гляньте на отой містичний малюнок з мальвою на снігу. Хіба доступне таке видовисько уяві простого колгоспника?

— А голі пастушки коло озера? Це ж справжній Тіціан. Ні, ніколи не повірю...

Євтихій слухав розмову і міцно стискував губи, щоб не вибухнути розгонистим реготом. Та його одірвав од спірки двох голосний поклик Іваненка:

— Де ти, Євтихію? Товаришу Шукайвода!

Юрба розступилася, і од килима просто на Євтихія вийшов Іваненко, а за ним ще кілька чоловіків. Серед них один був чимсь знакомитий Євтихієві, десь бачив він його, хіба, може, на портретах?

— Ось де він, а ми його шукаємо!

Письменник обійняв друга і, легенько підштовхуючи його наперед, сказав:

— Оце і є Євтихій Шукайвода. Прошу знайомитися.

Кирилові знайомі один по одному підходили до Євтихія і, тиснучи йому руку, вітаючи з успіхом, називали свої імена.

Були це відомі письменники і художники, що їхні прізвища Євтихій зустрічав у газетах.

Доки вони знайомилися, чоловік, який здався Євтихієві чимсь одмітним, стояв осторонь, пильно вдивляючись у молодого колгоспника розумними карими очима. І тільки тоді, коли привітався і одійшов од Євтихія останній з тих, що вийшли з гурту, одмітний незнайомець підійшов до нього і, загоряючись ясною посмішкою, спитав:

— Впізнаєш?

— Пізнаю!—раптом сказав Євтихій, блискавично згадавши «Верного», палаючий пароплав і гори акварелі.

— То ж то! — жартівливо суворо сказав Махтей Қогут і, міцно обійнявши молодого художника, тричі, по-селянському поцілував у губи.

— На добре пішли партизанські фарби,— промовив він у напруженій тиші принішклої юрби, і ніби витираючи запорошене око, змахнув з вії розчулену сльозу.

Відкривав виставку колишній добровицький партизан Махтей Қогут. Він говорив схвильовано й пафосно, на яскравих прикладах і зразках показував великий розквіт народної творчості в країні визволеної праці. Пафос і схвилювання, поєднані з ліричними відступами й зворушливими спогадами, гіпнотизували слухачів, і великий зал тонув у німому мовчанні, підкреслюючи дзвінкий голос промовця.

Євтихій стояв поруч Кирила, тримаючись за його руку, і нервовими потисками сейсмографічно занотовував коливання настрою полоненої юрби.

Підготовлені слухачі жадібно ловили яскраві слова, що в них вони знаходили осмислений підсумок великої роботи, яка буйно квітне в країні великих починань.

— Товариші,— говорив Махтей Когут, показуючи на стіну.— Гляньте на картину, зображену на цьому гобелені. Бруньчасті пагінки росяних дерев тягнуться до вродливої жінки, що поливає сад. Весела пташка співає на соковитому вітті, оживають трави і квіти, тягнуться до голубого неба. Гаряче сонце щедро лле життєдайне тепло на весняний сад і на жирну землю, що її засівають колгоспники. Буйне народження прекрасного життя майстерно показав на своїй картині колгоспний художник Євтихій Шукайвода. На килимі квітень, квітень в наших залах, квітень мистецтва великого народу, що переживає весну вільного життя!..

Квітневою зливою оплесків вибухнув нестримний ентузіазм,— велика любов до квітневої батьківщини з буйною паростю щасливого життя.

Довго не міг продовжувати свою гарячу промову старий партизан. Оплески змінилися захватними вигуками на честь тих, що через Великий Жовтень привели країну до щасливого квітня і що ведуть її до ще прекрасніших місяців плідного, невмирущого літа. Гукав письменник Іваненко, гукав дідок у синій чумарці, гукав Євтихій, гукав скептик у гузирястих штанах,— весь зал дрижав од нестримних почуттів буйної радості і великої любові.

А коли зал стих, в нього враз увірвалися нові шелестливі звуки—звуки щедрого квітневого дощу.

*Весна 1936 р.
Чигирин—Київ*

ОПОВІДАННЯ

Д О Щ

же перед мостом підводу наздогнала Маруся Зіненко. Задихана від спеки і швидкої ходи, вона здалеку гукала до Васиlines, благуючи зачекати, але гуркіт коліс і містечковий гамір гасили її крик напівдорозі до адресата. І коли б не зустрічна валка возів — не догнати б учительці підводу голови сільради, довелося б чекати другої нагоди дістатися до свого села, і хто знає, чи пощастило б їй у цьому сьогодні. Та перед довгою стрічкою повільних возів, запряжених захеканими волами, підвода од'їхала трохи вбік і зупинилася, чекаючи розмину. Тут її і наздогнала знесилена, але щаслива учителька.

— Васиlines Пилипівно, підвезіть, — попросила вона тремтливим голосом і, не чекаючи відповіді, взялася за полудрабок. — Другий день уже гуляю, і підвід багато буває з села, а все дізнаюся про них тільки тоді, коли вони вже далеко. А це випадково зустріла інструктора райвику, — каже, тільки що поїхала ваша голова сільради. Що я вже бігла, аж мокра вся... То дозволяєте, Васиlines Пилипівно?

— Ну, а як же, — одказала дівчина. — Сідайте, що там питать. Посунься, Петре, дай місце товарищі...

— Ось я зараз, — заметушився їздовий, глянувши на розчервоніле лице молоді вчительки, і,

стрибнувши на землю, він почав швидко мостити сіно.— Ось тут сідайте, тут не так курітиме. Ставайте на колесо.

— Дякую,— це вже я знаю як,— щебетала зраділа Маруся і, узявшись обома руками за полудрабок, спритно стрибнула на воза.— Ви думаєте, я без колеса не вилізу,— ого!..

Трохи засоромлений їзовий зашарівся, проте з неприхованим замилюванням сміло дивився в рухливе лице вродливої дівчини, що пашіло жаром здоров'я і свіжої краси. Зраділа, що тепер таки дістанеться дому, вона весело блискала темно-сірими очима з-під пухнастих вії.

— Ну, поганяй, Петре,— сказала Василина до їзового.— Уже ж можна їхати?!

Парубок зняковіло йокнув на коня і стрибнув на полудрабок.

— Поїдемо через річку,— сказав він по хвилі. І коня напоїмо.

— А хіба можна переїздити? — здивувалася Василина.— Невже так висохло?

— Вже з тиждень їздять... І по коліна немає.

— Висихає зовсім, — зітхнула Маруся.— Така жажна спека. Не тільки річка — в голові висихає, їй-бо! — зробила вона комічне лице.— І знаєте, що найгірше, так це те, що дощів у близькому часі не передбачається...

— Невже?— стрепенулася Василина. — Звідки ви це знаєте? Казав хто, чи як?..

— Ніхто не казав, але ж я біолог. Нам належить дещо розуміти в атмосферних опадах. Так по моїх скромних міркуваннях — швидко дощу не ждати...

Василина знала, що Маруся викладає в школі маловідому їй біологію; іноді вона зустрічала учительку на вулиці з якимись травами, жучками, черепахами й жабами. Може, вона й справді в цьому розуміє щось, але до чого тут дощ? І як Маруся може так вільно говорити про те, що дощу не буде, коли він зараз потрібніший, ніж повітря, ніж...— Василина як не думала, не знаходила для порівняння

речі, важливішої за дощ. А дівчина, пересипаючи свою переконливу мову невідомими, мабуть, науковими словами, докладно розповідала, чому саме не можна сподіватися ближчими тижнями дощів.

— Тижнями?— жахалася Василина.— Як вам не сором таке говорити. Тут дні без дощу страшні, а ви — тижні...

Проте вона уважно слухала рівну мову вчительки, що, захоплюючись своїми повчаннями голови сільради, починала говорити одноманітно й трохи сухо, як на лекції. І чим переконливіші були її слова, тим дошкульніше шарпали вони Василинині нерви, кололи в самісіньке серце! Не може бути, щоб цими днями не було дощу. Та це ж загибель усьому живому, важко подумати до чого воно призвести може! Вона пригадувала щойно скінчену нараду в голови райвіку, похмурі обличчя голів сільрад, що враз загорялися ясною надією при кожному найменшому натяку райагронома про близький дощ. Але за цими неясними натяками одразу йшли довгі і цілком конкретні вказівки про те, як треба боротися з суховієм, про поливання городини, про підготовку до збирання врожаю, і скалки надії одразу никли, лиця голів загострялися похмурою увагою, а погляди одводилися до землі, ніби люди боялися побачити в очах один одного ще страшніші, ніж власні, думки.

— І не доводьте, не повірю,— рішуче одрубала Василина на Марусині запевнення, і в її голосі забриніли сердиті нотки.— Ви так говорите, ніби радієте, що дощу не буде...

— Я? Що ви, Василю Пилипівно. Ну, як вам не соромно. Йй-бо!

Маруся ображено зморщила маленького ротика і на якусь мить замовкла. Петро глянув на її страдале лице, і хоч сам жахався своїх слів, проте вирішив виступити на допомогу.

— Да,— сказав він з усією авторитетністю. — Товаришка говорять правду. Дощу до жнив не буде. Так і дід Сила сказав, а він рідко коли помиляється.

— Багато знає твій дід,— вже зовсім розгнівалася Василина.— Розпустив би краще черезсідельник, а то коневі й пити ніяк.

Вона похмуро дивилася на потрісканий берег обмілілої річки і на мертві хмарки, що яблуневим цвітінням застигли в чистому небі. Сонце стояло в зеніті, пекучим промінням розжарювало повітря, землю, воду, темний пісок і пожовклі мочарі, стелило річкою сліпучу мерехтливу стежку.

— Довго п'є,— показала Маруся на коня, порушуючи ніякову мовчанку.— Така жара!

— Жара справжня. Скупатися б оце...— Петро глянув на неї розуміючим поглядом: «Дуріє, мовляв, Василина. Задаватися починає...».

Кінь довго й жадібно пив теплу воду, ніби вирішив геть-чисто висушити річку. А коли йому в цьому не пощастило, він, може, спересердя, почав гребти передніми ногами, струшуючись усім тілом.

— Но! — кинувся Петро до батога.— Но, Лебідь. Ще ляже, клята худоба. Но, поїхали!

Як переїхали річку й виїхали на бруковану дорогу, кінь пішов риссю. Сита тварина легко тягла возика з мовчазними пасажирами, і тільки час од часу хижо скошувала око на плечистого їздового, що ніяк не хотів сховати батога. Невеличкі містечкові будинки, криті залізом, гонтом і черепицею, залишалися позаду, за ними швидко тікали звичайні сільські хати передмістя в густих заростях вишневих садів. Виїздили на рівну ґрунтову дорогу, що надвоє перерізала степ.

— Сідайте на цей бік,— сказала Василина, помітивши, що Маруся в безсилому розпачі струшує куряву з шовкового полотна свого вишиваного плаття.— Тут не так курітиме. Не вгадав ти, Петре, куди посадити.

— Та хто зна, ніби, як сюди їхали, пил з того боку лягав...

Маруся швидко пересіла до Василя і, відчувши себе краще, одразу повеселіла, а за кілька хви-

лин вона вже дзвінко наспівувала модну пісеньку про серце, якому не хочеться спокою, і про радість та подяку до нього за те, що воно вміє так любити... Через деякий час, збагнувши нескладний мотив, підхопив цю пісеньку Петро, і, помножена ще на один сильний голос, вона лунко задзвеніла в спраглому просторі широкого степу.

А Василина мовчки дивилася на поникле листя карликових соняшників, на низьке бадилля картопель, яке починалося братися передчасним цвітінням, і на жовтаві недорозвинуті стебла жита та пшениць і думала про своє. Час од часу вона пристрасно вдивлялася в димні бескеття білястих хмарок на імлистому небі, намагаючись відшукати ознаку близького дощу, але хмарки й небо були незмінні, такі самі, як учора, й позавчора, і на тому тижні.

— Дощу!

Ось уже, мабуть, з місяць, як Василина читає це жагуче бажання в очах своїх односельців; воно горить не тільки в спраглих поглядах дорослих,—найменші діти гаряче чекають зливи, відчуваючи, що вона принесе їм і батькам велику радість. Благання дощу ллється з скорбних очей, задиханої худоби, і навіть оті он смарагдові ракші, що з розкритими дзьобиками розкуйовджено сидять на телефонних дротах, нічого іншого зараз так не бажать, як щедрого й тривалого дощу. Але його не видно й не чути. Степ зацімів, знесилений спекою. Замовкли, не б'ють в низьких вівсах перепелиці, і дзвінкі жайворонки не видзвонюють своїх розгонистих пісень, сховавшись у сумнівних холодках польових заростів. Тільки сюрчать у житах цикади та лунає пісня двох молодих голосів, але вже не про серце, а про дівчину Галю, яку обдурили чумаки. Обдурили та й

...Манили Галю
Темними лісами,
Прив'язали Галю
До сосни косами...

І ця сумна пісня, як ніколи, пасувала до спраглої пониклості степу, і не так жахними словами, як

тужливою мелодією, тягучою й розпачливою, мов плач.

Прив'язали Галю
До сосни косами,
Запалили сосну
Обома краями.

Цю пісню почав Петро, але вона добре була знайома Марусі, не раз співала її й Василина; і хоч настрої у неї сьогодні був не співучий, проте дівчина не витримала і, думаючи про інше, високим голосом включилася в останні рядки:

Сосна догоряє,
Галя промовляє:
Ой хто в лісі чує,
Нехай порятує!

— Ну й сумна, хай їй — скрикнула Маруся, коли розтанула десь коло степової могили луна останнього акорду, і на ходу стрибнула з воза.— А тут ще спека! — Вона помітила в житі синьоголові волошки й, забрівши на сажень від дороги, почала швидко зривати квіти. — Гляньте, Васирино, яка краса!

— Погано випололи чапляни,— прозаїчно сказала Василина.— Далеко їм до степу дуже, от і не догледіли...

— Знаю, що шкідник, на те й біолог,— жваво підхопила Маруся.— А от люблю ці квіти, люблю як голубий відблиск рожевого дитинства. Гляну на них, і пригадуються прекрасні дні світанку мого життя, молода мати, строгий і ніжний тато...

Вчителька йшла за возом, складала квіти в барвистий вінок і мрійно розповідала про солодкі дні щасливого дитинства.

— Тоді було не так, як тепер,— говорила вона,— в житах рясно цвіли польові квіти, ясні волошки, фіолетові сокирки, білі дзвоники березки, червоні польові маки і ще багато їх — не злічити всіх і біологові. Мала Марійка бігала за батьком на свій степ, плела віночки й квітчала чорняву голову, а строгий тато брав тоді її на руки і цілував, цілував,

пристрасно нашіптуючи, що вона буде найвродливішою дівчиною в світі.

Петро захоплено слухав мрійні спогади Марусині, дивився на неї широко розкритими очима і думав про те, що батько її таки не помилився; дівчина з його дочки вийшла справді вродлива, віє від її краси веселим буйним святом, як од перших пролісків весни...

Мислі його котилися плавко, як продовження ліричних Марусиних слів,— струнка дівчина з смуглявим лицем, її великі очі, чітко виведені дужки брів, рівний носик і маленькі вишневі уста зворушили прості почуття похмурого хлопця, він вдивлявся в неї захопленим поглядом і мимоволі порівнював з незграбною постаттю русавої Василини, яку не красить навіть рясне плаття з найдорожчого крепдешину. Навіть дивно, чого за нею так упадає той Іван, хіба, може, тому, що голова сільради?..

А Василина, слухаючи Марусину розповідь, подумала на мить і про своє дитинство, але солодкого і радісного нічого там не знайшла, може саме тому, що росли волошки і інші польові квіти у чужих пшеницях і житах...

— Сідайте, та поїдемо швидше,— гукнула вона вчительці, одганяючи неприємні спогади.— Од цієї могили ще півдороги їхати, а сонце вже звертає на вечір...

— А й справді,— спохопилася Маруся і, кинувши недоплетений вінок, швидко скочила на полудрабок.

Петро натягнув віжки, і кінь знову рушив крупною рисою, поспішаючи додому, хоч під ремінням збруї й збивалася мильна пінява. Віз лунко торохтів ґрунтовою дорогою, здіймаючи пухку куряву; вона клубилася в скісному промінні сонця щирим золотом і безсило опадала на придорожні спориші, пожовклі од жарких спек, і на молоді стовбури однорічних верб, що зеленими віхами обступили рівний шлях.

Кажуть, що першу половину дороги подорожній думає про те, що він залишив позаду, а другу —

про те, що чекає його попереду. Але це видно не стосувалося Василяни, бо вона і першу, і другу половину путі думала тільки про одне, про дощ, що так довго забарився десь у високому небі чи в далекім краю і ніяк не хоче прийти ближче до території її сільради. У своєму пристрасному бажанні дощу вона починала втрачати рівновагу почуттів, над ними панувало тепер лише жадання животворящої вологи,— про інше дівчина не в силі була думати. І ось, ніби на її жагучий поклик, на східному обрії рясніше зароїлися білясті хмарки; вони втрачали свою непорушність і починали зводитися вгору; зі сходу долетів перший подих легкого вітру, і золота курява враз повернулася з-під воза на захід, переслідуючи святкові убрання пасажирок.

— Доведеться повертатися на старе місце — сказала Маруся і швидко перекинулася на другий бік воза. Те ж саме зробила Василяна і, помітивши зрушення на східному небосхилі, враз зацікавилася в солодкому передчутті. Вона дивилася на ростучий рух хмарок, що осипали яблуневий цвіт і поволі набирали опалових тонів, на хрещатий знак плавкого яструба, що вилетів у передбурній метушні вибирати собі здобич, і хоч усією істотою відчувала, що сьогодні злива буде неминуче, проте боялася висловити свою певність вслух, ніби це могло сполохати таємничі сили природи, що зрештою взялися за здоровий глузд.

— Буде дощ! — перший сказав Петро і погнав коня швидше.

— Та ще й який дощ! — захлинулася щаслива Василяна.— Ач яка хмара здійсмається. Чорна, аж страшна!

— Невже буде? — жажнулася Маруся, забувши свої пророкування.— Ой, це погано. Тоді поганяйте швидше, Петре, чуєте, голубчику, в мене ж, крім цього плаття, нічого з собою немає.

— Однаково не втечем. Дорога дальня, а хмара йде швидко. Та не розкиснемо! — підбадьорював Петро, жадібно вдихаючи свіжий вітерець.— Не з глини!

— Ну як же не з глини,— примхливо промовила Маруся, щиро злякана передгроззям.— І вигадав же якийсь дурень цей дощ, добра б йому...

Василина рвучко повернулася до вчительки, ніби її враз стьобнули батогом, і під палаючим поглядом Маруся проковтнула кінець лайки.

— Як вам не сором! — обурено сказала Василина.— Ви — біолог!

— До чого тут біологія, коли в степу ні деревця, ні хатини — а в мене плаття полиняє. Добре вам...

Вчителька натякала на прорезинений плащ, який Василина скрізь возила з собою в щоденному сподіванні дощу, але Василина не дочула, зачарована прекрасним видовиськом.

На заході ясно світило сонце, половина неба була чиста, без єдиної хмаринки, ніби їх проковтнула чорна навала сходу, ще більше підкреслювана сліпучим заходом. Од найбільшої хмари враз одірвався довгий свинцевий шмат і покотився через усе небо швидко, швидко, як надута легким газом тканина, випереджаючи решту хмарних бескетів і кораблів. На мить загорівся блідий сполох блискавки, і далеким гарматним вибухом загуркотів грім. Угорі щось зашуміло, і коли покотиста хмара пересунулася над головами наших подорожніх, затемняючи сонце, на них враз налетіла рівна стіна вітру й, обвіявши приємною прохолодою, посунула далі в степ. За кілька хвилин небо було геть-чисто чорне, і тільки на заході ще ясніла жовта смуга сонячного марева; вітер стихився, на землю впали перші краплі крупного дощу. Василина сиділа на возі і, розправивши руки мов крила, жадібно ловила довгождані краплі.

— Дощ! — шепотіла вона як зачарована,— дощ, дощик, дощику, зварю тобі борщику в полив'янім горщику.

І чим далі шумів ростучий дощ, тим голосніше вимовляла вона слова наївної пісеньки, що самохіть приходили в голову. Грім гуркотів сильніше, сполохи блискавки набирали чітких форм і криву-

лястими лініями креслили хмари; дощ густішав, і вже зовсім чутно шелестіла, хутко наближаючись, злива.

— Та хоч коня спиніть,— ви! — різко сіпнула Маруся їздового.— Може під возом затишніше буде!

Петро глянув на неї значущим поглядом, проте коня спинив, повернувши його трохи за дощем. Дівчина швидко стрибнула з воза й присіла під полудрабком, і хоч тут було затишніше, проте вона тремтіла, як в лихоманці, не так од холоду, як од люті за невчасний дощ. Петро прив'язав коня віжками до люшні і поліз під воза й собі, витираючи рясні краплі на задоволеному лиці.

— Брр..,— стукала зубами вчителька.— Проклятий дощ, бодай би він запався навіки, і той, хто його вигадав...

Озираючись на строкаті вишивки мокрого плаття, вона кляла весь світ безумною лайкою, докоряючи собі за те, що поїхала сьогодні, ніби не могла ще один день пересидіти...

Почувши лайку, Василина зняла з воза забутого плаща і з огидою кинула під полудрабок.

— Беріть плаща, чуєте, ви! Та перестаньте клясти! Зараз же! — підкреслила вона гнівно, блискаючи очима.

Вчителька демонстративно одкинула од себе плащ і до болю закусила тріпотливі губи. Але Василина на неї вже не дивилася. Вона стояла лицем проти зливи несподівано струнка і вродлива, великі сині очі захватно блищали, прикрашуючи трохи зугрювате лице, а мокрий, незграбно скроєний сільським кравцем крепдешин, спритно облягав тонку талію і високі груди. Вона підвела голову догори і розкритим ротом ловила теплу животворну вологу, підхоплювала її долонями, і вода швидко спливала з них маленьким водоспадом, дзвонно падаючи на землю і спалахуючи круглими бубенцями бульб.

— Довгий дощ буде! — згадав Петро дідівську прикмету і стурбовано гукнув:

— Товаришко голово! Василю Пилипівно! Іди сюди, бо простудишся!

Але Васирина його не слухала. Вона стояла під ливним дощем геть-чисто мокра, проте очі і все лице її сяяло високою натхненною радістю. Тоді Петро встав з-під воза і, міцно обійнявши дівчину, силоміць потягнув у затишок, притискуючи до своїх грудей, ніби намагаючись живим теплом нагріти тремтливую товаришку. Васирина довірливо горнула до їздового і крізь туманне скло зливи захватно дивилася на широке безмежжя степу, що стигло під рясним дощем.

І тільки тоді, коли дощ почав меншати, вона глянула на сусідку. Маруся сиділа під плащем маленька й люта і заздрісно зиркала на неї злими чоловічками темно-сірих очей.

Вчасний дощ зробив своє. Степ утратив передчасну жовтавість ярини, вона стигла новими соковитими пагінками, латата городиня стрімко пнула догори, розлягалася вшир, поїла життєдайним теплом буйне коріння, і тільки озимина чимдалі більше відливала золотом стебел, схиляючи важке колосся, повне крупних зерен достигаючих хлібів.

Дзвінко били в сизих вівсах ситі перепелиці, іржаві жайворонки в піднебесі найніжнішими цимбалами салютували щедрим трудодням, дзвонно гули на вишневому цвітінні гречок оксамитні бджолки й жовтогарячі джмелі, оживий степ лелів під жарким сонцем голубого неба пишними кольорами, мелодійними звуками і медовими запахами урожайного літа. Та одного росяного ранку липневий степ огласили бентежні звуки машин, кріпкі запахи горючого покотили над досяглими житами, почалися захватні колгоспні жнива. Вуркітливо гули комбайни, деренчали жниварки, а днів за чотири зататакали чорні двигуни і заторохтіли коло високих скірт червоні молотарки. Вдень і вночі степ вирував буйним трудом працьовитого колективу.

Ніщо не показувало на близькі дощі, але Васирина тремтіла при одній згадці, що може початися п'ятиденна злива, як тоді пам'ятного дня, коли вона

їхала з містечка. З такою самою пристрасстю, як тоді чекала, вона тепер жахалася дощу і готова була молити кого завгодно, щоб одвів він непотрібну вогкість на моря, на болота, на непрохідні ліси, якнайдалі од цих дзвінких степів яким найгіршою згубою є дощ. Те, що тоді врятувало врожай, тепер могло перетворитися на свою протилежність.

Василина бачила, як ті ж самі думки непокоять цілі табори, з них виходять темними вечорами сиві аж прозорі діди і йдуть у степ, далі од ясних ліхтарів і там на самоті довго вдивляються в фіалкову темінь неба, вишукуючи їм одним відомі прикмети й таємничі знаки. І хоч вірили їм наполовину, але говіркіше ставало в куренях, коли наївні астрологи переконано твердили, що дощу сьогодні не чекати: працюймо на повну губу, хай сиплеться не пересиплеться в колгоспні кошелі золоте зерно!..

Та обдурили сивих дідів таємничі знаки і прикмети. Одного жаркого полудня таки налетіла на степ дошова буря і саме тоді, коли на неї ніхто не сподівався. Голубий день дзвенів прозорою сухістю, небо стояло чисте, як вимите, не дихав вітерець, і в цій наструнченій тиші природи, може, й таїлася ніким не помічена небезпека. Гули машини, дівчата поспішали за жнивварками, в'язали снопи, гребли, і ладна пісня линула в безмежжях степу, пісня про милого, що на роботі, ой на литейному заводі, і про те, як він робить, не гуляє, мідні труби виливає... Василина слухала пісню і жадібними очима оглядала степ. Пливли в житах стрімкі степові кораблі-комбайни, і широкими річками струмилися за ними свіжі стерні. Як маленькі макети своїх заводів, диміли серед степу посланці міста—трактори, тягаючи крилаті жнивварки. Барвистими кольорами грали на жовтавості нив строкаті майки і кофти в'язальниць, польовими маками цвіли святкові краватки піонерів на збиранні колосків, гармонічно рухалися люди коло молотарок, і росли біля них скирти жовтавої соломи, як на величній діаграмі показники труда.

Було щось незбагненно прекрасне в усій цій картині, як од найвищої радості дитинства. Василина

не витримала і, залишивши голову колгоспу коло молотарок, кинулася до в'язальниць, включаючись і собі в пісню й веселий ритм роботи. Вона спритно скручувала перевесла, і важкі снопи з сухим тріском швидко падали один за одним на низьку стерню, викликаючи захоплення в'язальниць:

— Ого, наша Вася не забула ще роботи!

— Другий рік у сільраді, а ніби сьогодні з ланки!

— Йй-бо, ніхто за нею не зв'яже!

— Ей, Іване, поганяй швидше, бо Василина замість снопа тебе скрутить!

— Хто це там пашекує? Це ти, Петре. Гляди, щоб Приська тебе аліментами не скрутила...

Василина хотіла й собі кинути хлопцям щось жартівливе і в'їдливе, але, одірвавшись від готового снопа, вона враз заніміла в тривожному спогляданні. З-за розкопаної могили зводилася опалева туча з білястими краями і помітно швидко підводилася догори.

— Дощ!

Ще ніхто не вимовив цього грізного слова, а вже швидше зарухалися люди, машини й коні, ніби по нечутній команді, степ посилено забував швидкою працею, здавалося, ніби колгоспники в єдиній напрузі намагаються скінчити всі жнива доти, доки закріє темна навала з півночі ясне поле голубого неба.

Василина вже не дивилася на прокляту хмару, швидко зносила готові снопи. Голова колгоспу, куховарка і сторожі разом із складальниками і в'язальниками блискавично зводили високі копи, а коли на землю впали перші краплі лапатою дощу, змовкли машини і в неймовірній тиші кинулися люди до снопів.

Одвівши дітей у курені, прибігли на допомогу вчителі та вчительки. В мовчазній напрузі, під рідким дощем кипіла швидка робота, і в такт їй лунала в мислях спітнілих людей найчорніша лайка на адресу негоди, що зазіхала на щедрий випрацьований врожай. І тільки тоді, коли дощ линув як із відра, холодними патьоками залазячи за коміри,

люди кинули роботу і мовчазною юрбою подалися до недалекого табору.

Люта, аж страшна, бігла Василина крізь жовтаву зливу, вона здавалася тепер їй огидними поміями, брудними патьоками, що стікали в казан святої праці. Од безсилої зненависті дівчині стало жарко, задихана й червона прибігла вона до великого куреня, повного мокрих розлютованих людей.

І як різкий контраст до похмурих облич весело сяяло серед гурту спітнілих піонерів вродливе Марусине лице. Вона зарані сховалася в курінь і тепер радісно підставляла рожеве обличчя під свіжі краплі дощу, що долітали крізь розчинені двері, ловила їх руками і дзвінко наспівувала наївну дитячу пісеньку.

Иди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику...

— Березової каші тобі зварити, — не стерпів хтось із учителів, і Маруся враз увірвала спів. У двері вбігла мокра розпатлана Василина.

Дощ прошумів над куренем раптовою зливою з громом, блискавкою і сильним вітром і почав поволі стихати. Якраз проти дверей над обрієм почали рватися хмари, з свинцевих бескетів і круч виринули чисті озера голубого неба, а по хвилі, хоч над копами ще дощило,— небо засяяло барвистим колом прекрасної райдуги.

Липень 1936 р.

СВІТАННЯ

Санько мусив прокидатися. Хтось прикро й настирливо трусив його за рукав.

— Уставай! Уставай, онучку, годі тобі спати. Он уже Прокіп у шибку стукає... Підводься!

Виплутуючись із василькових марень кріпкого сну, хлопець розкрив очі.

— Що там таке?.. Це ви, бабусю? Чого раптом?

— Іди вмивайся,— журно говорила бабуся,— ходім, я тобі зіллю.

Санько не розумів:

— Ще ж ніч, хіба швидко гудок?

Він глянув у вікно. З темно-синьої безвісти неба зирка в шибку мінлива зірка. На ризі троєручиці в божнику тьмяно мерехтить місячне сяйво. В кімнаті зовсім темно. Волохатою плямою бовваніє коло ліжка бабуся. У дворі зрідка й незлостиво гавкає Ласка.

— Який там гудок!.. Що ти, забувся вже? Он Прокіп у вікно дряпає...

— Прокіп? А чого йому серед ночі?..

— Та ви ж збиралися... Може, ти вже передумав? — забриніла в бабиному голосі надія.— Якщо передумав, то лягай, я Прокопові скажу нехай іде собі. Воно й краще буде, на смерть же йдеш, на видиму смерть...

Тепер Санько згадав:

— Так ось чого прийшов дядько Прокіп! А я забув... Тьху!.. Він ще може подумати, ніби я злякався. То чого ж бабуся його в хату не запрошують?

— Дядько Прокопе! — гукнув хлопець і притьмом скочив з ліжка. Вибіг у сіни й хутко відчинив двері.

— Заходьте, дядю Прокопе, я зараз! Ось тільки вмюся. Злийте мені, бабуся. Та невже-таки нічим присвітити?..

— Навіщо там світити,— сказав увіходячи Прокіп.— Очима, Саню, світи, дешевше буде. Що ж ти, парубче, так довго спав? Я вже, грішним ділом, подумав був, що ти злякався...

— Я, злякався? І чого б то я боявся? Подумаеш — страх який!

— А то не страх,— печально обізвалася бабуся.— Видима ж смерть. Хоч розіб'єшся, а хоч у поліції повісять...

— Малих, бабо Христино, не вішають! Та й не спіймають вони нас...

— Ні, ви таки, Прокопе, не гаразд робите,— докоряла стара.— Йому ж й дванадцяти немає... Хіба можна такого малого у вашу ліворуцію втягати? Хочете, щоб і він за батьком пішов?..

— Киньте, бабуся! — сердито обірвав Санько.— Вчора не наговорилися. До півночі спати не давали. Через вас і заспав. Якби тато були дома, вони самі послали б...

— Ото й лихо, що і батько твій такий. За те й на Сибір поцілив. Та він же хоч дорослий, а то мале, як те курчатко, а й собі...

Санько образився не на жарт:

— Курчатко! Як на мартені шквариться, то не курчатко, а тут малий... Годі вже вам... Давайте чим утертись!..

— А може, й справді залишайся, Саньо,— щось обмислюючи обізався Прокіп.— Я вже якось без тебе... Ігоря візьму й удвох...

— І що б то я говорив, дядю Прокопе,— поважно, як дорослий, одказав хлопець.— Куди ви годитесь з однією рукою! Та й Ігор, хоч і з двома рука-

ми, але чи ж вилізе він на сто двадцять аршин? А я залюбки, мов за голубами все одно злязю. Тато й не говорили б навіть...

— Ну, тоді давай квапитися. Бо вже швидко світатиме...

Вийшли надвір.

Тиха ніч стигла в оксамитній чорноті, клонила на захід брезкле півколо місяця й кліпала мерехтливими зорями. З Дніпра віяло сіверкою вологістю, доносило дух лугової трави й ромашки.

Зі сну хлопця охопив холодний дріж.

— Знаєте що, дядю Прокопе.— Я, мабуть, вернусь та надіну свою робу.

— Навіщо? Заважатиме лізти.

— Зате вона руда, і на рудому мене не так видно буде.

— А вірно! У тебе, Саньо, таки батькова голова!

Хлопець повернувся до хати, надів шкарубкий робочий одяг і за якусь мить вибіг у двір. За ним вийшла бабуся.

— Коли з нами щось трапиться,— наказував Санько,— то пильнуйте Ласку. Годуйте добре, їй тепер більше треба.

— Гаразд,— крізь давлучі сльози зітхнула баба.— Ти, онучку, за себе більше тривожся, а не за сучкою... Ви там, Прокопе, добренько дивіться, щоб часом чого не трапилось... Батько ж за ним дух ронить... Ой, чує моє серце, що все це добром не ввершиться...

— Ви, бабуся, не накликайте біди,— жартував Прокіп.— Усе буде гаразд. Ми з Саньком так цю справу обкрутимо, що поліція тільки рота розкриє... Правда, Саньо?

— Правда, дядю Прокопе. А де та штука?

— Ось, — показав парубок, одхиляючи єдиною рукою полу піджака... Я понесу, а на місці тобі віддам...

Приглушено шумував десь зовсім близько завод. Сичали парою паровози, тривожно й розпачливо вищали часті сирени кукушок у транспортному, деренчали пневматики, дзвінко вибивали дріб «глу-

харі» в котловому. Погасивши на мить над цехом зорі, загуркотіла, випускаючи золоту плавку, третя домна. Черкав вогняними мечами у темному бездонні неба конвертор бесемера.

Вийшли за хвіртку. Важко зітхаючи, виряджала бабуся онука.

— Ну, щастя ж вам милосердний боже!

Поцілувала хлопця, вернула у двір. Закриваючись, плачно запищала хвіртка.

З двору Прокіп повернув через набережну до пристані.

— Чого сюди? — не розумів Санько.— Як на мене, то базарним спуском ближче.

— Ну да, ближче. Але містом небезпечно. Сьогодні всі городовики й жандарми не сплять, до мая готуються. А крім того, на шостій брамі, що коло кінного двору, сторожує Нестор Маслюк. Він наш — і на зборах обіцяв пропустити... бо хто ж так знічев'я на завод пустить, та ще сьогодні?..

— «А вірно»,— подумав Санько й повернув за одноруким.

Ішли мовчки, покрадьки. Розмовляти не хотілося, та й справа вимагала цілковитої тиші. Незвична рань тягнула до самозаглиблення.

Кожний мислив про своє: Прокіп про те, яку бучу зчинять завтра хазяї й поліцаї, коли їм пощастить у сьогоднішній справі, про вчорашнє засідання комітету й завтрашню маївку в Шляхівському лісі, і про сотні інших справ,— хіба мало їх у більшовика в запіллі та ще напередодні таких подій?..

Хотів думати про наслідки сьогоднішньої, власне, сьогоднішньої подорожі й Санько, але думки чомусь уперто звертали на інше. Не виходила з голови золотоброва Ласка, що ось-ось має ощенитися, ходить важка, меланхолійна й черевата. Цікаво, скільки буде щенят у неї, мабуть, троє, бо в сучки особливо набрякли й налилися три пипки. Якщо справді буде троє, то двох годуватиму, а на третє виміняю в Кольки Слідзінського пару голубенят.

Інтересно, щенята які будуть, от коли б удалися в Кошевцевого Нерона — лягавий же! — за таке щеня Колька й дві пари не пошкодував би. Щасливий той Колька Слідзінський, має грядку, чи не більшу за наш флігельок, і голубів ачей із сотню, ганяє їх собі — на роботу не ходить, — а тут руки й ноги мліють, «хлопчику сюди», «хлопчику туди», а мартен пече, просто в лице вогнем дмухає, коли відкриваєш відтулину; через те в Санька ще рудішають брови, вигоряють вії над блискучими, як миті вишні, очима і лупиться кирпатий, у жовтавому ластовинні носик... Та що ж, у Кольки батько є, газовщик, а мій у Сибіру десь, на каторзі, і мати в нього є, а моя давно померла, так давно, що Санько й не пам'ятає навіть, малим дуже був. Ну й нехай газовщик батько, нехай голуби й мати, зате Саньків батько за правду страждає, за робітників, він революціонер, і його пани й жандарі бояться, — Санько теж буде революціонер, він уже листівки розліплював і в цеху розкидав, а листівки, як голуби ті; добре б мати голубів, десятків зо два хоча б, і добру грядку. От коли б дістати грошей, — знайти чи що десь — полочка мала, на хліб та на тульку не вистачає, бабуся бігають, шукають роботи, але вже й прати не дають, кажуть стара, попалиш, як прасуватимеш, і гасу немає, світить нічим, а в Кошевця електрика, бо він городовик і живе здирством, клятий товстун. Як виросту й буде революція, то неодмінно обстрижу йому вуса, чорту вусатому.

— Тут підемо берегом, — шепнув Прокіп. — Ти обережненько. Візьмись за мене!

Побравшись за руки, вони зійшли з кручі й пішли понад самою водою.

Під ногами тріскотіли черепашки й муляв жорсткий гравій. Темна вода зникала в округлих валах свинцевого туману, що крийма заповнив річку. Тягло вогкістю приперченою духом лежалої риби. Блеклий місяць загорнувся химерним бескетням заводських споруд. стало темніше і яскравіше, блимали вогники цехів, пильно вдивляючись у темінь.

Щось важко гупнуло, — мабуть, упала баба в

копровому. Безумно крякнув і просвистів крилами в тумані крижень.

— Ану тихше,— почув щось Прокіп і спинився. Санько весь перетворився на слух. Розмірено гув завод. Осяявши небосхил, загуркотіла, випускаючи червінькову плавку, вже перша домна. Нишпорили в бездонній бані вогняні мечі над бесемером. Як стихнув гуркіт плавки, потойбіч річки оксамитним тьохканням обізвався соловейко.

Від Прокопового «тихше» у Санька щось тривожно йокнуло в грудях, хоч він гаразд так і не розумів, кому яке собаче діло?..

— Нічого. То мені вчулося. Світатиме швидко.— сказав Прокіп, і воци рушили далі.

Перервана стрічка Санькових думок покрутилася знову:

«Якби знайти хоча б золоту п'ятірку, і то непоганий голубничок можна б придбати. Не я буду, коли свого не діпнуся, нехай хоч пар п'ять спочатку й без грядки, в сінях держатиму, добре, що хата своя, ще з того часу, як на місці заводу село було,— лишилася. Завтра страйк, то на завод не піду, а подамсь на озьорку, може, однесу кому щось і зароблю полтинника, а там знову, так і наскладаю за літо карбованців десять, утру носа Кошевцевому Серьожці, нехай не задається, жандарський одвійок думає, що коли батько городовик, то він уже й цяця, скоро ми й батькові вуса зріжемо, нехай почекає, закрутиться вранці, пристав йому покаже за таке неподобство на його ділянці, ага, чортів черевань, так тобі й треба, знатимеш, як батька в острог водити, самого б тебе на гробовище одвезти, разом із цибатим Серьожкою, тільки й добра, що се-тер рудий, Нерон, але й він за трояка в учительки куплений, як учителя в Сибір загнали, разом з татом...»

Коли почав біліти в пільмі яхт-клуб, повернули назукись до шостої брами.

— Тепер обережно, Саньо! — попередив Прокіп.— Тут філери, мабуть, так і шниряють. Щоб часом не причепилися...

Санько йшов, затаївши подих. У скроні млосьно тіпався якийсь живчик.

Завод уже зовсім близько. Добре видно шосту браму, ось тільки поминути кінний двір, перейти через брук. Але ж його освітлено! З одного боку брезкло блимає запилений ліхтар кінного двору, а з другого — сяє лампочка на прохідній. Як же його переметнутися через цю кляту дорогу?..

Очевидно, те саме муляло й Прокопові, бо він сказав:

— Підемо трохи назад Короленківською, а там, де каштан,— перейдемо. Тоді понад муром вернемо до прохідної...

Санько не заперечував. «Прокіп таки жук! — захоплено подумав він.— Тим-то й поліція його ніколи не спіймає, хоч усі добре знають, що листівки на верстатах — то однорукого робота!»

Зробили так, як надумали. В темному затишку під каштаном, що зажурно клонив своє крилате гроно на шлях, перейшли брук і понад заводським муром беззвучно посунули до брами.

Сажнів за п'ятнадцять од прохідної Прокіп зупинився:

— Стоп! Далі я сам піду, а ти почекай тут. Бо що, коли в Маслюка городовик сидить?

— Добре, дядю Прокопе, йдіть. А мені коли рушати?

— Як вийде з брами Маслюк і стане до тебе спиною, тоді й рушай. Коли там щось непевне — я одразу ж повернуся. Проте на тобі цю штуку...

Прокіп розстібнув піджака.

— Тягни! Та ось, за очкуром...

Прокіп пішов, а Санько, міцно прив'язавши «штуку» до живота під робою, вріс у сутінок муру.

Завод буяв щоденними шумами, дзенькотом і двигтінням так само, як і вчора, й позавчора, і торік восени, коли повз нього вели жандарми Санькового батька на каторгу, чи позаторік, коли влітку почалася війна і забрали дядю Григорія захищати «веру, царя і отечество».

Тут, на буї, недалеко від Дніпра несло ще зим-

нішою вогкістю. Хлопець весь дрижав од протягу й збудження,— Перше Травня завтра, а така холоднеча, хай йому!.. В повітрі пахнуло чебрецем з-під муру й круто звареною крашанкою. Так пахне доменний газ.

З прохідної на осяяний брук вийшов бородатий Нестір і повернувся на схід. Глянувши на його широку спину й дерев'яну ногу, хлопець швидко пішов на світло. Ракою міцно тримав живіт.

У прохідній привітався:

— Здрастуйте, діду Несторе!

Але той нервово стукнув милицею:

— Іди, іди собі швидше. Завтра здоровкатимешся, а зараз іди й забудь, що тут сьогодні був... Зрозумів?

Сажнів за п'ять від прохідної чорніла Прокопова постать. Санько підійшов.

— Розумієш, — поскаржився хлопець, — я до нього привітався, а він гримає..

— Боїться старий. І допомогти нам хоче й боїться. Ну, Олександрє,— як до дорослого звернувся Прокіп,— тепер найголовніше. Ходім!

За якусь хвилину вони були коло димаря третьої домни.

— Нам щастить, — прошепотів однорукий. — Тінь якраз на прутті. Дев'ять шансів з десяти за успіх!

Санько глянув на димар знизу вверх. Йому не було кінця й краю. Залізне пруття лізло темно-рудим черевом і десь сажнів за три зникало в нічному морозі. Такий ніби тонкий здалеку, димар виявився зблизька широкою спорудою — здавалося, що це не заводський димар, а якась велетенська вежа. Ой нікчемний же і малий виглядав перед нею Санько!

Із задуми хлопця вивів Прокіп:

— Ти добре прив'язав? Щоб часом не випало. Дай я перевірю. Так... Дріт де, в кишені? Ну, лізь... Не дістанеш? Це тільки знизу, далі пруття густіше буде. Давай підсаджу. Ставай на коліно. Так... Тепер на плечі. Обережно! Дістав?..

Санько взявся за холодне й вогке залізо.

— Дістав,— відповів він тремтливим голосом.

— Ну, діставай другий. Та не бійся, чого ти тремтиш?

Малому зробилося соромно:

— То я не з ляку! Холоднуватو...

— Нічого, потерпи, Олександрє! Дістав другий? Лізь, я тут поблизу десь пильнуватиму. Добре прив'язуй, бо, може, вітер здійметься...

Коли в нічній імлі зникли Сашкові ноги, Прокіп одійшов од димаря й принишк під кавпером. Парубок весь дрижав від збудження. Пересохла горлянка, у вухах стукало, ніби в котловому цеху, тоскно нив обрубок лівої руки. В голові розпачлива порожнеча, під груди тисне невідома вогкість, як тоді, коли чекаєш на щось жахне, неминуче...

Хтось непомітний і могутий починав шарувати тмяно-зелене склепіння неба. На сході воно ледь помітно срібнилося.

Санько тим часом не озираючись ліз угору. Не озирався, бо чув, що коли глянути з височини вниз, то може запаморочитися голова. Перед очима була тільки темно-руда цегла, зрідка перетнута чорним пруттям скоб. Починали боліти руки. Нили м'язи, щеміли долоні, зарубцьовувався на них знак від товстого чотиригранного пруття. Доводилося напружуватись, бо скоби розташовано для його зросту трохи зарідко, треба підважуватись на руках. Холоду хлопець уже не помічав, хоч чимдалі ставало свіжіше. Як уже зовсім заморився — вирішив одпочити. Мимоволі глянув убік. Завод стелився перед ним веселковою панорамою. У фіалковій темені зникало залізне плетиво трубопроводів і корпуси заводських будов. Їздили коліями, мов по нотах, іграшкові кукушки, комашилися на печах крихітні люди. Санько глянув на захід — там десь має бути його четвертий мартен, але стрімкий корпус силової затулив піч, не видно. Тоді він глянув униз. Димар кінчався під ним десь зовсім близько, хоч Санько добре знав, що проліз більше, як десять сажнів. Зате блищали каски велетенських кавперів, гоголіла на них нічна роса, осяювана ближнім

ліхтарем. Понад кавперами хтось ішов. Та не один, а двоє. Невже вони мене побачать?

Санькові зробилося лячно. Хлопцеві здалося, що там, унизу, так само добре видно, як йому їх, освітлених випадковим променем лампочки. Поквапно, ніби тікаючи, він поліз угору.

Прокіп посунувся в темний куток. Повз кавпер зовсім близько проходило двоє. Одного з них він упізнав. Дзенькаючи іржавими острогами, хоч верхи й не вмів їздити — пройшов Кузьма Кошевець. Та й як його не впізнати, цього пикатого череваня, із вусами, що в баранячого рога крутяться!

Другий був незнайомий.

— Мабуть, філер з губернії,— подумав Прокіп і висунувся ближче, щоб підслухати розмову.

Та до його вуха долинув тільки край балачки:

— Страйку не повинно бути... Завод працює на оборону Росії. Воєнні заклази... Губернатор наказав...

Говорив незнайомий. Вусатий Кузьма брязкав острогами й уважно слухав.

Коли вони зникли, Прокіп підійшов до димаря й глянув угору, туди, де зник Санько. Але там було темно.

Чим далі ліз Санько, тим більше заморювався. Тепер він спочивав уже щоп'ять скоб. Спочиваючи, зиркав униз, і маркітний ляк охоплював його залізними кліщами. Хотілося голосно заридати й гукнути, щоб хтось зняв його з цього черева, де він один і кволий, такий малий на виду у всього заводу, у всього світу. Понесла його лиха година на своє безголів'я, спав би собі дома й не знав би цього жаху, і руки не боліли б, і не нудило б так, як після довгої плавби човном...

Від таких думок хлопець ладен був кинути свою ношу й лізти униз, але в голову приходив спогад про батька, що він сказав би, коли б довідався про його настрій,— вилаяв і не розмовляв би цілий день. За Кольчиними голубами на третій поверх Кошевецького будинку по ринві лазив, а тут пруття, як та

драбина, і для всіх, для всього заводу, для... як там написано — забувся,— для робочих потрудитись треба, так він уже й змалився, як же — «я малий, а димар великий», а тобі хотілось би, щоб навпаки?— Ех ти, малий,— лаяв сам себе малий уголос і знову ліз угору.

За кілька хвилин він побачив червіньковий відблиск світанку на вістрі громовідвідника.

Прикріпивши куце держално до залізного шпилья, Санько почав швидко злазити. Колись він мав глянути відси, з найвищого димаря на завод, на те, як віддзеркалюється й колінкуватості в'ється в синю далину крутояра річка, на луки, аж туди, до Шляхівського лісу...

Але тепер йому було не до замилювання краєвидом, та й не видно нічого в фіалковій імлі, що окутала крийма землю. Пливе у цій імлі один лиш огнесяйний завод, мов казковий корабель, і на найвищій його щоглі — юнга Санько. Та спостеріг юнга світанок на сході, через те й поспішає так хутко вниз, доки не прокинувся злий власник судна...

За Саньковими підрахунками димар уже давно мусів окінчитися. Він ліз ним, здавалося, цілу годину, але кінця й краю немає цьому малиновому череву. Малинова цегла й чорне пруття, цегла, пруття й Сашко і більше нікого, хіба що буяє унизу десь завод та в небесній безвісти хоробливо леліють зорі. Коли ж буде край димареві, й коли буде Прокіп?

...Аж ось і край. Санько бачить навіть землю під димарем. Он і Прокіп іде, щоб його зняти, і даремно йде, бо тут Санько вже й сам плигне. Взагалі Санько не знає, чого він боявся, і що тут страшного—вилізти на димар та ще по скобах, пхі!—він може хоч щоночі лазити, яка дивина, по ринві на третій поверх важче лізти, та й то...

Але що це в Прокопа за кашкет? Крисатий якийсь, химерний. І вуса ніби... Ой, та це не Прокіп, це ж Кузьма!

То справді був не Прокіп.

Просто до димаря, уважно озираячись, ішов гó-
родовик.

Санько щільно втиснувся між скоби.

На сході починали жевріти червінню гребеня-
сті хмарки.

Пристав Квасков тільки-но почав одягатися, як
у кабінеті задеренчав дзвіночок телефону.

— Дашко! — гукнув пристав, натягаючи чобота.— Дашко, ти оглухла? Послухай, хто там гала-
сує чуть світ!

— Жандарський ротмістр, пане,— доповіла за
якусь мить покоївка.— Просить, щоб негайно...

— Почекає, невеликий пан! — пробурмотів при-
став і в одному чоботі швидко пошкандибав у ка-
бінет.

— Що йому треба, бісовому полякові! Знову
якась халепа!

Між приставом і жандармським ротмістром —
давня конкуренція. Обое вони мали на заводі свою
агентуру й ревно намагалися вислужитись перед на-
чальством, часто за рахунок «ближнього». Через те
обое не проминали нагоди підкласти один одному
свиню, надто коли це не дуже відбивалось на охо-
роні «громадського спокою».

Приготувавшись до змагання, пристав зробив
услесливе лице, сів за стіл і взяв телефонну трубку:

— Алло! Я слухаю вас, пане Сокальський! До-
брого ранку!

— Здрастуйте, пане приставе, здрастуйте! Та
воно не такий уже й ранок, скажу я вам. То як спочивалося? Які сни й марення?

Ротмістр говорив улесливо, з ледь помітною іро-
нією. Пристав відчув щось непевне й наkostenчався.

— Дякую панові ротмістру! Спалося добре.
А вам, очевидно, не дуже, що так рано звелися?

— О, так! — лукаво зітхнув жандарм.— Остан-
нім часом я сплю погано. Знаєте, скажу я вам, те-
пер такі тривожні часи, війна, соціалісти, а тут іще
перше мая,— де вже нам про спання думати! До

речі, прошу папа пристава, ви були вже на заводі сьогодні?

«Так і є,— неприємно тьохнуло пристава.— Даром не дзвонитиме, клятий поляк»,— але вирішив витримувати розмову в попередньому стилі:

— Ні, Адольфе Петровичу. Оце тільки одягаюся...

— Пізно, пізно,— журно й уїдливо докоряв жандарм.— А на заводі такі справи, скажу я вам, такі події... Да, справді тяжкі часи настали!

— А які саме події, пане ротмістре? Кажіть, не бентежте, прошу вас...

— Так, так, події дуже сумні. Зачекайте, ви в своєму кабінеті? Ну да, так вам видно буде. Ви гляньте у вікно, скажу я вам. У те, що на завод виходить...

Не кидаючи трубки, Квасков повернувся до вікна. З нього завод видно, як на екрані. Ну, що там особливого. Завод, як завод! Димарі, печі, паровози, естакади, руда, вугіль, майстерні. Нічого не бачу!

— Що ви там вигадуете, пане Сокальський,— починав нервувати Квасков.— Я категорично нічого не помітив!

— А ви гляньте вище, скажу я вам. Гляньте вище, так, як у байці Івана Андрійовича Крилова сказано,— уїдливо зауважив Сокальський.— Тоді вам видно буде...

Пристав глянув вище й схопився за серце.

Над заводом, у голубому кришталі неба, щедро осяяний сонцем, пламенів червоний прапор.

Якусь хвилину пристав помовчав, а потім задихаючись, оприскливо засичав у трубку:

— То якого ж ви чорта не знімете! Хіба не разом відповідати будемо? Це свинство з вашого боку, пане...

— Ви забуваєте маленьку деталь, пане пристава! Доменний на ці дні ваша ділянка, як відомо вам і поліцмейстеру. Проте я пробував,— з удаваним сумом протяг Сокальський.— Пробував, але нічого не виходить...

— Дзвонили начальнику цеха?

— Сам був у нього. Розводить руками. Ніхто не хоче знімати, скажу я вам! Боятися.

— Мулярів викликати! — гукав пристав.— Слюсарів! Бляхарів!

— Викликав. Ніхто не хоче. Гроші давав — не беруть.

— То що ж робити,— розпачливо бризкав слиною пристав і раптом озвірів:— Кошевець! Кошевець, душу мати!

— Що з вами, Варламовичу? До чого тут Кошевець?

— Це моє діло, пане ротмістре! Давайте одбой, годі дурня валяти. Діяти треба!

Суворо затиснувши губи, пристав рішуче повісив трубку й покрутив одбой.

По хвилі він викликав контору доменного цеху:

— Говорить Квасков. Дайте мені зараз же Кошевця, живого або мертвого!.. Так, так, додому! Негайно!

Пристав не встиг застібнути останнього гудзика на мундирі, як покоївка доповіла, що прийшов городовик.

— Пустіть негайно,— суворо наказав Квасков, і почав міряти лелечими ногами долівку кабінету.

Коли дрижачий Кошевець увійшов, пристав продовжував ходити, не звертаючи на нього жодної уваги. Опукуваті очі поліцаєві мигали блискавками, вузький ніс поривчасто роздимався, як у коняки, що галопом бігла кілька десятків верстов.

Переляканий Кошевець дивився на начальника благальним поглядом і з жаху не міг вимовити й слова. Його товста незграбна постать якось раптом обм'якла, спітніле лице посіріло й стало одного кольору з пишними вусами. Та й ці сивуваті вуса тепер жалюгідно обвисли, ще більше підкреслюючи городовикову нікчемність.

Раптом Квасков рвучко спинився й нагнувся до поліцаєва. Глянув на нього простовіч близько-близько, але мовчки.

Кошевець застогнав.

— Застебни брюки! — зненацька grimнув пристав і знову почав марширувати.

Городовик упав на коліна:

— Я, ваше благородіє...

Кілька разів обернувшись у кімнаті, Квасков, як грізна кара, став перед Кузьмою:

— Мовчать, — заревів він несамовито. — Мовчать! Запорю! За годину щоб ту червону ганчірку було знято! Розумієш? І розшукати винних!

— Але ніхто, ваше благородіє...

— Мовчать! — уже зовсім нестямно заволав пристав. — Мовчать і щоб за годину! Хоч сам тягни на димар свою товсту тушу! Пшол! — узяв він за плечі городовика, і обернувши до дверей штовхнув у зад. — Пшол! За годину я буду в цеху, і щоб прапора було знято!

Санько доходив до набережної, коли вже зовсім розсвіло. На бездонному небі никли зірки, і тільки ясним вогником великої свічки пламеніла на сході вранішня зоря, віщуючи народження сонця. Димні хмарки облягали обрій і золотими огребками ворушилися на зеленуватому полі. Прозорішав на річці бузковий туман, оголяв багряне леління води. Ішов з Дніпра терпкий дух водяних випарів, змішувався з доменним газом і кріпко пахнув якимись химерними ліками.

Край набережної спинився й глянув на завод.

В бурштиновому сяйві вранішньої заграви срібним мечем світився громовідвідник димаря третьої домни.

На ньому переможно й урочисто буяв червоний прапор.

Санько дивився на схід і відчував, як буйна радість охоплює всю його істоту, уволожує очі й примушує серце так солодко захлинатись, як від рідкої похвали суворого батька.

Це ж він, Санько, вивісив у голубій недосяжності цей символ травневої радості й боротьби, символ, що за нього пани морять на каторзі його тата...

Крихка і юна, мов вишневе цвітіння, стигла Санькова свідомість.

З набережної хлопець швидко побіг додому. Зачинивши хвіртку, одразу кинувся до будки.

«Ласка не вибігла зустрічати, значить є щенята!» — мигнула думка.

Проте щенят ще не було. Важко дихаючи, Ласка лежала в будці й тихо вищала. Коли Санько підійшов — вона висунула в дверці чорну морду з золотими цяточками над очима й зажурно глянула на малого хазяїна.

— Що, важко? — присів хлопець навкарячки. — Нічого, Ласочко, потерпи, хороша, вже скоро...

Собака перестала вищати. Тремтлива від внутрішніх здвигів, вона лизнула брудну Санькову руку, ніби дякуючи за співчуття.

В городовиковому саду зненацька, немов зі сну, дзвінко захлинувся соловейко. Наче у відповідь йому заволав десь поблизу півень. Крякнула й замовкла за парканом свійська качка. Понуро гримів завод задавненим двигінням. Пахло любистком, спорзним повітрям собачої будки й іржавим, вогким залізом.

Санько став на рівні ноги. Його навально потягло на сон. Злипалися очі, клонило позіхати й потягуватися. Хлопець справді потягнувся й попростував до хати.

За імлістою синявою Шляхівського лісу нагло вибухнуло криваве сонце.

Рубіновими вогниками тоголіла росяна крапля на чорній клямці сінешних дверей.

Прокинувся Санько від того ж таки сонця. Воно підбилося вже височенько й світило крізь шибку просто в лице. До того ж мухи кляті, такі кусючі й злі, мов голками колють тіло, навіть через тканину, заважають спати.

Проте вставати не хотілося. Заморене тіло стигло недошкулким морозом приємної млості, думка

лвіла уривки димного сну, але на ум спливалá тільки його неприємна частина...

Санькові примарилося, що Ласка таки оценилася. Щенят ніби було троє: двоє тонкі й високі, з чорною лиснючою шкірою, а третє — сизе, мов голуб, низьке, довге, і морда в нього жахно товста, як у директорового бульдога. Але найхімерніше те, що народився товстомордий песик з готовим нашивником і срібний замочок на ньому висить. Дивиться Санько й не розуміє, як це Ласка могла привести такого покруча, а з песиком тим часом твориться щось зовсім неймовірне. З його товстої пики враз випросталися й покрутилися в баранячі роги знайомі сиві вуса, і весь песик почав одразу зростати в череватого сусіду — Кузьму Кошевця. Ось він уже стоїть перед Саньком у всьому своєму блиску — з свистком на малиновому шнурі, з шаблею при боці і в незмінних дзвінких острогах. Тільки на крисатому городовиковому кашкеті невеличка незвичайність: замість поліцейської кокарди на плісовому околиші форменного кашкета сяє срібний замочок, той самий замочок, що висів на шиї у химерного Ласчиного сина...

«Приверзеться ж таке», — подумав хлопець і потягнувся, розвів плечі, одганяючи решту ще неприємнішого сну.

«Налякав мене городовик, аж сниться. Добре, що я його тоді помітив. А коли б плигнув був з димаря, як намірявся? Ух, жахно!.. Сидів би тепер у холодній, а може, ще й били б... Бр-рр-р! Ну, — вирішив малий, — мабуть треба вставати та йти на озьорку, може зароблю щось на голубів. Бабуся вже давно, напевне, шниряє по місту за роботою...»

Він устав, умився й сів до столу снідати. На тарелі лежала щоденна сніданкова норма: чорнів шматок хліба, серед двох картоплин блищали кілька срібних тульок.

Тільки хлопець поснідав — у вікно зазирнув Колька Слідзінський.

— Ти вже не спиш?

— Ні, заходь!

Розчервонілий Колька увійшов і, сяючи очима, почав оповідати:

— Ну й спиш же ти! Я вже двічі заходив, так баба Христина не давали будити. Кажуть, що ти хворий чи що. А я так думаю, що вона просто хотіла, щоб ти виспався. Правда ж? Правда! А до мого голубника такі голуби, Саню, приبلудилися! Ой, які голуби, коли б ти знав. Ходім, покажу!

— Ну,— заздрісно відповів Санько.— Не підю. Ніколи мені дивитися, треба на озьорку йти. Може, зароблю щось...

— Що ти там заробиш,— заперечив Колька.— На озьорці, мабуть, нікого й немає, правда ж? Правда! Всі на мосту на завод дивляться. На димарі хтось прапор червоний вивісив, так усі радіють, а поліцаї метушаться, не дай бог!

Засмучений згадкою про недосяжних голубів, Санько цією звісткою трохи втішився. І йому нестерпно закортіло похвалитися перед Колькою, перед цим ницим голуб'ятником, що це ж саме він, Санько, вивісив прапора на димарі. Та, згадавши Прокопові накази, він стримався, як неважко було затаїти свій незвичайний вчинок, і тільки лукаво запитав:

— Хто ж це міг вивісити, мені цікаво...

— Ніхто не знає! Якийсь герой, — захоплено захлинався Колька.— Правда ж? Правда! Розумієш, уночі вилізти на таку височінь! Скрізь жандарі, городовики, а він лізе один, як палець. Та це ж треба бути... Кузьмою Крючковим! — згадав малий нещодавно читану книжку про хороброго козака.— Так, так, Кузьмою Крючковим! Правда ж? Правда! Розумієш, поліція крутиться, лютує, а ніхто не хоче знімати прапора. Вже й гроші давали, сто карбованців жандарі обіцяють, та ніхто не хоче...

Від Кольчиної розповіді Санькові груди знову сповнилися почуттям солодкої радості, як тоді, на набережній, коли він уперше глянув на прапора. І хлопцеві притьмом гостро закортіло ще раз поглянути на свою роботу.

— Ходім! Ходім, Колю, голубів ганяти,— дріж-

ким від напруження голосом сказав він, згадавши, що з двору Слідзінських добре видно димар третьої домни.— Ходім, покажеш прибуду!

Друзі вийшли на вулицю.

— Прибуду хороші, ой хороші,— пишався Колька, копирсаючись у давній Саньковій рані.— Скажу тобі, що таких голубів у нас ще не було. Там тільки один гривун чого вартий, і не говори! Правда ж? Правда! От якби не знайшлося хазяїна!

— А може, й не знайдеться! — підбадьорив Санько.— Тоді ти мені подаруєш пару голубів, правда, Колько?

Хлопець з надією дивився на друга. Але в того ницо заблищали очі:

— Е, ні, з прибуду не подарую жодного! Взагалі, тато кажуть, що подаруйко без штанів ходить. Правда ж? Правда! Проте знаєш що? Як не знайдеться хазяїна гривуніві—я тобі подарую Сивачка. Скажу тобі, що це вихватний голуб! Те, що він трохи кульгає на одну ногу,— пусте, це ж не коняка. А літає він здорово. Правда ж? Прав...

Така ница пожадливість обурила Санька до краю.

— Иди ти до чорта зі своїми голубами! Подумаєш, гнилоїд! Чхав я на твого вошивого Сивачка. І голубів твоїх ганять не хочу. Ось зароблю трохи грошей і заведу собі таких, що тобі й не снилось!

Кольці стало соромно.

— То я пожартував, Саньо! Якщо прибуду будуть мої, я тобі неодмінно дам пару. Ось тобі хрест!

— Знаємо тебе, гнилоїда! Иди геть! Однаково до вас не піду.

Розгніваний хлопець зупинився. З покотистого бруку, що колінкувато вився до міської управи, було видно, як бовваніє за малахітовою банею церкви димар третьої домни. Вдивившись пильніше, хлопець побачив там прикру несподіванку...

Одвівши очі від димаря й глянувши на шлях, Санько стурбувався ще більше. Із-за рогу Дворянської вулиці, за гони від того місця, де стояли хлопці, випірнула знайома постать Кузьми Кошевеця.

Санькові навіть здалося, що випірнувши, городовик махнув йому рукою.

— Куди ти? — здивовано запитав Колька.— Як не хочеш до нас, то ходім на міст...

— Піду додому,— буркнув, не озираючись хлопець,— Подивлюсь, як там Ласка...

Та Санько збрехав. Ішов він додому з такою швидкістю через те, що боявся зустрітися з Кузьмою. Йому чомусь здавалося, що кожний поліцай чи жандарм, глянувши на нього, одразу ж догадається, що це саме він, Санько, вивісив прапора.

Коли цокнула, закриваючись за ним хвіртка, малому зробилося легше. Крізь щілину паркану він глянув на шлях. Кошевець був уже зовсім близько.

— Мабуть, іде додому снідати,— втішав себе Санько, проте вирішив, що безпечніше буде заховатися в хаті.

Зацепнувши сінешні двері, він увійшов у кімнату й припав до вікна. З будки вискочила й люто забрехала раптом схудла Ласка.

— Оценилася,— вирішив Санько, але втіха з цього була мала. Брязкаючи острогами й одганяючи собаку піхвами шаблюки, у двір увійшов городовик.

— За мною! — побілів малий, і незнана сила відкинула його від вікна в куток коло дверей. Йому сталося недобре. Під груди підкотив глизявий клубок, тиснув на серце, і воно майже перестало битися. В голові завладувала розпачлива порожнеча, й тільки губи жалісливо тремтіли, готові самохіть гукати тата, бабусю чи того ж таки дядю Прокопа...

Торгнувши сінешні двері й помітивши, що вони замкнені, городовик підійшов до вікна.

— Одчиніть, хто там!

Задзижчала шибка під товстим пальцем.

— Так і є! За мною...— прошепотів Санько, проходячи до пам'яті.— Значить, він мене таки помітив там на димарі і навмисне не хотів забрати, а тепер прийшов...

Хитаючись із переляку, хлопець тихо посунувся понад стіною до вікна. За аршин від нього спинився.

— Що його робити? Тікати? Але куди? Вибігти прожогом на двір, він товстий, ніколи не дожене... Але ж у нього револьвер, застрелить... У димар вилізти,— випірнув спогад про якусь читану книжку.— Там сажа, брудно й задуха, бабуся розжарили піч...

— Одчиняй, сусіде, чого ти боїшся,— прохально гукав за вікном Кузьма.— справа є! Та швидше одчиняй, бо сучка форму порве. Ач, аж піхви подряпала!

«Обдурити хоче! Ти ба, який улесливий! Проте треба відчиняти, — вирішив хлопець. — Однаково двері висадить. Що ж, нехай садовить у холодну. Тато ж сиділи!..»

Спогад про батька несподівано втішив малого.

«Може, ще й на каторгу до тата вишлють... От добре буде!»

Твердо затиснувши зрадливі губи, щоб не дрижали, готовий до всього, Санько пішов у сіни відкривати двері.

— Що це ти так довго не відкривав,— так само ласкаво питав городовик.— Ну, здрастуй, сусідо, в хаті. Як поживаєш?

— Драстуйте, — нічого не розуміючи, відповів Санько.

— А де ж баба Христина? Немає? Ну, то ми й без неї порішимо справу. Хіба ти малий, ого, як дубок, вибуяв!..

— Яку справу? — дивувався хлопчик і пильно оглянув сусіду. Усе в городовика було ніби на місці, і разом з тим чимсь незвичайним віяло від його постаті.

«Ах, це вуса чомусь обвислі, і погляд улесливий так його змінили. От здорово! — внутрішньо посміхнувся Санько.— Така дрібниця, як вуса, а так людину змінює...» — але вголос він стримано запитав:

— Яка ж справа, дядьку Кузьмо?

Городовик витер спітніле чоло.

— Розумієш, хлопче, як тобі сказати... Ти хочеш заробити грошей?

— Грошей? — Перед Саньковими очима білими голубами залітали асигнації.— Які гроші?

— Та такі... Золоту п'ятірку хочеш мати?

— А чого ж, голубів купив би! — прорвалася хлопцева мрія.— Грядку справив би й ганяло... Тільки п'ятірки, мабуть, мало...

— Ну, коли мало, то так тому й бути,— швидко погодився Кузьма.— Одержуй дві п'ятірки, що там торгуватися...

— Але за що ж гроші, дядьку Кузьмо?

— Хіба ти ще й досі не догадався? Ну, то я тобі розтолкую. Ти, Саньо, добрий лазій. Усі ж ринви мені попував. Та я не серджуся, біс із ними. Так ось: полізь на димар, зніми прапора! І дістанеш золоту десятку. Розумієш?

Так, Санько тепер зрозумів.

Ось чого він, виходить, прийшов!

Хлопцеві гостро скортіло голосно зареготати. Але він стримався і з удаваним жахом одказав:

— Що ви, дядьку Кузьмо! Хіба явилізу аж на той димар? Я ж малий...

— Вилізеши! Я знаю, що ти вилізеши,— з незрозумілою жагою переконував городовик.— Ти ж борський хлопчисько. Ну, матимеш іще одну п'ятірку. Голубів накупиш — море!

Санько якусь мить мовчки розраховував, а тоді рішуче кинув:

— Сто!

— Що сто?

— Сто карбованців — тоді полізу на димар! — сказав хлопець і поточився.

Городовик дивився на нього безумними від злості очима. Сиві вуса йому наkostenчилились, червоне й страшне лице, здавалось, от-от порскне кров'ю.

— Ти здурів? Та я тебе за такі слова в холодну. Сто карбованців! Ти розумієш, що варнякаєш? Пристав таких грошей не одержує, а воно... Відбають тебе нікому!..

Кошевець, задихаючись упав на стілець. Загримила об долівку шаблюка.

— Сімдесят п'ять! — знесилено прохрипів городовик. — Сімдесят п'ять і ні копійки більше. За сто — сам полізу!

— Добре, — відказав Санько. — Згоден на сімдесят п'ять. Ідіть, я вас дожену. Це ж зараз треба?

— Зараз! — встав на рівні ноги городовик. — Я на хвилинку заскочу додому, а ти почекай мене коло хвіртки!

Розслабленою ходою, клишоногий і товстий, він вийшов з хати.

Весь сяючи з несподіваної радості, Санько стрибнув на стільчик, дістав за образами клапоть паперу й олівець і почав старанно писати.

Як скінчив — склав папір учетверо й засунув під скатертину на столі. Тоді вийшов надвір. Під ноги йому з радісним вищанням кинулась Ласка. Потім, озираючись на хлопця, тричі гавкнула і, немов закликаючи слідувати за нею, побігла в будку.

Санько підійшов і зазирнув у дверцята.

У спорзній півтемряві собачого житла безпорадно копошилося й нявчало трое гарячих щенят.

Промінь сонця проник у будку й загравав на золотому надбрів'ї одного з новонароджених.

Як і переповідав Санькові Колька Слідзінський, на залізному містку, що пірамідальною аркою перетинав транспортний цех заводу, з'єднуючи убогі хатки робітничої Нижньої колонії з розкішними фольварками адміністрації й власників заводу на Верхній, — було справді людно.

Літні робітники і молодь, молодиці й баби, діди і діти, лускаючи насіння, з цікавістю стежили за тим, що діється коло димаря третьої домни.

Всіма завладував святковий настрій, травнево горіли погляди, лунав веселий, але стриманий сміх і насмішкувато-співчутливі репліки на адресу поліцаїв. Густо шниряли між юрбою переодягнуті шпигуни, через те й гомін на мосту був обережний, стриманий. Коли хотів хто щось сказати співбесід-

никові, то нахилився й шепотів на вухо, більшість же дивилася з мосту мовчки.

День видався напрочуд гожий, ніби й природа вирішила святкувати разом з робітниками бодай тимчасову перемогу над насильниками. Терпке весняне повітря, сухе й прозоре, збуджувало живі організми, як виноградне вино. Пахло в повітрі п'яним духом чебрецю і м'яти, доносив ці польові запахи котючий вітерець з недалекого степу. Страйк скував паровози й кукушки, і вони мертво застигли там, де застав страйкарський гудок. Сліпуче сонце стелило на їхніх непорушних спинах мінливі доріжки.

Завод обезлюднів і тільки в доменному, як клопи на темінь, повилазили до димаря городовики, беспорядно задираючи голови до недосяжного прапора.

Він обвис на трубі й кривавим язиком ворушився в сонячному мареві бездонної блакиті. Білими цятками ясніли на зім'ятому полотнищі літери, але годі було добрати, що там написано...

Глядачі з мосту помітили коло домни якесь пожвавлення. Городовики враз заметушилися, потім виструнчилися і непорушно застигли. Збурюючи руду куряву, парою баских коней їхав блискучий фаєтон. Близько димаря екіпаж круто спинився, і з нього вистрибнув пристав Квасков. Вистрибнув і одразу ж, показавши нагаєм на прапора, затупотів на городовиків лелечими ногами.

— Запорю! — заверещав хтось на мосту, підроблюючись під голос Кваскова, і глядачі вилягли на поручні мосту від дружного реготу. Приставове «запорю!» знала й найменша дитина цього невеликого міста.

Невдовзі по тому, як приїхав пристав, до димаря підійшло ще двоє: товстий поліцай, що в ньому не важко було впізнати знакомитого всім Кошевця, і якийсь хлопчик.

«Санько, — впізнав Прокіп хлопчика і вп'явся нігтями у поручні мосту. — Невже проговорився? От так халепа... Що ж його робити?»

Однорукий парубок зблід і нестямно дивився на хлопчика під димарем. «Невже видасть?»

Його схопило жахне почуття, ще гостріше, ніж там, під кавперами, на світанні,— ляк за хлопця й за себе.

Тим часом городовики розступилися й випустили з свого кола, яким були оточили, новоприбулих. В супроводі Кошевця хлопець підійшов до димаря, став на городовикове коліно, потім на плече і взявсь за першу скобу.

Прокіп спершу ніяк не міг збагнути того, що діється. Городовик точно повторює його сьогоднішні рухи!..

«Невже Санько поліз здіймати прапора? Сам повісив, сам і здійсмає?»

— Хто робив, той ламав, а другому не давав!» — затікала в парубковій голові наївна дитяча пісенька.

Ніби у відповідь його думкам, натовпом на мосту прошелестіло зітхання.

— Поліз! Хлопчик поліз за прапором!.. От гадь!

— Продався! Голубів закортіло... — вирішив Прокіп.

Люто стиснувши уста, він подався з мосту.

— Я йому покажу, чортеняті! Батька хоче навек осоромити!

Спогад про Санькового батька ще більше пригнітив однорукого. Адже як заповідав Олексій берегти Санька.— Сусіда городовик, глядіть, щоб не оманив він хлопця,— просив од'їжджаючи до Сибіру революціонер. І от, допантрували, якраз... Хто б сподівався?

Двоверстовий шлях до Маслюкової прохідної і двадцятиаршинний на димарі виявилися майже однаковими. Коли однорукий наближався до печі, Санько якраз брався за останнього прута.

«Спізнився,— гірко подумав розчервонілий і задиханий Прокіп.— Тепер він мене не побачить!»

Думалося, що в останню хвилину, глянувши на нього, в Санькові заговорить свідомість, і він верне назад. Але тепер сподіванки марні...

Парубок підійшов до димаря ближче і так, щоб не помітили городовики, тихенько став за брамою силової станції. В щілину, як крізь шибку, йому добре було видно край димаря, де вовтузився Санько.

На мосту тим часом, затаївши подих, теж стежили за хлопцем. У пригніченій тиші ніхто не лузав навіть насіння. Вогке лущиння позастигало на губах і швидко сохнуло під теплим промінням сонця. Тільки чутко було, як дихає юрба та важко зітхає край мосту якась бабуся.

Раптом натовп загомонів, мов у кіно, читаючи написа. Червоне полотнище вогняною птицею метнулося в Санькових руках і, піднісшись догори, рівно залопотіло в прозорій блакиті.

На ньому тепер неважко було прочитати білі рядки. І хтось прочитав їх дзвінко, для всіх, ніби виголошуючи гасло на багаточисленному мітингу:

— Да здравствует Первое мая — праздник всемирного труда!

Дружніми оплесками вітали гасло на мосту. Дзвінкою луною повторилися вони на річці і враз розтанули в новій навалі звуків.

Ніби по знаку невидимого дирижера, робітничий гурт на мосту випростався, і переможна пісня завладувала над заводом.

Рівно й міцно прив'язавши прапора до залізного шпилья, Санько повільно злазив униз.

*Харків
Вересень, 1934 р.*

З М І С Т

	Стор.
Найдорожча ідея письменника. <i>Іван Зуб.</i>	3
Квітень. Роман	13
Оповідання	
Дощ	189
Світання	203

Чигирин Виталий Елисеевич
Апрель

Роман и рассказы

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *П. В. Гуріненко*

Художник *К. І. Золотарьова*

Художній редактор *М. Н. Вальчук*

Технічний редактор *Н. В. М'яковська*

Коректор *М. О. Мирська*

Здано на виробництво 29/X 1962 р.
Підписано до друку 26/II 1963 р.
Формат 84×108/32. 7⁵/₁₆ фіз.-друк. арк.,
8,55 ум.-друк. арк., 10,71 обл.-вид. арк. + 1 вкл.
БФ 01035. Тираж 15.000. Зам. 3296.
Ціна в оправі 53 коп.

Радянський письменник,
Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.
Книжкова фабрика
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР.
Одеса, Купальний зав., 5.

